

KNJIŽEVNA REPUBLIKA

ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

OGLEDI, ISTRAŽIVANJA

- Darko Suvin: Termini moći danas: političko–epistemološki esej, 3
Galina Ja. Iljina: *Jadranska trilogija* Nedjeljka Fabrija, 24

WOLFGANG ISER

- Davor Beganović: Od estetike djelatnosti do književne antropologije.
Konzekventna putanja Wolfganga Isera, 31
Wolfgang Iser: Činovi fingiranja, 39
Wolfgang Iser: Fingiranje kao antropološka dimenzija književnosti, 57
Wolfgang Iser: Autoritet kanona, 72

ČITACÉ PROBE (XII.)

- Marko Grčić: Bdjenje u čast Veneri, 93

KLOPKA ZA USPOMENE

- Jozo Puljizević: Njegov obračun s Thanatosom., 99
Zvonimir Milčec: Lady Šram, 121

POEZIJA U PRIJEVODU

- Mladen Machiedo: Ana Hatherly, 128
Ana Hatherly: Fibrilacije, 130

NOVA PROZA

- Irena Lukšić: Čamac; Dvorište; Automobil, 137

GODIŠTE V

Zagreb, svibanj–lipanj 2007. Broj 5–6

Ljerka Car-Matutinović: Kako je Marija Pia Spensierata postala kraljicom i kako je sam taj čin bio za nju koban i poguban, 143

POLEMIKA

Snježana Kordić: Akademičke bajke, 150

KRITIKA

Branimir Bošnjak: Žrvanj povijesti
(Branko Polić: *Imao sam sreće*), 174

Saša Stanić: Ecova potraga za izgubljenim vremenom
(Umberto Eco: *Tajanstveni plamen kraljice Loane*), 176

Tea Benčić Rimay: Egzistencijalističke flote
(Radenko Vadanjel: *Dnevnik besposličara*), 178

Jozefina Dautbegović: Dimenzije usamljenosti i šutnje
(Lars Saabye Christensen: *Polubrat*), 182

Nikica Mihaljević: Mit se zalijepio kao čičak
(Tihomir Ponoš: *Na rubu revolucije — studenti '71*), 185

Lana Molvarec: Uloga pića u svjetskoj povijesti
(Tom Standage: *Povijest svijeta u šest čaša*), 187

Vedran Šmitran: O odnosu vjere i razuma
(Josip Oslić: *Vjera i um. Neoskolastički i suvremeni pristupi*), 190

Ksenija Cvetković-Sander: Bosanski, crnogorski, hrvatski, srpski — jedan ili više jezika?
(Ranko Bugarski, Celia Hawkesworth: *Language in the Former Yugoslav Lands*), 193

Darko Suvin

Termini moći danas: političko–epistemološki esej¹

Ou gar hen logo he basileia tou Theou, all'hen dynamei.
(Jer carstvo Božje nije u riječi nego u moći.)

3

Pavao, 1 Korinćanima 4:20

0. Uvodno raščišćavanje terena

Ovdje — a analogno tomu i u mnogim drugim slučajevima — nije cilj definirati pojam [X] nego samo ustanoviti postojanje odredene vrste ljudskih međuodnosa, bez obzira na njihov naziv. Prikaz ipak često započinje pojmom koji je lingvističkom uporabom postao razmjerno najprikladniji za otkrivanje tog odnosa, jer ga njegova uporaba sugerira.... Tim se pokušajem nikada ne traži sadržaj pojma, nego se opisuje neki konkretni sadržaj, što ga postojeći pojam tek rijetko, više ili manje, pokriva.

Simmel, »Dominacija i sloboda«

Kako bismo danas trebali razumjeti značenje i smisao »moći« (*power*), »nasilja« (*violence*) i njihovih popratnih termina — semantički grozd toliko različit u različitim epohama i jezicima, a koji se približno odnosi na *tko i kako vlada nad kim i zašto*, na ono Lenjinovo ponešto skraćeno *kto kogo* (tko koga)? I u javnosti i među stručnjacima rasprava o terminima, pojmovima i definicijama nužnima za razumijevanje ovog pitanja podsjeća na bujnu prašumu u kojoj se vrste

1 Zahvaljujem se profesoru Johanu Svedjedalu i ljubaznim bibliotekarima Britanske knjižnice u Londonu i Karolinske knjižnice Sveučilišta u Uppsalu, Švedska, Johannesu Angermuelleru, Ursuli Huws, Sonji Regler, profesoru Trutzu v. Trotha i Thomasu Weberu na njihovoj pomoći oko materijala, te Richardu Erlichu, Danielu Fastneru, Heather Keenleyside, Alceniju Rogan i Victoru Wallisu na komentarima. Nitko od njih nije odgovoran za moja mišljenja.

isprepleću, sve vrvi od parazita i saprofita, najčudnije varijacije i mutacije beskonačno se račvaju, stabla se pretvaraju u podanke, a malobrojne staze nerijetko završavaju u močvarama i živome pijesku. Povrh toga, sukobljeni su interesi ondje posijali minska polja i zagubili im planove. Posljedica je, potražimo li vizualno jasniju metaforu, da se mnogi ti termini ne sastoje samo, kako je normalno, od denotativne jezgre (ili grozda povezanih jezgri) i nejasna vanjskog ruba. Umjesto toga, oni tvore isprepletene, osmotske strukture koje se, u najboljem slučaju, razmjerno jasno preklapaju, kao u onoj poznatoj slici dvaju djelomično prepletenih krugova, recimo žutog i crvenoga, kojima je zajednički segment narančast; ili je pak kariran, ako su na krugovima kose crtice suprotne smjera. Različita značenja u različitoj okolini, recimo u politici i fizici, brojni su, vjetrovi povijesti marljivo medusobno opršaju različite vrste, a metaforički su transferi lagani. Kako bi se barem okvirno razmotrila ova često otrovana flora, prijeko je potrebno zasjeći mačetom, ali i pomno mikroskopirati. Dobar su primjer definicije moći (*power*) i snage (*strength*) iz *Oxford English Dictionary* (dalje u tekstu OED): snaga se primarno definira kao moć (*potentia*) da se djeluje, dok je jedno od glavnih značenja moći fizička, mentalna ili politička snaga. Praktički svi koji su pisali o moći i nasilju u stoljeću nakon Sorela izričito su se žalili na nerazgovjetnost i zamršenost tih pojmoveva (među posljednjima Heitmeyer–Soeffner 11), a u onih koji se nisu žalili to se podrazumijevalo jer su predložili vlastiti, različit pristup. Tako ću i ja učiniti.

U takvom bi škripcu bilo logično okrenuti se našim velikim precima. No čini mi se da nas dubinska analiza njihovih djela, od Machiavellija ili Hobbesa nadalje, ne bi daleko dovela. Foucault pomalo grubo odbacuje ta dva »lažna očinstva« (*Society* 59, usp. 169 i 28–29), da bi potom nadugo i pronicavo raspredao o Hobbesu kao o raspravi za odvraćanje pobune, pa čak i dopustio da bi se Machiavellijev razotkrivanje povijesnih odnosa sile kao političke tehnike moglo koristiti i bez eventualnog vladara (Isto 164; svaki Novi Vladar za Foucaulta je naravno tabu). Jasno, gotovo svi su takvi preci — među kojima su Engels i Sorel, pa Weber, Benjamin i možda Gramsci ili Reich — unijeli bitne elemente u današnje rasprave, koji su ipak uglavnom prešli u, da tako kažemo, kolektivno pamćenje ili u naš anonimni inventar prihvaćenih ideja. To vrijedi za Machiavellijev račun interesa, gdje je *potenzia* još uvijek uravnutežena osobnom *virtù* (odvažnošću, muževnošću); za Hobbesovo shvaćanje da je uobičajeno stanje čovječanstva rat svih protiv sviju osim ako se pacifikacijske ovlasti ne prenesu na neku sveobuhvatnu silu; za Engelsovo polemičko insistiranje da je *Gewalt* (moć, ali često i nasilje) sredstvo, dok je ekonomija omogućitelj i cilj (148; rekao bih radije da je od ova dva faktora potonji obično i *la longue dominantan*, usp. barem Andersona i Tillyja; pa i za samog je Engelsa *Gewalt* također ekonomski moć, vidi pismo citirano kod Sweezyja, 248); i konačno za Sorelovo ispravljanje Marxa za epohu »dekadentne« buržoazije i potkuljenih službenih socijalista, koje jednako užasava »proletersko nasilje« kao odgovor na trajno buržoasko nasilje (usp. *Reflections* 171–74 i dalje). Ustvrđio bih, štoviše, kako bi tradicija koju je Machiavelli možda s pravom prekinuo — naime kako da se

zasnuje zajednica koja će ljudima omogućiti dobar život — a koja traje barem od Aristotela preko Augustina i, demokratskije, preko Averroesa do Marsilija iz Padove, te koja je ponovno zaživjela u Marxovim razmišljanjima o Pariškoj komuni, danas bila korisnija (usp. Goldschmidt 85–86 i 92–93).

Dvije još uvijek žive, to jest i danas često prizivane iznimke u raspravama o moći, jesu Max Weber i Benjamin. No oni su, po mome mišljenju, živi na suprotne načine. Weberova česta prisutnost ne svjedoči toliko o njegovoj superiornosti u odnosu na druge preteče koliko o tom da ga se koristi kad potonji komentatori poželete ostati »racionalisti moći« no pritom izbjegći Marxa i klasnu borbu. Weber iznosi nekoliko vrlo korisnih opažanja o politici te državi i njezinoj utemeljenosti na nasilju, o čem ću još govoriti. O moći pak (koju prilično nedostatno definira kao nametanje vlastite volje drugima, »Macht« 542) govori malo, kako bi promovirao svoj omiljeni »posebni slučaj« institucionalizirane moći koju naziva vlašću (*Herrschaft*) i potom se posvetio razlici između vlasti utemeljene na ekonomskom interesu (kapitalistički monopolji) i one utemeljene na autoritetu (pretkapitalističko gospodstvo) — konzervativna polemika protiv Engelsa. Ja naprotiv vladanje ili *vlast* (*Macht* protumačena kao *Herrschaft*, heleniski *kratos*) shvaćam kao kristaliziranu ili zamrznutu formu koja iz odnosa moći, a oni su uvijek proces, apstrahiru bít usredotočenu na podjarnljivače i vladare (establišment, vlasti, *le pouvoir* u francuskome) pa o njima neće više raspravlјati.² Isto vrijedi i za logičnog pratitelja pretkapitalističke vlasti i još jednu Weberovu poštupalicu, *autoritet*, koji se može definirati odozgo kao zakonita ili legitimirana moć kojoj se ne pokorava samo zbog prijetnje prisilom ili njezine primjene. I vlast i autoritet redovito prešućuju činjenicu da su nužno zasnovani na služinstvu ili tlačenju (servitude), da su jedan pol dvosmjernog »odnosa vlasti i tlačenja« (*Herrscharts und Knechtschaftsverhältnis* — Marx, *Kapital III*: 798); kad pak taj odnos spomenu, to je obično u duhu da je tlačenje dobro ili da pruža zadovoljstvo potlačenima. Stoga, ako vlast zajedno s Hannom Arendt definiramo odozdo, ne samo kao »bezuvjetno priznavanje od strane pokorenih« nego i kao usadeno poštovanje, čiji je najveći neprijatelj prezir »a najsigurniji način da ga se potkopa smijeh«, tada se valja složiti s njom kad kaže da je to najneuhvatljiviji i najzloupotrebljaviji od termina moći (43–46, usp. takoder Popitz, Esej 1). Jasno je zašto moćnici i njihovi akoliti stalno prizivaju vlast i autoritet i zašto ih je tako teško oslobođiti snažnih povjesnih konotacija obožavanja državne moći.

Rani, bogati i isuviše zgusnuti esej Waltera Benjamina »Zur Kritik der Gewalt« (i za nj se *Gewalt* koleba između moći i nasilja) dijametralno je suprotan Weberovom, da tako kažemo, »vrhovničkom« ili vlastodržačkom stajalištu. Benjamin najdublje sumnja u utemeljenost *Rechta* (zakona, pravne znanosti, prava — ovo neće biti jedina polisemija u tekstu) i službenoga, državnog nasilja. Pravu sile da čuva postojeći zakon (*Rechtserhaltung*) on suprotstavlja pravo

² To bi *a fortiori* moglo vrijediti za mahnito ekstrapoliranje Nietzscheove najdvojbenije strane u Heideggerovu isticanju *Übermaechtigung, Herrsein i Befehlen-Koennen* (vidi II: 105–106), poveznice između Webera i nacista.

pravde, u rasponu od utemeljenja različitog zakona (*Rechtsetzung*) do nadilaženja cijele ove legalističke opreke i nasilja svakoga *Rechta*. Zatim će zbuniti barem ovoga čitaoca kodirajući ovu nesvedivu opreku u teološke termine, mitsko nasuprot božanskoga, što će ja odlučno izbjegnuti. Cilj je sile za Benjamina da se potvrdi kao moć, a cilj pravde — ili njenog prevazilaženja u čistom ili revolucionarnom nasilju u Sorelovom smislu — potvrđivanje vrijednosti koja je onkraj prava i koja se pomalo sumarno naziva život ili životno načelo (*das Lebendige*). Ovo vrlo zamršeno i istodobno krajne jednostavno stajalište donosi sud o svekolikom racionalizmu moći, recimo od Hamurabija do kapitalističkih svjetskih ratova, sa stajališta numinoznosti. (Različito je od Foucaultove bio-moci: Benjamin bi smatrao da ona nastupa kada se numinozno izgubi.) Taj je sud tako anarhistički radikalан da su jedine paralele koje padaju na um Lenjinova *Država i revolucija* i Augustinova jedva tolerirana, grijesna *civitas terrena*: što znači da još nismo dostigli Benjamina. Ako Weber najbolje artikulira tlačenje, Benjamin označava povratak potlačenoga. Zato će mu se vratiti na kraju ovoga članka.

6

Posljednji je veliki preteča ove rasprave Marx, u čijem je opusu možda jedino konstelacija rada i proizvodnje važnija od konstelacije nasilja i moći — premda on same termine moći ne koristi često, što ejepidlakama pruža zgodnu izliku da ga zanemare. Posebice je nasilje čvrsto uzidano u temelje njegova djela i tvrdnju da kapitalizam podrazumijeva »kolektivno nasilje koje uvijek prekoračuje pravne norme, ali je istodobno uvijek i potisnuto [refoulée] iz područja politike« (Balibar, *Crainte* 162). Na primjer, njegove poznate stranice o privatnom prisvajanju zajedničkog zemljišta u Engleskoj opisuju nastanak tog egzemplarnoga kapitalizma putem nasilne eksproprijacije cijelih populacija, sustavno nasilje koje se otad ponavlja u svim prekomorskim i »unutarnjim« kolonijama, gdje je koncentrirana državna prisila (*Gewalt*) »sama po sebi ekonomski moć (*Potenz*)« (*Kapital* I: 779). Jedini odgovor na tu trajnu prisilu, kako su on i Engels zaključili u *Položaju radničke klase u Engleskoj* i *Komunističkome manifestu*, proleterska je revolucija koju će izvesti naoružana klasa, fundamentalan, prisilan prenos moći kojemu će stupanj nasilja diktirati buržoazija. Važan niz njihovih predodžbi nastaje iz metafore (klasne) borbe, a jezgrovito je iskazan u raspravi o državi koja je kao »Politička moć u svojem pravom značenju organizirana moć jedne klase radi ugnjetavanja druge« (»Die politische Gewalt in eigentlichen Sinn ist die organisierte Gewalt einer Klasse zur Unterdrückung einer andern«, »Manifest« 352; usp. Draper). Posebice, kapitalizam gotovo nikad ne postoji bez državne moći utemeljene, kad god je to potrebno, na nasilju u vlastitoj zemlji i izvan nje, o čem svjedoče neprekidni ratovi koje on prilično nemetaforički izaziva još od Hobbesova doba. Tu struju mišljenja vješto je nastavila Rosa Luxemburg (vidi njezina poglavља 27–30), a danas se ona suočava s nasiljem kapilarne kapitalističke kolonizacije životnog svijeta, na primjer čovjekove mašte i ljudskoga genoma. Kako kaže jedan od Marxovih najboljih proučavatelja i nastavljača: »Duboko unutar proizvodne sfere i svud oko nje vladao je nasilje, bilo to otvoreno nasilje rijeke što ruši brane ili pritajeno nasilje brana koje obuzdavaju rijeku.... Razdoblja relativnog mira samo su razdoblja iscrpljenosti.« (Brecht, »Friede« 339)

1. Moć i sila/snaga

Riječi u njegovu mozgu toliko su se bile udaljile od pojmove koje su trebale označavati da su često znale doplutati do posve različitih sidrišta.... Riječ »profesija« označavala je za nj pojmove sklonosti, naklonjenosti, strasti..... Zato bih savjetovao svoj mlađeži da pomno poreda nove riječi i klasificira ih poput mineralâ, tako da ih se može naći kad netko upita za njih ili ih poželi upotrijebiti.

Lichtenberg, *Aphorismen*

1.1. Ipak, među tim se dilemama mogu otkriti neke temeljne ili središnje značajke termina moći. Započet ću s nekoliko prilagođenih Foucaultovih prosudba, gdje on s pravom odbija o njima raspravljati samo u kategorijama zakona ili rata (v. »Subject« 221 i ostale njegove naslove u citiranim djelima). Sve sastavnice povjesno-semantičkoga grozda »termina moći« — usredotočit ću se na snagu/silu, moć i nasilje, ali to vrijedi i za autoritet, vladanje ili vlast itd., itd. — sadrže po mome mišljenju tri semiotička entiteta: dva agensa i jednu radnju, te uključuju, obilno ali dvosmisленo, i sam proces i njegovu posljedicu ili rezultat. (Situaciju dodatno komplicira i to što termini moći, kao i drugi ključni pojmovi koji potječu od Aristotela, obično označuju kako potencijalnost ili virtualnost tako i aktivnost ili posljedično stanje, kao na primjer *dynamis* i *energeia* za moć [Metafizika IX, u Selections 324ff.], no taj aspekt neće moći razmatrati.) U europskim su jezicima ti termini još od antičkog doba u pravilu hijerarhijski ili asimetrični, to jest predočeni sa stajališta izvora radnje: polaze od jednog agensa i utječu na drugog (iako je u stvarnosti taj odnos povratan). Ti su termini teleološki vektori, naime *ciљu usmjereni odnosi* (bez obzira na posrednike) između dva fizička ili kolektivna ljudska agensa, Foucaultovim riječima, *podjarmljivača i podjarmljenoga*.³ U svakodnevnom životu i u manje napućenim društвima takvi su agensi ponekad pojedinci — šamani, junaci i kraljevi, pa čak i mandarini ili birokrati, ali za naše će svrhe to biti grupe ili ale-

3 Foucault ih drugdje naziva dominatorima i dominiranima i dr. U *Society* njega zanima samo potiskivanje, što preuzima od Hegela (po mome mišljenju shvatio ga je pogrešno) i od Freuda kako ga je tumaćio Reich (v. 15, bilješka 8); usp. također njegov esej »Le Sujet et le pouvoir«. To je neobična varijanta njegove dugačke — i čini mi se ambivalentne — rasprave o potiskivanju spolnosti u *La Volonté*, ugl. na stranicama 10–18, gdje sumnja u njegov metodološki središnji položaj te kao protuprijedlog nudi moć kao »višestruke odnose sila« koji djeluju na složene kapilarne načine, ali su podložni onomu što on neodređeno naziva »ozbiljnim posljedicama rascjepa u tkivu društva« (*Society* 124, a cijeli argument na str. 121–128; neodređenost je posljedica izbjegavanja Marxovih klasnih binarnosti, usp. Fontana i Bertani u *Society*, 277 i 281). Uz druge oslonce, ovaj esej smatram uporabom, kontaminacijom i prilagodivanjem najboljih Foucaultovih uvida za moje osobne svrhe. No gledajući unatrag, njegovo ustrajavanje na tom da je prislu većim dijelom nadomjestila mikrofizika moći u rubnom institucionalnom okružju, svjedoči o tom da su ga odredili razdoblje 1945–80. i udaljenost od središnjih ekonomskih sukoba. Kao što je Said opazio, ovo počeće u njegovu opusu granići s očajničkim prihvaćanjem tamničkog društva (v. Viswanathan ur. 53); u »slabom mišljenju« još manje opreznih učenika to dovodi do nijekanja važnosti države ili bilo kakve nacionalno-internaciona-lne politike.

gorijski agensi (poput elita u weberovskoj, klasa u marksističkoj, a nacija ili rasa u imperijalističkoj tradiciji), koje ponekad predstavlja snažna osoba na vrhu. Prvo određenje moći bilo bi *društveni odnos u kojem ljudsko djelovanje uključuje silu ili prisilu kako bi se suzbili i/ili promicali određeni tipovi odnosa među ljudima*.

Ovdje bih želio istaknuti dva elementa. Prvo, ovo se određenje po mome mišljenju korisno usredotočuje na *ljudsku* sastojnicu, jer i semantička povijest i semiotičko značenje pokazuju kako je moć koju nad ljudima imaju ne-ljudske biljke, vjetrovi ili katastrofe prvo bila utemeljena na analogiji između ne-ljudskih entiteta i ljudskih djela, a poslije na transferu (metaforama). Tako postaje jasnije da je moć u klasnim društvima povjesno uvijek bila asimetričan odnos usredotočen a) na *prisvajanje* (stjecanje uporabom ili prijetnjom sile ili nasilja) *sredstava za proizvodnju dobara i roba*, koje uključuje raspolaganje radnim vremenom (robova, kmetova, radništva itd.), zemljom i drugim sredstvima za proizvodnju (sirovinama, industrijom), i b) na *održanje i uvećanje moći*, npr. gušenjem otpora podjarmlijenog naroda i svojih suparnika ili strateškim pozicioniranjem za budućnost (usp. Lukes 5). Povijest nas, međutim, uči da uvijek postoji mogućnost, ma koliko prigušena, otpora podjarmlijenih: asimetrija nikada nije jednosmjerna kada se suoči s ezopskim jezikom ili s ponašanjem jednoga Švejka, ponekad Spartaka, Tita, Ho Ši-mina, Castra ili Mandele i naroda koje su oni predvodili — a danas naroda Chiapasa ili Bolivije. Ako je tako, onda je politika u osnovi naracija i pragmatično područje moći. Kako je Weber rekao u svom govoru održanom 1919., politika je težnja za udjelom u moći među državama ili unutar njih (»Streben nach Machtanteil... sei es zwischen Staaten, sei es innerhalb eines Staates zwischen den Menschengruppen, die er umschließt« — Politik 8). Iako povjesna rasprava još uvijek traje, Foucault vjeruje da je približno od 17. /18. stoljeća u Europi (a budući da je područje političke ekonomije za nj tabu, trebalo bi dodati: kao posljedica rasta stanovništva, produktivnosti pa time i proizvodnje, ukratko, nastankom kapitalizma i nacionalne države) došlo do »jačanja snage podjarmlijenih kao i snage i učinkovitosti onoga što ih je podložilo« (Society 36; Sorel bi se složio, v. 109). Džingis-kanovi Mongoli terorizirali su i podložili veći dio Euroazije, no njihova su carstva trajala kraće od triju stoljeća španjolskog ili britanskog carstva.

Drugo, prisutni element sile ili prisile ne znači (a tomu ču se vratiti u duljoj raspravi o nasilju) da je prisutna *samo* sila ili prisila (usp. Tilly 16–20, 51–58, 67 i dalje te drugdje). Doista, moć svake iole značajnije društvene grupe bit će kratka vijeka bez konsenzusa — Weberova autoriteta ili Gramscijeve kompleksnije hegemonije. Ipak, današnja hegemonijska *doxa* u službi podjarmljivačâ snažno ističe da je moć jednostavno hobbesovsko prenošenje prava kako bi se izbjeglo *mala maiora* (veće zlo), ili pak katkada pribjegava Weberovu spremnom prihvaćanju autoriteta odnosno kršćanskom učenju da je sva vlast od Boga. Zato zaključujem da utopijskom (i, po mome mišljenju, dugoročno gledano ispravnom) iskušenju da se kaže kako moć uključuje »silu i uvjerenje« ili »hegemoniju« umjesto »sile i prisile« u naše doba treba nažalost odoljeti.

1.2. No za potpunije razumijevanje nužno je razjasniti najskrovitije odnose moći prema nasilju s jedne strane i prema *sili* s druge. Predlažem da prvo započnemo s potonjim. Kao što se za Foucaulta »na rat može gledati kao na ogoljene odnose sile« (*Society* 46), tako za mene fizička sila, kao i njezina najzgusnutija društvena forma, rat, predstavlja ogoljene odnose sile i jedan je od njihovih glavnih temelja (a potječe iz »vlasti nad životom i smrću«). Kako primjećuje Hannah Arendt, sila (*Kraft*) neprecizno se koristi kao sinonim za nasilje — osobito kao novogovor za nasilje kada ga koriste takozvane legitimne snage (obično državne)⁴. I u njemačkom i u engleskom (vidi definicije Grim-mova rječnika za »Kraft« i »Stärke«; OED »force« [sila] i »strength« [snaga], odakle potječu svi neobilježeni citati) »sila« oscilira između »snage kao tjelesne jakosti, djelotvornosti tjelesnih mogućnosti« i »moći«, kao što se vidi iz upućivanja na latinske ekvivalente *vigor*, *fortitudo* s jedne strane, *potestas*, *facultas* s druge, s dvostruko upotrebljivim *vis/vires* u sredini. Glavno je značenje i sile i snage *fizička snaga živih bića*⁵ (u njemačkom očitje povezana s ljudskom rukom, mišićima ili tijelom); to je zatim semantički potisnuto u korist sile (*force*) kao *vojne snage* koja čini moć nekoga političkoga kolektiva: sila oružja, utvrda, brodova; silom u značenju »uz pomoć vojske«; sila u značenju skupa naoružanih ljudi ili, u SAD-u, robova; *forces* (u hrvatskom: snage) kao vojne postrojbe (što vodi natrag prema *vis*, snazi i oružanoj sili).

Force se potom specijalizirala na tri načina (a *armed forces* — oružane snage — osiguravaju da se ne pobrka s mnogobrojnim nevojnim značenjima). Prva dva mogu se nazvati prisilnima (koercitivnima) ili moralno-teološkim. Prisilno značenje *fizičke snage upotrijebljene za sputavanje osobe*, analogno onoj koja se koristi za stvar, vrlo je zanimljiv pokazatelj da prisila i sputavanje znače da se prema osobi odnosi kao prema stvari, zanemarujući njezinu ljudskost; to postupno prelazi u svako apstraktno sputavanje ljudi kao i u nasilje u težnji za

-
- 4 Usp. Arendt (43–46), koja potom po mome mišljenju prilično nerealistično predlaže da »sila« (*Kraft*) bude rezervirana za ne-ljudske prirodne sile ili za stjecaj okolnosti, a »snaga« (*Stärke*) za pojedinčev karakter, dok je za mene snaga nešto poput moći koja pripada ili je inherentna ljudskomu tijelu kao stroju za ostvarivanje fizičkog učinka pa je moralna ili psihička snaga sekundarna osim ako nije metafora — npr. sposobnost podnošenja udaraca sudbine, nesreće itd. Njezino je istraživanje za mene bilo poticajno, ali smatram da je u suštini isuviše weberovsko, pa čak i improvizirano.
- 5 U ovom ēusu izbjegić raspravu o nasilju prema životinjama (ne-ljudskim živim bićima) te i dalje govoriti o ljudima, ljudskim bićima ili osobama iako bi često bilo ispravnije reći životinjama ili barem (višim?) sisavcima. Nažalost, razgovor o djelovanju neprecizan je sve dok ga se ne ograniči na neinstinkтивno ponašanje slično ljudskoj fuziji usmjerenosti prema cilju i izbora. Što se prava životinja tiče, smatram da su nam psi i mačke prilično srodni, ali bih se usprotivio davanju prava kukcima. Protivnik sam laboratorijskih eksperimenata na višim sisavcima bez obzira na naše srodstvo s njima (zbog nepoznavanja teme nemam čvrsta stava o tom) jer mislim da su ponizavajući za ljude koji ih obavljaju i da su priprema za jednaku bešćutnost prema drugim ljudima, koje se, starim trikom, tada naprsto izjednači s ne-ljudima; usp. Mc Neillovu tvrdnju da su se europski seljaci lako navikli na ljudska krvoproljeća jer su svake jeseni morali zaklati velik broj svinja i druge stoke (64). Zbog toga se u raspravi o nasilju ne smije zaboraviti ovaj naizgled rubni faktor. Zahvaljujem Heather Keenleyside što me je na nj upozorila.

moći, u fizičku prisilu (poput Aristotelove *bia*). »Moralna« specijalizacija — na koju je utjecao kršćanski latinitet i koju personificira vrlina duhovne čvrstine (*Fortitudo*) — fokusirana je na čovjekovu *duševnu ili moralnu snagu* (npr. snagu karaktera) i, reificiranom analogijom, na stvari u odnosu na njihovu moć da utječu na ljude ili da njima upravlja (npr. Baconova *force of circumstances* — snaga okolnosti). Kao treće, *force* se može primijeniti na bilo koji efekt, argument ili semiotički entitet (tekst, simbol, kao u *verborum vis*, usp. značenje 11.e braće Grimm) koji je dovoljno snažan (*forceful*) da stvori poseban učinak slikovitosti, uvjerljivosti, vjerojatnosti ili vrijednosti. Ako su se ova dva posljednja značenja već približila granicama moje teme, konačna specijalizacija sile u fizici nakon Galileja i Newtona (usp. Jammer) dobrano ih prelaze, iako je povratna kontaminacija u raspravama o ljudskim odnosima osobito učestala u ciničnome 20. stoljeću i njegovim megatonskim eksplozijama.

10

1.3. Sila često vodi do *moći* (*power*; vidi zanimljiv slučaj *eine Arbeitskraft* u njemačkome, kao personifikacije njezina nositelja u značenju 7 Grimmova rječnika, srođan, po mome mišljenju, Marxovoj uporabi termina »labour power« — u hrvatskom: radna snaga). Moć sam na početku odredio kao ljudsko djelovanje koje suzbija i/ili promiče odredene tipove ljudskih odnosa s pomoću sile ili prisile. O kakvim je odnosima ovdje riječ? Ortodoksnoucaultovci možda bi u njih željeli uključiti mikropolitiku spola pa i nanopolitiku majke koja grdi svoje dijete, ali za povjesno-političke svrhe moga naslova ograničiti će se na već ionako gigantski pothvat razumijevanja nekih središnjih aspekata politike koji suodređuju postupke velikih ljudskih klasa unutar države ili među državama, u državnom poretku ili *civitasu* (plemenska su društva, u kojima je suradnja mnogo važnija, isključena). Druga je krajnost Poulantzasova definicija moći kao »sposobnosti društvene klase da ostvari svoje specifične objektivne interese« (104), koja ne samo da nailazi, što i sam priznaje, na problem određivanja interesa (a da ne govorimo o tome što li su objektivni interesi) nego je i suviše uska. Dva najranija primjera termina *power* u OED-u iz približno 1300. godine govore prvo o »skupini naoružanih ljudi, snagama za borbu« — »a body of armed men; a fighting force« (to se očito može povezati s prijašnjom raspravom o *force/strength*), što je još uvjek prisutno kod Shakespearea (»Brut i Kasije dižu vojsku« — »Brutus and Cassius are levying power«, *Julije Cezar* IV.i); a potom, kao najvažnije, o prelaznoj vlasti nad drugim ljudima i zemljama što uključuje silu, kao u kasnijeg Shakespearea (»Thy father was... a Prince of power« — »Otac tvoj bio je... moćan vladar«, *Oluja*, I.ii). Zatim su uslijedili različiti prenosi značenja na područje neživoga i osobito prava, te na pojedinačne ili skupne agense (vladari su »The Powers That Be« u prevodima Postanice Rimljana 13.1 pa sve do Kiplinga, nakon kojega je weberovska elita moći zamijenila Pavla). Značenje moći kao neke uopćene »sposobnosti da se nešto postigne ili da se djeluje na osobu ili stvar«, ekstrapolirano iz politike, izgleda da se pojavilo tek negdje u Lockeovo doba.

U njemačkom se *Macht* razvijala iz prvotnog značenje sile i snage prema superiornoj sili ili moći koja omogućava da se nešto izvrši (svi se citati odnose na rječnik braće Grimm, sv. 4/I/3, stupac 1396 i dalje). Drugo joj je originalno značenje oružana sila (*vires*, Grimm br. 10), tako da konačna stabilizacija uglavnom kao »moći« i njezinih izvora nije nikada stigla daleko od sile pa i sile oružja: odatle suvremeno značenje *Macht* kao države »ukoliko se može služiti svojom ratničkom reputacijom«, dakle velesile, s manje farizejštine nego u engleskome. Općenitije, *Macht* se odnosi na vjersku ili političku vlast nad našim životima, često u množini (npr. »die oberen Mächte« u Schillerovim *Razbojnica* V.2). To se lako može prenijeti na ne-ljudske personifikacije: biblijsku »moć tame«, romantičku moć ljubavi.

Oveća knjižnica mogla bi se napuniti napisima o *power* i *Macht*. Čini mi se da je element kontrole nad ljudima i resursima, uvjerljivog zapovijedanja ili uskrate, nužan da bi ih se razumjelo, ali njihovo često određivanje u engleskim tekstovima naprosto kao kontrole ili čak stvaranja želenog učinka preširoko je i nejasno. Moć u politici sadrži i element onoga što je Marx zvao eksploracijom a Weber dominacijom, element nametanja društveno značajnih akcija i odnosa: iako se ne može svesti niti na silu/snagu niti na nasilje, ona stoji između njih. Zato moja potpuna definicija glasi: politički govoreći, u klasnim društвima moć je društveno značajno ljudsko djelovanje koje uključuje prisilu kako bi nametnulo (suzbilo i/ili promicalo) određene tipove asimetričnih odnosa među ljudima. Time se ne nijeće mogućnost uporabe drugih sredstava nametanja, poput uvjerenja ili ekonomije, ali sila je i njihova *ultima ratio* i prijetnja u pozadini bez koje oni možda ne bi djelovali. Iako ne mislim da je idealna, ta je definicija dovoljna za radnu hipotezu te primjenjiva na mafijaške bande, carstva i MMF. Njome se također isključuje majka koja silom drži dijete kako bi dobilo injekciju kao i konsenzualni sado-mazo odnos.

Sada bismo mogli prijeći na detalje, na primjer potanko specificirati grupe agensa koji sudjeluju u odnosima moći — recimo vrhovne vode i njihovu klijentelu, podjarmljene i posrednike — te sugerirati opću povijesnu tipologiju za nastanak moći, njezino širenje i sve veću efikasnost ili kapilarnost, od plemen-skih do državnih društava (za oboje v. Popitz); raspraviti različite tipove sankcija koje koriste vladari kako bi postigli ono što žele (mrkva ili batina, nagrada ili kazna) te njihov opseg, sve do smrti i sramote (»vlast nad životom i smrti«), i tako dalje. Danas je nužno istaknuti, zajedno s Wrightom Millsom, da »Nitko ne može biti doista moćan ako ne kontrolira najvažnije institucije«, te da ono što je on 1950-ih nezaboravno identificirao kao elitu moći danas »raspolaze instrumentima vlasti kakvih još nije bilo u povijesti čovječanstva. A još nije ni dosegnut vrhunac njihova razvoja.« (9 i 23). To znači da postaje presudno o kojoj se vrsti institucije — vojnoj, ekonomskoj, pravnoj — radi i kako ona obnaša vlast. No umjesto toga pokušat ću svoju hipotezu ispitati na primjeru nasilja.

2. O nasilju

Pojmovi nas navode na istraživanje. Oni su izraz našeg zanimanja i daju mu smjer.

Wittgenstein, *Filozofska istraživanja*

2.1. Glavna dilema i engleske i njemačke semantike, zato što je srž problema u životu i politici, odnos je moći i nasilja (u njemačkom su njihova značenja ne samo čvrsto povezana već i medusobno zamjenjiva). U obilnoj literaturi na tu temu jedna škola smatra nasilje neuspjehom dobronamjerne moći, a druga, realističnija, središtem moralno neutralne moći. U angloameričkoj *doxa* i ideologiji, »mi« koristimo snagu ili u najgorem slučaju moć, »oni« koriste nasilje. Arendtova predlaže kontinuum gdje je moć (*Macht*) ublaženo nasilje, a nasilje (*Gewalt*) najflagrantnija manifestacija moći, koja se koristi kada je moć ugrožena: moć traži odobravanje mnoštva, kao u njezinim omiljenim primjerima republikanskog Rima i Atene, dok je nasilje vladajućih, u apsolutističkoj tradiciji europskih nacionalnih država, najčešće ovisno o nadmoći u naoružanju (38–42 i 52–56). No ja bih radije rekao da je *Gewalt* nasilje moći (Balibar, *Crainte* 406), da je *ultima ratio* i istina moći. Wright Mills sažima to ovako: »Sva je politika borba za moć, a nasilje je krajnji oblik moći.« (171) No što je nasilje, što ga to razlikuje od moći i sile? Čini mi se da bi najbolje bilo usredotočiti se, kako je to Popitz prvi učinio, na *povređivanje*: on definira nasilje kao onu primjenu moći (*Machtaktion*) kojom ljudi namjerno povreduju druge. Takvo djelovanje dijeli u četiri kategorije: najočitiji je slučaj »tjelesne ozljede« (*Verletzung*), za kojim slijedi materijalna ili ekonomska šteta (*Schädigung*), potom ugrožavanje društvene participacije ili društvenog integriteta te naposjetku verbalne prijetnje, koje smatra prethodnicama prvih triju kategorija (68–73). Čini mi se da je za njegov uvid (kao i za mnogobrojna potonja djela na njemačkome, a najočitije u novoj grani sociologije nasilja) najznačajnije usredotočivanje na destruktivnu *povedu čovjekova tjelesnog integriteta*, stvarno ili u obliku prijetnje, o čem će ovisiti većina postupaka u ostalim kategorijama.

Popitzova je skala po mome mišljenju ponešto preširoka. Njegova distinkcija postaje najkorisnijom ako se ustvrdi da su nasilni samo oni postupci koji uzrokuju *jasne ili trajne tjelesne posljedice* — koje su na izvjestan način *nepovratne* (to ne znači da su neizlječive, već da ostavljaju u najmanju ruku vidljiv psihofizički ožiljak). Šteta nanesena predmetima ili drugomu vlasništvu može također biti destruktivna i kažnjiva, ali — nasuprot buržoaskoj pravnoj fiksaciji na vlasništvo — nasilna je samo ako uzrokuje ozljede, glad ili slično; razbiti nekomu izlog je vandalizam, razbiti nos nasilje. Što se tiče društvene diskriminacije i ostalih psihičkih poniženja (koji su sami po sebi, dakako, veoma negativni) te verbalnih ili gestualnih prijetnji, po mom bi se salamunskom rješenju oni mogli okarakterizirati kao nasilje samo ako izazovu — prije ili poslije — jasne tjelesne posljedice. Ako se ne vodi računa o takvim razgraničenjima, nećemo moći definirati pojам nasilja ni odvojiti ga, s jedne strane, od moći, a s

druge od uvrede, diskriminacije i vandalizma, ako ne i svih zala ovoga svijeta. Naravno, čim pribrojimo prijetnje potkrijepljene dokazima prošlog ili budućeg nasilja — dakle maštu — našim središnjim elementima (što je nužno jer se »materijalna sila mora rušiti materijalnom silom; teorija postaje materijalna sila čim obuzme mase«, Marx, *Writings* 257; vidi i Popitz 76), narušavanje tjelesnog integriteta više nije samo čista fenomenologija u, recimo, medicinskom smislu, već postaje *pars pro toto* i naznaka jasne, duboke i povrh svega nepobitne povrede osobnog integriteta kao temeljnoga ljudskog prava, koja nužno uključuje, ali najčešće nadilazi ozljedu i bol. »Čovjek se može distancirati od činjenice da mu je uskraćena društvena participacija, može se osjećati neovisnim o materijalnom vlasništvu koje mu je otudeno, no ne može se lišiti vlastitog tijela« (Popitz 70).

Dakle, nasuprot hegemonijskom novogovoru koji nasiljem naziva svaki čin ili ponašanje kojim se krše vladajući zakoni i pravila, ma kako oni arbitarno i nepravedno nastali, održiv epistemološki pristup može — provizorno — definirati nasilje samo kao *nepovratnu psihofizičku povredu namjerno nanesenu drugim ljudima u težnji za moći*, tj. radi suzbijanja i/ili promicanja asimetričnih međuljudskih odnosa. Mislim da je to najbliže formalnomu (ne i vrijednosno neutralnom) stajalištu: dopušta da nasilje mogu činiti i osobe na vlasti i pobunjenici, ne izjašnjava se o pravdi ili krivdi ni jedne strane, no omogućava da prepoznamo ovo specifično zlo. Nesreće mogu biti smrtonosne, no nisu nasilne.

I ovdje možemo ući u daljnje pojedinosti. Kao prvo, Popitz dobro razlikuje pljačkaški pohod na stanovništvo kao *jednokratni* čin nasilja od *trajnih* podložničkih davanja zbog ponavljanja takvoga pohoda ili prijetnji njegovim ponavljanjem, ili od *simboličkog* čina nasilja kojim se demonstrira sposobnost da se naneše zlo, kakav je bio godišnji spartanski napad na helote. No mnogo su važnija ograničenja nasilja. Budući da se svaka prisila temelji barem na prešutnoj prijetnji nasiljem, moć u klasnim društвima (vidi gornju definiciju) uvijek barem implicira nasilje: taj je odnos mnogo bliskiji nego u polarizaciji Arendtove. Klasna društva znače države, a one su, u čemu se od Machiavellija nadalje slazu svi (osim središnje struje američke sociologije), uvijek utemeljene na nasilju i njime se štite: Weber čak tvrdi da je *Gewaltsamkeit*, sustavni potencijal za nasilje, specifičan za države (*Politik* 7–8; usp. i Popitz 82). Prema Popitzu, svaki društveni poredak (a ja bih dodao: u klasnim društвima) uhvaćen je u slijedeći *circulus vitiosus*: »Društveni poredak nužan je za ograničavanje nasilja — nasilje je nužno za zaštitu društvenog poretkaa« (89). Državno nasilje potom se pokušava ograničiti uvodenjem jednakosti pred zakonom. To rijetko postignuće vrijedilo je, kako se čini, samo u nekim razdobljima za muške gradane državogradova poput Atene, ranoga Rima ili u renesansno doba, a nešto šire u nekim socijalnim državama nakon 1918., u pravilu ne dulje od nekoliko desetljeća gospodarskog i političkog blagostanja. Drugi, neograničeni ekstrem Popitz naziva »totalnim nasiljem«, gdje se vlastita glorifikacija spaja s ravnodušnošću prema žrtvama, a danas s posredovanjem tehnologije — najbolji su primjer imperijalistički i svjetski ratovi.

Kakvi god bili psihološki uzroci nasilja i njegove glorifikacije, za nj je, kako sam već rekao, epistemološki od središnje važnosti i konstitutivno *nijekanje osobnoga psihofizičkog integriteta kao temeljnoga ljudskog prava* (proširio bih to najmanje na druge primate). Kako kaže von Trotha, zajedno s tijelom okrnjena je s njim neodvojivo povezana »ljudska sloboda, koju ekskluzivno prisvaja njezin oskvrnitelj na račun žrtve podložne nuždi« (31) — najjasnije u koncentracionim logorima od Vorkute i Auschwitza do brojnih današnjih Guantanama i Abu Ghraiba. Neskriveni ili prikriveni rasizam izopćuje neke skupine ljudi iz čovječanstva, ne Nas već Njih, doslovce ih o-ne-čovječujući (*Aberkennung des Menschseins*), te se nečovječnost tada može skrivati, nijekati i nametati kao normalna. Ovdje bi teorija društvenog diskursa mogla biti od koristi, iako nije u potpunosti primjenjiva (tijela nisu tekstovi). Nacisti su, naravno, bili nenadmašni majstori takvih lažnih kategorizacija (tako u napisu »K tuševima« na plinskim komorama, usp. Horowitz), ali preteča su imali u svim povijesnim državama, a i danas bi se među nama lako moglo naći sljedbenika, iako možda manje iskrenih.

14

2.2. Zaključit ću ovaj dio eseja definicijski problematičnim »strukturnim nasiljem«. Govoreći o rasističkoj vlasti, Foucault njezinim ubojstvima pribraja »indirektno ubojstvo«, to jest »stvaranje većih izgleda da neki ljudi umru, ili naprosto političku smrt« (*Society* 256). Nema sumnje da je potonja kategorija posljedica diskriminacije, manje ili više rasističke, no ja ću iskušati svoje razgraničenje nasilja samo u odnosu na onu prvu, izazivanje prerane smrti makroefektima skrivenima unutar socioekonomске strukture, koje sociolozi obično nazivaju neizravnim ili *strukturnim odnosno sistemskim nasiljem* (usp., unatoč ponešto pretjeranim tvrdnjama, Galtung, i, najbolje, Bourdieu i sur.). Možda je najbolji primjer za to krajnje siromaštvo koje uzrokuje statistički značajne i strašne posljedice smrti od gladi i/ili izbjegivih bolesti, čemu je danas izloženo oko tri milijarde ljudi (usp. Rogers 81, Senghaas ur.). To nikako nije, barem nakon industrijske i električne revolucije, pitanje Božje volje ili sudbine, već je posljedica krajnje nejednakih odnosa moći, to jest, namjerno ga nekim ljudskim grupama nameću neke druge (izravno vladajuće klase, a neizravno oni članovi podredenih klasa koji aktivno ne prosvjeduju). No radi li se tu o »fizičkom povredivanju ili ozljedivanju« (slažem se s Popitzom da izmedu ta dva termina nema oštре granice)? Čini mi se da kad deseci milijuna ljudi umiru godišnje od neimaštine, onda je teško ne nazvati to kolektivnim fizičkim povredivanjem ili ozljedivanjem. Samo jedan primjer: podaci Programa UN-a za Razvoj (UNDP) za god. 2005. pokazuju da se trajanje života u Bosnji smanjilo za 31 godinu u doba liberalno-privatizacijskog razgradivanja mjera ekonomski zaštite, a slično je stanje u većem dijelu Afrike i bivšeg SSSR-a; to je pak dvostruko veći pad prosječne duljine života od onoga u Francuskoj tijekom krvavoga Prvoga svjetskog rata na njezinu tlu! Ubijanje nije ograničeno samo na vatreno oružje. »Zašto bismo tjelesnu povredu uzrokovanoj udarcem vred-

novali drugačije od one izazvane bolešću, neishranjenošću, beskućništvom, nesrećom na radu ili zagadenim okolišem?« (Wilke 243)

Istina, teoretski nije lako razgraničiti izravnu prisilu koja u pravilu dovodi do fizičke ozljede od općih prisilnih uvjeta koji vladaju u klasnim društвima, a koji su naizgled toliko daleko od izravne povrede/ozljede kao banknote od zlatnih rezerva na kojima se temelje. Ipak, držim da se takva granica može odrediti kada smo suočeni s prilično jasnim dokazima da »strukturna« prisila nužno dovodi do štetne tjelesne povrede, bilo izravno bilo po reakcijama koje izaziva. Smatram značajnom činjenicu da je manje ili više ubijanja redovita posljedica borbe protiv struktturnog nasilja kakvo obično nameće MMF, kao na primjer na Jamajci 1984–85 (usp. George), ili pak prenosa moći na nove elite, kao u bivšoj Jugoslaviji nakon 1991. Time se potvrđuje srodstvo struktturnog i očitog nasilja. Iz toga, međutim, nužno ne slijedi da je epistemološki ili politički uvijek razborito izjednačiti izravno aktivno nasilje s neizravnim nasiljem, koje je često posljedica bahatog neobaziranja, ili se usredotočiti na oboje u jednakoj mjeri: to može oslabiti borbu protiv ratova, policijske brutalnosti i sličnih primjera otvorenog nasilja. Nапослјетку, postoje jasni pokazatelji da je »strukturno« nasilje koje prožima neki društveni sustav golemi korijen i uzrok u najmanju ruku naklonosti prema izravnom nasilju. Današnje globalno kapitalističko tržiste uspostavljeno je i dnevno se osigurava najstrašnjim nasiljem, tako da je, među ostalim, za nj karakteristično »nataloženo, institucionalizirano nasilje« (Türcke 123).

3. Nekoliko nedefinitivnih zaključaka

Als ich erwachsen war
 Gefielen mir die Leute meiner Klasse nicht
 Nicht das Befehlen und nicht das Bedientwerden
 (A kad sam odrastao
 Nisu mi više bili po volji ljudi iz moje klase,
 Ni da zapovijedam, niti da me dvore...)

Brecht, »Verjagt mit guten Grund«
 (»S pravom prognan«)

3.0. Na ovom našem stupnju epistemologije nijedno razmatranje nasilja — kako ističe Balibar — ne može se ograničiti na moć, iako je ona u središtu »ekonomije nasilja« (»économie de la violence«, *Crainte* 404). Stoga bih na kraju prešao s pojmovne razlike između nasilja i moći (ma koliko se oni preklapali, pa donekle i prožimali), o čemu sam raspravljaо u 2. poglavljу, na razmatranje onoga »viška« nasilja koji nije nužan za očuvanje moći. Čime ova rasprava može pridonijeti razumijevanju gradanske odgovornosti, dakle političkom djelovanju na unapredivanju slobode — njenih žarišta i granica?

Ima više od stoljeća otkako je Pareto gorko ustanovio da je »slobode, pod kojom podrazumijevam moć da se djeluje, u takozvanim slobodnim i demokrat-

skim zemljama iz dana u dan sve manje, osim za kriminalce« (citirano kod Arendt 82). Kriminalci su se otad namnožili, neki čak vladaju državama, a sloboda nije održala korak. Iako ne bih zaplovio beskonačnim morem rasprava o slobodi, mislim da bi se one dale svesti na parolu 1960-ih »utopija ili zaborav«, a ja bih je želio povezati s Benjaminovom koncepcijom božanskog nasilja. Politički govoreći, ta je koncepcija bila utopijska jer je odbila prihvatići sveukupnu klasnu povijest (uključujući i semantičku povijest) — dakle prakse sile—moći—nasilja — kao bogomdanu i nepromjenjivu. Naprotiv, Benjaminova radikalno drugačija koncepcija, iako ju naziva božanskom nasuprot pavlovsko-luterskoj »mitskoj« paroli »sva je vlast od Boga«, najavljuje njegovu kasniju mesijansku preokupaciju: kako da se učini barem onaj prvi korak izvan područja nužde i nasilja u područje slobode (kao i prema moralnom ili uistinu fizičkom opstanku čovječanstva)? U tom slučaju moja definicija nasilja kao neodvojivog od težnje za nejednakom moći vjerojatno ne bi vrijedila.

16

3.1. Sada ću kratko i nesistematično razmotriti prihvaćanje revolucionarnog protunasilja (Fanon i Sartre), potom prihvaćanje nenasilja (Gandhi i M. L. King) te naposljetku odbijanje i jednog i drugog u korist djelatne participativne demokracije. Usredotočio bih se i na ono što već spominjana povijest, od najranijih grčko-rimskih i srednjovjekovnih spomena do dana današnjeg, izgleda da traži: na *povredu tjelesnog integriteta ljudi*, stvarnu ili u obliku prijetnje, na moći i nasilje koji izazivaju očite ili trajne tjelesne posljedice. Kako je objašnjeno u 2. dijelu, tjelesna ozljeda — ne samo u teoriji nego i u praksi — duboka je povreda osobnog integriteta, temeljnoga ljudskog prava koje nužno uključuje, ali i daleko nadilazi običnu bol: prava na *pravdu* u ljudskoj zajednici (nepravda, *in-iustitia*, apstraktan je oblik riječi povreda, *in-iuria*). Bila prisutna tjelesna ozljeda ili ne, već i sama psihička bol i teško poniženje izravno vode do jednakog duboke povrede ljudske slobode, ako hoćete, četiriju Rooseveltovih sloboda. Oni niječu jednakost ljudi pred boli (»ako me ubodete, zar ne krvarim?« protestira Shylock suočen s kršćanskim rasizmom), smrću i velikim životnim proturječnostima, kozmobiološki ionako dovoljno teškim i bez rata, oskudice i terora što prate nejednake odnose moći, koji su pak popraćeni nejednakim pristupom dobrima. Sveukupna je umjetnost pokušaj da se učini »trajno vidljivom [ili osjetilno pristupačnom] očigledna dobrobit jednakosti i ravnoteže« (Scarry 97 i 101) — pa čak i kad se tomu naoko protivi.

Dakle, prvi je uvjet za minimalno snošljiv suživot *mir u pravednosti*. Kako kaže Brecht, »mir je alfa i omega svake humanitarne djelatnosti, svekolike proizvodnje i svih umijeća, uključujući i umijeće življenja« (338). To osobito vrijedi za znanstveno-tehnološke kapitalističke ratove, od vremena strojnicu i otrovnih plinova do nuklearnih bombi i tko zna kakvih strahota ABC-oružja, kibernetičkih odijela, klimatske kontrole i nanotehnologije, već razvijanih u američkim laboratorijima. Antimilitarizam u tradiciji Sorela i Karla Liebknechta kamen je kušnje za svaku društvenu grupu koja govorí o moći i želi ju steći. Mira

neće biti bez ukidanja stajaće vojske, vojne industrije i njihove prateće mreže moći.

A što da se onda radi s, na primjer, državnim terorom, koji se posljednjih desetljeća rapidno širi po cijelom *de facto* rekoloniziranom svijetu? Kada je ugrozena moć bilo koje države — pa čak samo neki važan interes njezinih vladajućih klasa — ona će u pravilu pribjeći nasilju, opravdavajući ga, ako ima vremena, postojećim ili *ad hoc* zakonom, ili pak napuštajući zakon bez imalo oklijevanja. Vlast će tada nazivati »nasiljem« svako nastojanje druge strane da se domogne vlasti, uključujući i zahtjeve za opipljivijim sudjelovanjem naroda u političkoj i ekonomskoj demokraciji; »nasilje« tako postaje šifra za djelovanja koja vlast želi zabraniti i poziv na represiju (usp. Jameson 232). Pri takvoj polarizaciji pacifizam teleta pred klaonicom, kako kaže Brecht, produžuje klanje. Nazovimo to Fanon–Gandhijevom dilemom i istražimo ju.

U knjizi *Les Damnés de la terre* Frantz Fanon piše o psihofizičkim poniženjima kolonizacije kao poetičan psiholog, ogorčeno prosvjedujući snagom iskustva. Njegovo je nezaboravno formulirano gledište kako je svaka kolonizacija neprikriveno represivna te da vrijeda identitet i samopoštovanje, zbog čega će i dekolonizacija uvijek biti nasilna (prvi dio, »De la violence«, 27–79). Iskustva drugih revolucija čini se da potvrđuju kako je to reaktivno nasilje ponekad glavno sredstvo pomoću kojeg se potlačeni pretvaraju u »aktivne subjekte političke participacije« (Holsti 119). Taj je Fanonov prosvjed potom proslavljen Sartreovim »Predgovorom« (»Préface« 7–26), u kojem se tvrdilo da *naše* kolonizacijsko nasilje raste uzvraćeno (»retournée«) u dehumaniziranim kolonijalcima i razara ih. Sartre tumači Fanona (koji je nijansiraniji) u smislu da se potlačeni može očovječiti samo ako se »ponovno sastavi« uz pomoć nasilja, jer »les marques de la violence... c'est la violence qui peut seule le détruire« (biljege nasilja može izbrisati samo nasilje), u nekoj vrsti magične katarze. Za slučaj neograničenog ugnjetavanja, posljedica kojeg je revolucionarni rat, to je opažanje na mjestu. Kako priznaje Macaulay, sasvim nerevolucionarni liberal: »Mi žalimo zbog ekscesa koji prate revolucije. Ali što su ekscesi nasilniji, to smo uvjereniji da je revolucija bila potrebna. Nasilje takvih ekscesa uvijek je razmjerne surovosti i neukosti naroda, a one su razmjerne ugnjetavanju i poniženjima pod kojima su živjeli.« (40) No Sartreov ogorčeni zaključak, premda posljedica plemenita gnjeva na svoje sunarodnjake, da »abbatre un Europen c'est... supprier en même temps un oppresseur et un opprimé: restent un homme mort et un homme libre« (ustrijeliti Euroljanina znači ukloniti istodobno jednog ugnjetavača i jednog ugnjetenog: ostat će jedan mrtvac i jedan slobodan čovjek) pogrešna je računica, što je očito u obrnutom rasizmu »Euroljanina«. Zaključak pak da »La violence, comme la lance d'Achille, peut cicatriser les blessures qu'elle a faites« (Nasilje, poput Ahilovog koplja, može zaliječiti rane što ih je nanijelo — 26) sumnjiv je i nedokazan.

Gandijevska metoda nenasilne borbe obično se smatra drugom krajnošću. Joan Bondurant tumači ju kao primjenu moći ili utjecaja kako bi se ostvarila promjena bez ranjavanja protivnika. No i ta se metoda koristi prisilom, koju

Bondurantova definira kao »uporabu fizičke ili neopipljive sile kako bi se osoba ili skupina njoj izložena natjerala da djeluje protiv svoje volje ili uvjerenja« — kao u slučaju britanskih vladara Indije. Gandijevsko nenasilje uključuje ono što simpatizeri nazivaju »prinudom, nenasilnom prisilom« (9), tehniku društvenog djelovanja koja se koristi pasivnom silom (štrajkom, bojkotom, blokadom, ne-suradnjom poput neplaćanja poreza) tvrdeći da se ona bitno razlikuje od nasilja po tom što su oni koji ju provode i sami voljni trpjeli. Dio poglavljia bavi se »izgledima što bi ih imala takva *satyagraha* protiv totalitarnog režima« (226–28), što je doista srž problema. Sumnjam u Bondurantinu tvrdnju da bi jevrejska *satyagraha* imala šanse protiv nacista; štoviše, prisjećam se jedne znanstvenofantastične priče u kojoj nacistički feldmaršal okupira Indiju i hladnokrvno strojnicom pobije Gandhija i njegove sljedbenike. S druge pak strane mislim da ona ima pravo kada tvrdi da takav protest ne bi imao manje izgleda od »nasilne revolucije u suvremenoj policijskoj državi« (227), što dopunjaje Debrayev zaključak da »revolucionarno nasilje nema izgleda za pobjedu protiv uglavnom liberalne republike, u kojoj su opće pravo glasa i normalan politički život kanalizirali i preusmjerili energiju masa« (123). Takva razmatranja mogu opravdati da se ovdje izostavi rasprava o gerilskom ili partizanskem ratovanju, od T. E. Lawrencea, Tita, Maoa ili Chea do vrlo sumnjivog Schmitta.

Ne vjerujem da apstraktna presuda o tom što je dobro a što loše pomaže u ovoj dilemi, gdje orijentacija ne ovisi samo o interesima sudionika već i o njegovom vidokrugu, to jest o točnom epistemološkom razumijevanju situacije. Na žalost, ne mogu ponuditi nikakvu hegelijansku sintezu. Sartreovo stajalište da je nasilje ljekovito — pooštreno u njegovoj završnoj tiradi protiv nenasilja: »Allons! Si vous n'êtes pas victimes... vous êtes indubitablement des bourreaux« (Hajdemo! Ako niste žrtve, onda ste bez sumnje krvnici, 22) — čini se pretjерano pojednostavljenom izvan konteksta »bez sumnje« pravedne oružane borbe. Kako to pokazuju mnoga iskustva 20. stoljeća, takvo stajalište nije bez posljedica: dovodi do dehumanizacije onih koji ga se drže i/ili do psihičke traume. Simetrično suprotno, duboko sumnjam u Bondurantino teoretičiranje o gandizmu. Spremnost gandista da prihvate patnju i u njoj sudjeluju svjedoči o moralnoj čvrstini u službi njihovog idealja, ali ona sama po sebi ne odlučuje u korist ili protiv idealja, inače bi svaki fanatik (od kršćanskih mučenika do današnjih bombaša samoubojica) automatski bio u pravu. Što se tiče tvrdnji da treba strogo izbjegavati psihičko i fizičko povredivanje/ozljedivanje neprijatelja, one — da su i kada su točne, što gotovo nikad nisu — teško da bi omogućile nužnu promjenu. Gledajući Sharpov popis dvadesetak nenasilnih pokreta (221–22), uvjeren sam da je u onim uspješnima — Gandhijevom u Indiji (ne u Južnofričkoj Republici!), pokretu M. L. Kinga ili kraju Istočne Njemačke — vladarima bila nanesena golema psihička povreda i to u specifičnoj situaciji gdje su, kao prvo, informacije bile svima dostupne, i drugo, fizičke prijetnje su također bile prisutne, no dolazile su uglavnom izvan pokreta (pobuna Indijske kraljevske mornarice 1946.) ili izvan granica zemlje (protivnici britanskoga ili sovjetskog imperija ili vijetnamski oslobodilački pokret); u drugim je slučajevima ne-

nasilna prisila bila neuspješna. Suočeni smo dakle s »Türckeovim paradoksom«: »Biti dosljedno protiv nasilja znači ne zaustaviti ga« — okrenuti drugi obraz za drugi udarac (Türcke 120). Ako nasilje često potiče daljnje nasilje, ne-nasilje može imati isti učinak. Zato držim da se odgovor na pitanje treba li neki pokret koristiti nasilje ili ne valja temeljiti na dva faktora: prvo, na pomnoj analizi konkretnih proturječja odredene situacije (o tome se slažu svi od Marxa i Lenjina do teologa oslobođenja ili crnaštva kao što su Cone i braća Boff); drugo, na određenim epistemološkim (te stoga i moralnim) indikacijama.

Weber nam ovdje pruža elemente za jednu korisnu analizu, prilično blisku Lenjinu i Trockom (kao što izravno potvrđuje). On definira državu kao vladavinu nekih ljudi nad drugima utemeljenu na sustavnom nasilju koje se smatra legitimnim (*Politik* 9), iz čega slijedi da »Politika djeluje pomoću moći, iza koje stoji sustavno nasilje (*Gewaltsamkeit*)« (Isto 55). Političar koji se nasiljem ne suprotstavlja zlu »*odgovoran* je što zlo prevladava« (Isto 56–57). Za svakoga tko se bavi politikom, to jest moći i nasiljem, maksima »iz dobrih djela proizlazi samo dobro, a iz zlih zlo, *nije* točna (*ist... nicht wahr*)«; ni jedna religija ni pokret nisu mogli u politici izbjegći ugovor s vragom kao ni dilemu između spaša duše i promicanja čak i najviših političkih idea (Isto 60, usp. cijelu raspravu na str. 55–66). Moj je zaključak o Weberovu stajalištu dvostruk. Prvo, ovdje se radi o aporijskom prokletstvu klasnoga društva: ili ugovor s vragom ili beznačajnost u ključnim pitanjima preživljavanja i pravde. Drugo, čak i kada dopustimo da se u mnogim situacijama praktična razlika između dobra i zla epistemološki *može* a politički *mora* uspostaviti, podjela na ciljeve, koji gotovo nikad (osim u slučaju neposredne samoobrane) nisu prisutni i opipljivi, i na sredstva, koja to uvijek jesu, čini se kao pogrešan alat za razumijevanje nasilja.⁶ Naposljetku, *Otkrivenje Ivana* iz Patmosa jedan je od najvažnijih tekstova o poželjnom nasilju, budući da će se na kraju svijeta ciljevi i sredstva podudariti. Takva teološka radost razaranja ne bi dakako smjela vrijediti za Borbenu nego samo za Trijumfalnu Crkvu, no ipak je imala golemo značenje za monoteističku religiju nasilja, pa i kada se odjenula u svjetovno ruho, sve do Sorela, fašista, a danas do raznih državnih terorista i terorističkih skupina (usp. Mesnard, »Access« i »Exploring«). Ostavljajući ih po strani, ja bih završio raspravom, iako nedefinitivnom, o tome kada se, u razumnoj mjeri, uporaba nasilja može dopustiti.

3.2. O kojem to vragu Weber govori, o svakoj uporabi nasilja kojom se nanosi ozljeda/povreda? Distinkcije su potrebne. Očigledno je da je nasilje u samoobrani, kada se suočimo s neposrednom opasnošću, u pravilu dopustivo. To se može proširiti na logičnu i vrlo ljudsku reakciju na totalno nasilje, na »nasilje kao uklanjanje dominacije, kao čin oslobođenja« (Popitz 94), sveto nasilje otpora ili

⁶ Kant je istaknuo da se u »samoorganiziranim entitetima« (biološkim organizmima) ciljevi i svrhe poklapaju pa ih se ne može mehanički dijeliti (486–88 i passim). To bi mogao biti važan pokazatelj kako da nastavimo starodrevnu raspravu o teleologiji koja nije nikako riješena u filozofiji ili praksi znanosti.

pobune. Machiavelli citira Livijevog samnićanskog vodu proturimskog otpora koji kaže »pia arma ubi nulla nisi in armis spes est«: oružje (kao metonim za nasilje) sveto je kad jedina nada leži u njemu (95, citiran Tit Livije IX.1). Ovdje je presudno pitanje koji je konačni *locus suvereniteta*, a moj bi odgovor bio — u narodu. I Preambula Ustavu SAD-a i članak 35 *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina* iz 1793. jasno su objavili (kako je to formulirano u potonjoj) da »Kada vlada povreduje prava naroda, pobuna je najsvetije pravo i najnužnija dužnost za narod i za svaki dio naroda«.

Već je Heziod znao da je pravda jedini način da se izbjegne nasilje. Svi oni koji su tijekom stoljeća težili slobodi, sve do buržoaskih liberala u njihovim junačkim danima, složili bi se da »govorimo o *rušenju silom one surove sile koja se opire svakom pokušaju poboljšanja*«; da »narod mora prvo upozoriti svaku vladu koja pokuša ograničiti slobodu okupljanja, a onda ju, kada su miroljubiva sredstva iscrpljena, srušiti« (Mazzini 15–16 i 79, on podcrtao). Tako i Brechtova Johanna Dark: »Es hilft nur Gewalt, wo Gewalt Herrscht, und / Es helfen nur Menschen, wo Menschen sind« (»Samo nasilje pomaže, gdje nasilje vlada, i / Samo ljudi pomažu, gdje ljudi žive« — *Heilige Johanna* 224). Ako je ikad postojao gotovo potpuno crno–bijeli sukob demokracije protiv prokletnika, bio je to antifašistički aspekt sukoba 1933–45. No čak ni taj primjer ne obezvreduje sud Edwarda Saida o poukama povijesti: s jedne strane da »dominacija rada otpor«, a s druge »da nasilje inherentno imperijalističkom kontekstu — bez obzira na povremenu korist i užitak — osiromašuje obje strane« (348). Ako je jednako očito da nije dopustivo svako nasilje, bilo da ga vrše države, pojedinci ili skupine (na primjer, ubijanje i mučenje civila u objavljenim i neobjavljenim ratovima), kako odrediti kada je nasilje samoobrambeno i/ili oslobođilačko i gdje su mu granice?

Ova bi nas tema dovela do suočenja s Lenjinom, glavnim i osvježavajuće iskrenim marksističkim teoretičarom kako otvorenog nasilja u revoluciji i građanskom ratu tako i njegova utopijskog nadilaženja ukidanjem države u budućnosti. Ne mogu ni započeti raspravu o tom, ali njegovo središnje razlikovanje moći odozdo (vijeća, sovjeti) i moći odozgo — Rancière na isti način suprotstavlja politiku i policiju — pretvara takvo suočenje u hitan *desideratum* (usp. Rancière, i Balibar, »Gewalt« 1295–98). Ovdje bih našu raspravu vrlo okvirno sažeo na to da mi se čini kako je danas dopustivo samo ono nasilje koje zadovoljava dva teška uvjeta: *prvo*, kratkoročno ili za sadašnjost, da je u osnovi obrambeno, da se njime otklanja mnogo strašnije nasilje; *drugo*, dugoročno ili za budućnost, da postoje dobri izgledi kako će se njime umanjiti povrede koje ljudi namjerno nanose drugim ljudima u težnji za moći, dakle unaprijediti psihofizički integritet pojedinaca u društvu. Prvi uvjet za mene znači da se blistava sutrašnjica mora procijeniti u odnosu na nešto manje bolnu današnjicu. Drugi pak uvjet znači da potvrđivanje ili promjena vladajućih elita nije dovoljan razlog za nasilje, pa se njihove tvrdnje da predstavljaju interes većine moraju pažljivo ispitati, koristeći se pritom ekonomskim i psihološkim kriterijima.

3.3. Naše su konačne alternative tada oligarhijski ratni logor (i koncentracijski logor) ili potpuna participativna demokracija, kako bi se spasio *citoyen* od posve degeneriranog *bourgeoisa*. Aristotel u *Politici* III definira kao punopravnog građanina onoga koji sudjeluje u vlasti istovremeno kad se nad njime vlada (usp. Rancière, os. Teze 1, 2 i 8). Takav subjekt potkopava nejednakost koja definira moć i dovodi do ekonomskog iskorištanja, nejednakost koja se potkrepljuje nasiljem. Protuprimjedbe kako se današnji svijet složenošću i opsegom razlikuje od helenističkoga grada-države nisu primjerene jer posjedujemo mnoge tehničke mogućnosti za trenutačnu povratnu spregu simultanom komunikacijom velikog broja ljudi. Postupci takvog »svladara« (vidi Arendt 82–83) u pravilu su nenasilni jer oni ne moraju nametati nejednakost. Ako bude potrebno otkloniti izniman čin nasilja protiv drugih građana–svladara, zajednice ili njezine moći, trebalo bi, u najgorem slučaju, upotrijebiti defenzivno nasilje. Možda ga čak i ne bi trebalo zvati nasiljem. (No mogli bismo i dalje koristiti termin »moć« za silovita društvena međudjelovanja koja, suprotno današnjima, ne pogoduju hijerarhijskim odnosima među ljudima.)

Ovakvo rješenje nužno znači nastanak bitno drugačijeg svijeta. Je li to utopija? Naravno. »A ako mislite da je utopija, zapitajte se, molim vas, zašto je tome tako« (Brecht, »Rundfunk« 554). I što je alternativa.

Citirana djela

- Anderson, Perry. *Lineages of the Absolutist State*. London: NLB, 1974.
- Arendt, Hannah. *On Violence*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1974 [orig. 1970; potonje njemačko izdanje *Macht und Gewalt*, München: Piper 1971, »zweite erweiterte Ausgabe,« prijevod je »von der Verfasserin durchgesehen,« pa se zato djelomično razlikuje od engleskog originala].
- Aristotle. *Selections*. Prev. i ur. T. Irwin i G. Fine. Indianapolis: Hackett, 1995.
- Balibar, Étienne. *La Crainte des masses: Politique et philosophie avant et après Marx*. Paris: Galilée, 1997.
- . »Gewalt.« *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, sv. 5. Hamburg: Argument, 2001, stupac 693–96 i 1270–1308.
- Benjamin, Walter. »Zur Kritik der Gewalt«, u njegovim *Gesammelte Schriften*. Frankfurt: Suhrkamp, 1980, sv. II.1: 179–203.
- Boff, Leonard, i Clodovis Boff. *Como fazer teologia da libertação*. Petrópolis: Vozes, 1986.
- Bondurant, Joan V. *Conquest of Violence: The Gandhian Philosophy of Conflict*. Novo revidirano izdanje. Princeton: Princeton UP, 1988.
- Bourdieu, Pierre, i dr. *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Prev. P. P. Ferguson. Cambridge: Polity P, 1999 [orig. *La Misère du monde*, Paris 1993].
- Brecht, Bertolt. »Der Friede ist das A und O.« GBFA, sv. 23. Frankfurt: Suhrkamp, 1993, 345–47.
- . *Die heilige Johanna der Schlachthöfe*. GBFA, sv. 3. Frankfurt: Suhrkamp, 1988, 127—234.
- . »Der Rundfunk als Kommunikationsapparat.« GBFA, sv. 21. Frankfurt: Suhrkamp, 1992, 552–57.

- Cone, James. *Black Theology and Black Power*. New York: Seabury P, 1969.
- Debray, Régis. *La Critique des armes*, sv. 1–2. Paris: Seuil, 1974.
- Draper, Hal. *The Annotated Communist Manifesto*. Berkeley CA: Center for Socialist History, 1984.
- Engels, Friedrich. »Gewaltstheorie«, u njegovom *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*. MEW, sv. 20: 147–171 i 586–96. Berlin: Dietz V, 1973 [orig. 1877].
- Fanon, Frantz. *Les Damnés de la terre*. Paris: Maspéro, 1961.
- Foucault, Michel. »Society Must Be Defended«: *Lectures at the Collège de France, 1975–76*. Ur. M. Bertani i A. Fontana, prev. D. Macey. London: Penguin, 2004 [orig. Paris: Gallimard, 1997].
- . »The Subject and Power«, u Dreyfus, Hubert L., i Paul Rabinow ur. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Hemel Hempstead: Harvester, 1982 [orig. »Le Sujet et le pouvoir« (1982), u *Dits et écrits*, Paris: Gallimard, 1994, sv. 4: 222–43].
- . *La Volonté de savoir. Histoire de la sexualité*, sv. 1. Paris: Gallimard, 1976.
- Galtung, Johan. *Strukturelle Gewalt*. Reinbek: Rowohlt, 1975.
- George, Susan. *A Fate Worse than Debt*. Harmondsworth: Penguin, 1988.
- Goldschmidt, Werner. »Herrschaft« *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, sv. 6/I. Hamburg: Argument, 2004, stupac 82–127.
- Grimm, Jacob, i Wilhelm Grimm. *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig: Hirzel, 1873–1919, reprint 1984.
- Heidegger, Martin. *Nietzsche*, 2 sv. Pfullingen: Neske, 1961.
- Heitmeyer, Wilhelm, i Hans–Georg Soeffner. »Einleitung« u isti ur. (dolje), 11–17.
- Heitmeyer, Wilhelm, i Hans–Georg Soeffner, ur. *Gewalt: Entwicklungen, Strukturen, Analyse — probleme*. Frankfurt: Suhrkamp, 2004.
- Holsti, K[alevi] J. *The State, War, and the State of War*. Cambridge: Cambridge UP, 1996.
- Horowitz, Irving Louis. *Taking Lives: Genocide and State Power*. New Brunswick: Rutgers UP, 1982.
- Jameson, Fredric. *Archaeologies of the Future*. London & New York: Verso, 2005.
- Jammer, Max. *Concepts of Force*. Cambridge MA: Harvard UP, 1957.
- Kant, Immanuel. *Kritik der Urteilskraft. Werke in 10 Bänden*, Bd. 10. Ed. W. Weischedel. Frankfurt: Suhrkamp, 1968.
- Lukes, Steven. »Introduction« u isti ur. (dolje), 1–28.
- Lukes, Steven ur. *Power*. New York: New York UP, 1986.
- Luxemburg, Rosa. *The Accumulation of Capital*. Prev. A. Schwarzschild. New York: Modern Reader, 1968.
- Macaulay, Thomas B. *Critical and Historical Essays*, sv. 1. Ur. A. J. Grieve. London: Longmans, 1852.
- Machiavelli, Niccolò. *Il Principe e altre opere politiche*. Milano: Garzanti, 2001.
- Marx, Karl. *Das Kapital I*. MEW (Marx–Engels Werke), sv. 23. Berlin: Dietz V, 1993.
- . *Das Kapital III*. MEW (Marx–Engels Werke), Vol. 25. Berlin: Dietz V, 1979.
- . *Writings of the Young Marx on Philosophy and Society*. Ur. i prev. L. D. Easton i K. H. Guddat. Garden City NY: Doubleday Anchor, 1967.
- Marx, Karl, i Friedrich Engels. »Manifesto of the Communist Party« u *The Marx–Engels Reader*. Ur. Robert C. Tucker. New York: Norton, 1972, 331–62 [orig. u MEW, Bd. 4. Berlin: Dietz V., 1974, 459–93].
- Mazzini, Giuseppe. *Dei doveri dell'uomo*. Milano: Rizzoli, 1949 [orig. 1860].
- McNeill, William H. *The Pursuit of Power*. Chicago: U of Chicago P, 1984.

- Mesnard y Mendez, Pierre. »Access to an Identification of »Terrorism«. *Rethinking Marxism* 14. 2 (2002): 109–122.
- . »Exploring »Terrorism«. *Socialism & Democracy* 19. 1 (2005): 94–118.
- Mills, C. Wright. *The Power Elite*. New York: Oxford UP, 1956.
- OED [= *The Compact Oxford English Dictionary*, 2 izd. Oxford: Clarendon P, 1991].
- Popitz, Heinrich. *Phänomene der Macht*. Tübingen: Mohr, 1986.
- Poulantzas, Nicos. *Political Power and Social Classes*. Prev. i ur. T. O'Hagan. London: NLB and Sheed & Ward, 1973.
- Rancière, Jacques. *Ten Theses on Politics*. www.humnet.ucla.edu/humnet/cmcs/Ranciere.html
- Rogers, Paul. *Losing Control: Global Security in the Twenty-first Century*, 2. izd. London: Pluto P, 2002.
- Said, Edward. *Culture and Imperialism*. London: Chatto & Windus, 1993.
- . Vidi i Viswanathan ur.
- Sartre, Jean Paul. »Préface« u Fanon, *Les Damnés* (gore), 7–26.
- Scarry, Elaine. *On Beauty and Being Just*. Princeton: Princeton UP, 1999.
- Senghaas, Dieter ur. *Imperialismus und strukturelle Gewalt*. Frankfurt: Suhrkamp, 1972.
- Sharp, Gene. *Social Power and Political Freedom*. Boston: Porter Sargent, 1980.
- Sorel, Georges. *Reflections on Violence*. Prev. T. E. Hulme i J. Roth. London: Collier Macmillan, 1972 [orig. *Réflexions sur la violence*, 1908].
- Sweezy, Paul M. *The Theory of Capitalist Development*. New York: Monthly R P, 1970 [orig. 1942]
- Tilly, Charles. *Coercion, Capital, and European States, 990–1992*. Cambridge MA & Oxford UK: Blackwell, 1995.
- von Trotha, Trutz. »Zur Soziologie der Gewalt,« u istom izd., *Soziologie der Gewalt*. Opladen i Wiesbaden: Westdeutscher V, 1997, 9–56.
- Türcke, Christoph. »Die Ideologie der Gewaltfreiheit,« u Klaus-Gerd Giesen ur., *Ideologien in der Weltpolitik*. Wiesbaden: V für Sozialwissenschaften, 2004, 119–27.
- UN Development Programme. *Human Development Report 2005*. New York & London: 2005.
- Viswanathan, Gauri, ur. *Power, Politics, and Culture: Interviews with Edward W. Said*. New York: Pantheon, 2001.
- Weber, Max. »Macht und Herrschaft,« u njegovu *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen: Mohr, 1980, sv. II: 541–5.0 (prev. kao »Domination by Economic Power and by Authority« u Lukes ur., 28–36).
- . *Politik als Beruf*. 4e Auflage. Berlin: Duncker & Humblot, 1964 [prvi put objavljeno 1919. kao govor].
- Willke, Helmut. *Ironie des Staates*. Frankfurt: Suhrkamp, 1992.

Prevela s engleskoga SANJA FABIJANIĆ

Galina Ja. Iljina

Jadranska trilogija Nedjeljka Fabrija

24

U prijelomnim razdobljima za sudbinu naroda često raste važnost književnosti, osobito povijesne proze, čiji je zadatak učvrstiti nacionalnu samospoznavu i ideje nacionalne pripadnosti.

Dvadeseto je stoljeće za narode bivše Jugoslavije povezano s teškim iskušenjima. Ratovi su i revolucije često rezultirali smjenom državničkih sustava i dominantnih ideologija te modifikacijama karaktera međunarodnih odnosa. Kao nikada su se ranije sve političke i društvene kataklizme, kojima obiluje to stoljeće, eksplikite zrcalile na konfiguraciju književnoga i kulturnoga polja te na odnose unutar njega. Slično kao što do smjena epoha nije dolazilo mirno nego u obliku eksplozija koje su dovodile do ozbiljnih rezova u društvenoj i umjetničkoj spoznaji, tako je i književnost stajala pred zadacima čuvanja sukcesivnosti prošlosti te održanja razbuktalih novih snaga ideja o nacionalnoj sa-moidentifikaciji.

Jedno je od takvih razdoblja bila posljednja trećina prošloga stoljeća. U socijalističkoj je Jugoslaviji došlo do krize u međunacionalnim i medurepubličkim odnosima, što je bilo zaoštreno aktiviziranjem sjećanja o minulim konfliktima dalje i bliže prošlosti. U složnome su isprepletanju centrifugalnih i centripetalnih integracijskih sila pobijedile centrifugalne, koje su rastući dovele do kraha cjelokupnoga državničkog sustava. Osobito su složni bili odnosi između Hrvata i Srba, koji su se i u prošlosti često nalazili na različitim zaraćenim stranama. Ratnom je obračunu pridonijelo i proglašenje nezavisnosti Republike Hrvatske 25. lipnja 1991. Posjedično je iz rata ponovno rođen nacionalni mit: »Jedna nacionalnost — jedan teritorij — jedna država — jedna nacija.« Taj je mit sa svoje strane pridonio povratku starih legendi o hrvatskim kraljevima i junacima, apologijama minule hrvatske državnosti, što je poticalo prebiranje po državnoj, u tome smislu i književnoj povijesti.

U tragičnim ratnim okolnostima po pravilnosti se događa okretanje povijesti, znanosti i književnosti, isto kao što se redovito zbiva odbacivanje formira-

nih stereotipa, stvaranje novih mitova te potraga za novim oblicima njihove artikulacije. Povijesna proza u tome kontekstu figurira kao prostor u kojem se sudaraju različite ideološke i estetske tendencije, što dovodi do njezinih dubinskih transformacija. Korigira se prije svega samo shvaćanje smisla povijesti, mogućnost pobjede progresa, razuma i slobode.

Svi hrvatski književni znanstvenici koji se bave povijesnim romanom 90-ih godina 20. te početka 21. stoljeća postavljaju pitanje o odnosu tradicije s postmodernističkim novinama u književnosti države u kojoj je komponenta nacionalnosti uvijek igrala ako ne određujuću onda barem iznimno važnu ulogu. Ona je, po B. Bošnjaku, sadržana u činjenici da je »književnost često zamjenjivala prošlost, a povijest prečesto bdjela nad književnošću kao područjem vlastite objave.¹ Stoga povijesni roman, »važan za razvoj hrvatskoga romana uopće«, kako smatra V. Žmegač, u danome razdoblju postaje osobito aktualan te prolazi kroz svojevrsnu renesansu². Po mišljenju druge hrvatske znanstvenice, Julijane Matanović, on postaje »najdominantniji romaneskni model u Hrvatskoj«³. Svi se stručnjaci slažu čak i u tome da hrvatski povijesni roman čuva, u većoj ili manjoj mjeri, temeljnu premisu povijesne proze — stvaranje analogije s prošlošću, dijaloga epoha. Međutim, koncepcije se i modeli umjetničkoga oblikovanja modificiraju. Sumnjičavost prema kanoniziranoj povijesti i njezinome pijetetu prema velikim dogadajima i velikim ličnostima premješta naglasak sa sudbonosnih razdoblja na meduvrijeme. Prošlost se u tome slučaju oslobada statusa uzornoga modela, »a patos identifikacije zamjenjuje rušenje iluzija«⁴.

Slično se mišljenje donosi i u znanstvenim sudovima o utjecaju postmodernističkih tendencija na povijesni roman. Otvoreno se spominje njegov utjecaj na koncepciju povijesnoga kretanja te na same književno-umjetničke tehnike, što, po mišljenju stručnjaka, potpomaže transformaciju povijesnoga romana u roman o povijesti. Osim toga, hrvatska povijesna proza čuva svoju gradansku stavnicu, koja je »adaptirala« ove ili one postupke postmodernizma te ih aktivno koristila pri osvješćivanju egzistencijalnih problema čovjeka u specifičnim društvenim i nacionalnim okolnostima. Stoga »postmodernistički tehnologiski sloj [a ni njega nema puno (...)]«, prisutan u djelima hrvatskih autora, »ne znači da su to ujedno i postmoderni romani s postmodernom romanesknom sviješću«⁵. Kao i u prošlosti, u stvaralaštvu A. Šenoe ili M. C. Nehajeva, razvija Milanja misao, i u suvremenim je djelima o povijesti prisutan poučavateljski element te — u većoj ili manjoj mjeri — prosvjetiteljski impuls.

1 Bošnjak, B. 1995. »Naseljavanje prošlosti«. *Republika*. 7–8. Str. 41.

2 Žmegač, V. 1991. »Povijesni roman danas«. *Republika*. 5–6. Str. 60.

3 Matanović, J. 1995. »Hrvatski novopovijesni roman. Prijedlog definicije«. *Republika*. 9–10. Str. 100.

4 Žmegač, V. »Povijesni roman danas«. *Republika*. 5–6. Str. 64.

5 Milanja, C. 1996. *Hrvatski roman 1945–1990*. Zagreb: SNL. Str. 112.

Od hrvatskih se autora kraja 20. i početka 21. stoljeća po količini povijesnoga materijala i povijesne tematike izdvaja Nedjeljko Fabrio (rod. 1937.). Njegovi se romani *Vježbanje života* (1985.), *Berenikina kosa* (1989.) i *Triemerona* (2002.), koji čine *Jadransku trilogiju*, smatraju najboljim djelima kraja stoljeća te su ovjenčani nagradama V. Nazora, K. Š. Gjalskog i M. Krleže. Ne samo to, hrvatska ih kritika smatra ne samo iznimnim književnim dogadjajem svoga vremena nego i važnom umjetničkom pojmom razdoblja hrvatskoga postmodernizma. Spomenimo da je svoj doprinos poboljšanju dobrosusjedskih odnosa naroda srednjoistočne Europe 1993. pisac nagrađen madarskom međunarodnom premijom, a 2002. Herderovom nagradom »za očuvanje i širenje europske kulturne sredine, za miroljubivo razumijevanje medu narodima«.

Tri su romana N. Fabrija povezana općom idejom, artikuliranoj u jednome od komentara pripovijedanja. Ako je kažiprst povijesnoga romana, objašnjava Fabrio svoju poziciju, bio usmjeren prema kraljevskim ličnostima opterećenima poviješću i pitanjem svoga mesta u njoj, tada je »roman o povijesti *priča* o slabim ljudima kojih ime i prezime, čak i kada ga imaju, ne izlazi iz apsolutne bezimenosti, i koji su mali, zbumjeni pojmom povijesti, i u njoj, uz našu potpunu samlost, ambiciozni, bivaju nedorečeni, nedosljedni, uglavnom malo pa nikakvi. Ovo je knjiga o njima. Jer roman o povijesti jest ljudski čin jedino ako se između povijesne stvarnosti i povijesne mogućnosti izabere ovo drugo, jedino ako se ma i ona najmanja granula povijesti u njemu rastopi u životu, životu ah kako veličanstvenu i zastrašljivu, u njegovim pojavnim oblicima, ako se sroza do presudne važnosti bračne postelje i novogodišnjega ručka (...)«⁶

Vječna tema — čovjek i povijest — u trilogiji je obradena kroz isključivo osobne sudbine običnih, ničime zamjetnih ljudi, koji, živeći i u vrtložnim i u mirnim vremenima, svejedno nisu posve lišeni fatuma povijesti. Po mišljenju je pripovjedača ona za njih uvijek zla, strašna, neumoljiva, razarajuća, narastajuća patnja, zlo koje je uvijek blizu i od kojega se pobjeći ne može. »Ali nisam ja zvao povijest, nisam ja izmislio povijest!«, objašnjava u romanu *Vježbanje života*, »Pa ona se sama, kao suh čičak, nametljivo i do krvi ranjivo, lijepila o moje pripovijedanje! Kada god sam započinjao *priču*, a kroz nju je, kao onaj prah iz bajke, brže–bolje prorastao drač i korov povijesti: jalovost, ludost, smrt. Zar je povijest nešto drugo? Zar sam sve ovo zaista ja izmislio?« Ta se misao nerijetko ponavlja u sljedećim dvjema knjigama: »mi smo bili zrnjevљje ljudsko prosto po kori zemaljskoj, svrh koje divljaju vjetri povijesti što su plod zločestoće naše, i ludosti, opake, i opaćina naših« (*Berenikina kosa*); što su drugo bili životi junaka *Triemerona* do »povijest muke i smrti šake ljudi«. Zaista, što može stajati nasuprot nasilju i zlu — osim ljubavi? A pobijediti smrt, time i povijest, može samo čovječna priča o njima.

Jadranska trilogija N. Fabrija kani ispuniti taj zadatak. To su romani o ljubavi i ljudskim podlostima, o vjernosti i ksenofobiji, o sjećanju na veliki osjećaj i o nerazumijevanju, o samoprijegoru i ljudskoj bezdušnosti, ali i o poli-

6 Citirano prema Fabrio, N. *Vježbanje života*. Rijeka–Opatija, 1986; Fabrio, N. *Berenikina kosa*. Zagreb, 1990; Fabrio, N. *Trijemerona*. Zagreb, 2002.

tičkim iluzijama — »o mogućnostima ispravljanja prošlosti kako ona više ne bi bila ono što je bila« — te o osveti za istu. Jezgru pripovijedanja čini lanac obiteljskih dogadaja — svadbi, rođenja, bolesti, smrti — koji su uslijedili iz ratova, nasilnih poteza osvajača i domovinskih vladara, kao i iz koleričnoga mora ili vjerske i nacionalne netrpeljivosti. Upravo su te mikropovijesti ocrtane u krupnometru planu zajedno s veličanstvenim, poetičnim pejzažnim skicama, opisima etnografskih obilježja i običaja, udubljenim zadiranjem u psihološko stanje junaka, u njihove osobne odnose. U manjoj su mjeri svi oni, međutim, brojnim nitima povezani s izvanjskim svijetom, društvenim, političkim i nacionalnim. Izabrani su dijelovi Dalmacije, autoru dobro poznati (podrijetlom iz Splita), pružali bogati materijal za raspletanje glavnih lajtmotiva trilogije: povijesti kao nasilja nad čovjekom — i ljubavi koja se njoj suprotstavlja i nadilazi je. Premda je plaća za pravo na nju najčešće bila smrt.

Spisateljska se poetika formira na spoju dvaju umjetničkih modela. Opiranje na fragmentarnost omogućava dubinu i širinu zahvata različitih vremenskih segmenata. Prošlost, predstavljena u obliku svojevrsnih epizoda–sondi, smjenjuje se s epizodama smještenima na drugu vremensku plohu koja povezuje izmišljeni život junaka sa sadašnjоšću. Česta smjena mesta i vremena dogadanja, junaka i raspoloženja determinira stilske odrednice pripovijedanja, koje spaja principe tradicionalne »priče« s postupcima postmodernističkoga pisma. Tu je bez sumnje svoj danak ubrala moda, no istodobno je omogućeno udovoljavanje želji za oslobođenjem od stereotipa umjetničkoga mišljenja te obogaćenje pripovjedačke palete. U tu svrhu autor uvlači gotovo sve postmodernističke postupke: od razlomljenosti kompozicije i miješanja stilskih oblika — od realizma i naturalizma do impresionističkih skica prirode, ritmičkih udvostručenja te usložnjenih metaforičkih nizova. Pisac se moguće i suviše zabavlja uvlačenjem mnoštva citata iz djela raznih autora: pronalazimo i Boccaccia, i E. Adija, hrvatske pjesnike I. G. Kovačića i T. Ujevića. Otvoreno citiranje, s navodenjem autora i nazivom djela (pri čemu se strani autori navode u jeziku originala — talijanskome, njemačkome, madarskome, engleskome, ruskome, švedskome), i skriveno citiranje asocijativnim reminiscencijama prizivaju cijeli niz aluzija koje šire smisleno polje teksta. Tome se priključuju i komentari pripovjedača te dodatne fusnote: u njima nas autor obavještava o glavnim svjedočanstvima o dogadjajima i osobama, izjašnjava se o problemima estetike, kao naprimjer o povijesnome romanu, socijalističkome realizmu ili autsajderstvu kao ključnoj temi hrvatske proze posljednja tri desetljeća. Nesumnjivo je da sve to usložnjava pripovijedanje, otežava pripovjednu konstrukciju, no istodobno daje autoru mogućnost aktivizirati memoriju svojih suvremenika, vratiti im sjećanja o obitelji, rodbini i, na koncu, o narodu te smjestiti sebe sa svojim problemima u povjesni i nacionalni kontekst.

Fabula je romana–sage *Vježbanje života* grupirana oko života pet generacija talijansko–madarsko–hrvatske i tri generacije hrvatske obitelji u razdoblju od jednoga i pol stoljeća: od prvih godina 19. stoljeća do 1952., kada socijalističku Jugoslaviju, ne osjećajući je svojom domovinom, napuštaju potomci hrvatske

obitelji: komunist, sudionik antifašističkoga pokreta Vjenceslav Despot, te unuci i prounuci Talijana Karla Timotea, osnivača brodogradilišta. Roman *Berenikina kosa* ne samo da nastavlja nego i vodi dijalog s prvim djelom. Romaneskno se vrijeme sužava na četiri godine: 1948—1952. Smanjuje se i broj junaka, do praktički dva: hrvatskoga komunista Ivana Mateja Gormi, koji se nakon prisiljene emigracije vraća u domovinu, gdje završava u jugoslavenskome Gulagu na Golome otoku; te sljedbenice Mussolinija, Talijanke Lucije, koja također nakon svih razočaranja utočište traži u domovini, u Jugoslaviji. Zajedno se s time u biografijama junaka cijelo vrijeme propituju »genetski kodovi«. Pisac, premda u uvodu donosi rodoslovno stablo obje obitelji, tijekom razvoja se radnje precima Ivana i Lucije ne obraća, i ti se umetci, koji nalikuju fragmentima sondama, povezuju s impulsima, asocijacijama i analogijama koje izazivaju. Ljubav, poveznica tih sudbinom izmučenih ljudi, strpljivih ne samo u odnosu jednog prema drugome nego i prema okolini, u toj je knjizi jedinstvena spasonosna i ujedinjujuća snaga koja ne poznaje ni ideološke ni nacionalne prepreke. Postajući odmetnicima u bivšoj Jugoslaviji, odlučuju je napustiti. Smrt ih sutiže u trenutku prelaska granice.

28

Vrijeme je u trećoj knjizi *Triemeron*. *Roman o jednoj hrvatskoj strasti* formalno ograničeno trima danima. Ta je činjenica ozrcaljena u nazivu djela, koje mu je, prema riječima autora, dano po analogiji s *Dekameronom* Boccaccia. Kao i u prethodnim romanu, i ovdje su sjećanja junaka Ecija Grimanija i njegove žene Tonije postavljene u temelje povijesti o četirima generacijama njihove obitelji, počevši od posljednje četvrtine 19. stoljeća do samoga kraja 20. stoljeća — do 1996. godine. Na taj se način prošlost slijeva u najbližu sadašnjost i mnogo u njoj objašnjava. Razumije se da su, s obzirom na godine pisanja toga romana, u prvi plan iskočili odnosi među dvama narodima, Srbima i Hrvatima, što postaje povijesnim, psihološkim i emocionalnim pokretačem romaneskne grade.

Povijest hrvatske ljubavi-strasti u *Triemeronu* je prikazana u dvama aspektima. Prvi je priča o romantičnoj ljubavi koja prezire društvene konvencije: između jedne iz Grimanijevih i časnika talijanske okupacijske vojske u vrijeme Drugoga svjetskog rata te između Tonije i umjetnika Alfreda u godini tragičnoga raspleta obiteljske sage. U isto je vrijeme riječ o priči i o drugoj strasti — političkoj, povezanoj sa željom upletanja u nacionalnu povijest, no, kao i uvijek u hrvatskoj sudsbari, željom koja ostavlja odabir »samo između lažnih simbola«. Drugi aspekt romana koji zauzima, kao nikada ranije u Fabrijevim djelima, ne manje značajno mjesto od ljubavnih i obiteljskih odnosa, nije naprosto danak vremenu, nego i težnja za orientacijom u složenijim pojavama koje imaju duboko korijenje.

Po obiteljskoj je predaji vila povijesti predvidjela da će tri generacije obitelji Griman vlastitim odabirom odstupiti od narodne tradicije, hoteći »postati ne ono što su bili po liniji oca«. Razvojem se radnje otkriva da se pod time podrazumijeva njihovo oduševljenje idejom slavenskoga jedinstva te, posljedično, podrška zajedništvu naroda u prvoj i drugoj Jugoslaviji, gdje je Srbiji pripala ulo-

ga Pijemonta južnih Slavena, a spasonosnim je smatrano — »svjetlo s Istoka«. Junak koji je zadužen za iznošenje obiteljske sage, Ecije Grimani, postaje politički funkcionar u socijalističkoj Jugoslaviji te čak i nakon njezina raspada, nalazeći se u emigraciji i Švedskoj, dugo ne sumnja u dvije svetinje: Tita i federaciju. Na preispitivanje ga je stajališta prinudila tragična sinovljeva sudbina, kojega je, kao i ženu, ostavio u Hrvatskoj.

Sa sinom se susreo u stockholmskoj psihijatrijskoj bolnici. Peti i posljednji član obitelji Grimani, Andrej (koji je ime dobio u čast bjeloruskoga pjesnika koji je 1968. — ni odabir godine nije slučajan — preselio u Hrvatsku kao član sovjetske delegacije), mora platiti za zablude predaka i svoje vlastite: vjeru u bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda. Tijekom srpsko-hrvatskoga rata 1991–1992. on se, pokušavajući dospijeti na frontu, upoznaje s dvama hrvatskim policajcima–zelenašima, koji se bave pljačkom i ubojstvom Srba. Oni prisiljavaju Andreja na ubojstvo ni za što krivoga čovjeka samo zbog toga što je Srbin te ga zbog nepristajanja grubo premlaćuju. Taj trenutak progledavanja dovodi mladića do ludila, a potom i samoubojstva. Saznavši o tome, njegov otac na koncu skida sa zida portret Tita.

Posljednji je Fabrijev roman još pesimističniji od prethodna dva. Kritički se odnoseći prema međunarodnim odnosima u kraljevskoj i socijalističkoj Jugoslaviji, pisac je ne manje kritičan i prema situaciji koja se stvarala u tome smislu u Tudmanovoj nezavisnoj Hrvatskoj, gdje je, prema pisanju jednoga junaka, vladala apologija nacionalnoga mita. »Cijeli svijet«, govori, »bio je postavljen tako da u sudbinama onih drugih nisi smio zamisliti da bi to mogao biti i moj brat, i moja sestra, da bih to mogao biti i sam ja. Ali nakon svega što se sada dogodilo, u ratu devedesetih godina, kao da je ikada više moguće zazivati uzvišeni cilj.«

Autor udvaja gledišta svojih junaka, što ga semantički zbližava s klasikom hrvatske književnosti Miroslavom Krležom i njegovim posljednjim romanom *Zastave*. To je Krležino djelo posvećeno odabiru puta hrvatske inteligencije prve četvrtine 20. stoljeća. Njegov junak Kamilo Emerički, prolazeći kroz brojna idejna iskušenja, na kraju zaustavlja svoj odabir na komunizmu, uvidjevši u toj doktrini sredstvo spasa za svoju domovinu. Fabrio pokazuje prijetvornost toga odabira videći u njemu novu zabludu te takoder raskrinkava svu iluziju vjere u to da nalaženje nacionalne nezavisnosti automatski vodi do demokratizacije društva. Međutim, Miroslav Krleža je vjerovao u snagu pisane riječi, u to da je »kutija s olovnim tipografskim slovima — ono jedino što je stvorilo čovječanstvo kao oružje zaštite svojega ljudskoga dostojanstva«, dok Fabrio, obraćajući se uz pomoć pri povjedača čitatelju, na sljedeći način komentira riječi svoga prethodnika: »Čuj me, reći će ti nešto (...) o tome što nam preostaje. Kutija olovnih slova! Koja kao takva i nije mnogo, ali je jedino što nam je bilo dano kao pravo uz vlastitu priču. E, vidiš, danas te kutije više nema, rasula se iz nje slova (...).«. Evo zbog čega on odustaje od patetike kojoj, po njegovu mišljenju, u suvremenosti nema puno mjesta; odustaje od prikazivanja povijesti s kojom se čitatelj može upoznati preko udžbenika. Unatoč zaziranju od patetike, tom

frazom pisac sjedinjuje ne jednu nego dvije umjetničke zadaće zbog kojih se i poslužio dvama principima stvaranja. Tradicionalna privrženost prema priznavanju utjecaja društveno značajnih dogadaja na individualni život čovjeka i onih »genetskih kodova« koji se utjelovljuju u životno važnim čudorednim vrijednostima oživljavaju u Fabrija elemente poduke i moralizatorstva. Međutim, neki su principi postmodernizma, koji su zaduženi ozrealiti sveprisutan osjećaj straha i otudenosti, samoće i izgubljenosti, Fabriju omogućili na primjeru svoje države stvoriti sliku psihološkoga stanja čovjeka na prijelazu 20. u 21. stoljeće, uronjenoga u vrtaču nemilosrdne povijesti.

Prevela s ruskog DANIJELA LUGARIĆ

Davor Beganović

Od estetike djelatnosti do književne antropologije

Konzekventna putanja Wolfganga Isera

U Konstanzu je u siječnju 2007. u osamdeset i prvoj godini života preminuo suošnivač tzv. Konstanzske škole estetike recepcije Wolfgang Iser. Skupa s nešto starijim kolegom, romanistom Hansom Robertom Jaußom, anglist Iser je 1967. došao na Bodensko jezero, kako bi novosnovanome Sveučilištu, koje je od samoga početka imalo ugled reformskoga i reformiranoga, i na polju znanosti o književnosti pružio nešto novo, i u nastavi i u istraživanju.

Prije dolaska u Konstanz djelatnost se Wolfganga Isera uglavnom koncentrirala na anglističko područje. Tu njegovu »prvu« fazu književno–znanstvene djelatnosti obilježili su disertacija *Pogled na svijet Henryja Fieldinga* (1952.) i habilitacijski spis *Walter Pater. Autonomija estetskoga* (1960.). No uska anglistička perspektiva nikada nije mogla zadovoljiti njegove interese, te se od samoga početka djelatnosti u Konstanzu, koji bi se moglo označiti kao »drugu« fazu Iserovih izučavanja, posvetio teoriji književnosti. Prvi je opipljivi rezultat toga bavljenja programatsko pristupno predavanje na Sveučilištu Konstanz održano 1970. pod naslovom *Apelacijske strukture teksta* koje je na području teorije imalo utjecaj sumjerljiv onome što ga je na povijest književnosti izvršio Jaußov tekst *Estetika recepcije kao izazov znanosti o književnosti* iz iste godine.

Iserov tekst koristi fenomenološka istraživanja Romana Ingardenia iz tridesetih godina, prije svega njegov kapitalni rad *Književno umjetničko djelo*, iz kojega kao osobito produktivne za svoje teorijske analize ekstrahira pojmove »Leerstelle« i »Unbestimmtheitsstelle« (prazno mjesto i mjesto neodređenosti). Dok realni predmeti u sebi moraju sadržati određenost, kako bi se uopće i mogli identificirati kao realni, predmeti predočeni u književnom umjetničkom djelu već su zbog svoje intencionalnosti nužno predodredeni na posjedovanje mesta neodređenosti. Budući da je »oblik prikazanih predmetnosti samo shema koja se — za razliku od oblika realnih, odnosno općenitih: u bitku autonomnih predmeta — nikada ne može popuniti materijalnom određenošću¹, oni u sebi

1 Ingarden, Roman, *Das literarische Kunstwerk*, Tübingen 1972 (4. izd.), str. 264.

sadrže »beskrajno mnogo« (isto) mesta neodređenosti. Ta se prazna mesta popunjavaju u procesu lektire, ali i tu valja razlikovati ona s manje i ona s više mogućnosti popunjavanja. Kod prvih je dopunjavanje ograničeno mogućnostima koje se nude u tekstu, kod ovih drugih takvo ograničenje ne postoji i ona su u potpunosti prepuštena samovolji čitatelja te time odvojena od intencionalnosti autora.² Na taj način u prvi se plan dovodi pragmatika samoga teksta.

Iser je već u podnaslovu *Apelacijskih struktura teksta* ukazao na liniju nastavljanja Ingardenove fenomenologije, s jedne, i laki otklon od jausovske estetike recepcije s druge strane. Jaušov je pristup književnemu tekstu zasnovan na Schleiremacherovoj i Gadamerovoj hermeneutici, dok filozofsko-teorijski okvir Iserova čini fenomenologija Husserla i Ingardena. Stoga je sama estetika recepcije više zabavljena povijesnom dimenzijom teksta i njegova prijema, dok se Iser koncentrira na njegovo neposredno djelovanje. Taj podnaslov glasi: *Neodređenost kao uvjet djelovanja književne proze*. Prozni su tekstovi nužno neodređeni zato što ih se ne može u potpunosti uskladiti ni sa svjetom života niti sa čitateljskim iskustvom. Samo usuglašavanje sa svjetom života zbiva se u procesu »normalizacije« koji, po Iseru, može poprimiti dvostruko obliće. Prva se normalizacija pokazuje manje zanimljivom, budući da recipijent u njoj »tekst u tolikoj mjeri povezuje s realnim te time i verificiranim danostima, da se pojavljuje tek kao njihovo zrcalo«.³ Ta se perspektiva, karakteristična za teoriju odraza, ne može usporediti s drugim tipovima neodređenosti koji »mogu biti opskrbljeni takvim otporima da poravnanje s realnim svjetom više nije mogućno. Tada se svijet teksta uspostavlja kao konkurenca poznatome, što ne može ostati bez posljedica po taj poznati svijet.« (Isto)

No Ingardenovo određenje mesta neodređenosti ne zadovoljava Isera. On u njima vidi tek komponentu koja se tiče prikazivačkoga aspekta književnog umjetničkog djela, dok recepcionska strana ostaje zanemarena. Po Ingardenu se, naime, prazna mesta mogu otkloniti u kompozicijskome činu, no »neodređenost je recepcionski uvjet teksta te stoga važan aspekt djelovanja umjetničkog djela.« (250) Zapostaviti tu dimenziju znači djelu oduzeti njegovu komunikacijsku komponentu. Iser veli da je na modernim tekstovima mogućno u gotovo eksperimentalnim uvjetima promatrati proces konstituiranja smisla u proznim tekstovima. Ti su tekstovi, to osobito vrijedi za Becketta, sposobni proizvesti istinsku krizu kod čitatelja. »Tek u krizi naših shemata razumijevanja i opažanja počinju djelovati i sposobni su time otvoriti uvid u činjenicu da ne koristimo svoju slobodu sve dok smo zatvoreni u naš privatni svijet predočavanja.« (247) Već na ovome mjestu Iser predlaže promjenu perspektive i prelazak s povijesne na antropološku dimenziju neodređenosti. Time je svrstava u univerzalne kategorije i osvijedočuje joj primjenjivost na sva ljudska bića. Od tako je shvaćenog pojma neodređenosti relativno kratak put do dviju kategorija koje će

2 Ingarden, str. 268.

3 Iser, Wolfgang, »Die Appelstruktur der Texte«, u: Warning, Rainer (prir.) *Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis*. München 1994 (4. izd), str. 233.

u dalnjem Iserovu teorijskome razlaganju zauzeti središnje mjesto: naime o fikciji i o fiktivnome.

No da bi se taj put prešao bile su potrebne dvije studije u kojima su se iskristalizirale ideje estetike djelovanja: *Implicitni čitatelj* (1972.) i *Čin čitanja* (1976.). Dok je prva knjiga zbirkica eseja o pojedinim autorima engleske književnosti koja seže od 17. (Bunyan) do 20. (Beckett) stoljeća, a teorijski su joj okvirni dani tek u naznakama u posljednjem poglavlju, druga je potpuno uronjena u gustu teorijsku refleksiju kojom se teži, na Ingardenovim tragovima, doseći apsolutnu vrijednost procesa književnoga djela, ovaj put shvaćenog kao višeslojnog i višestranog komunikacijskog čina koji se odvija u jednoj konstantnoj i neprekidnoj djelatnosti. U *Činu čitanja* uloga se implicitnog čitatelja izvlači iz njezina povijesnoga konteksta i postavlja u širi teorijski okvir, istovremeno se razgraničavajući od srodnih, ali po Iserovu mišljenju nedovoljno doradenih, koncepata poput Riffatereova arhi-čitatelja ili, pak, Fishova intendiranog čitatelja. *Implicitni čitatelj*,⁴ kako ga vidi Iser, »otjelotvoruje cjelokupnost predorientacija koje neki fikcionalni tekst nudi mogućim čitateljima kao uvjete recepcije.«⁵ Prema tome, on se ne može izjednačiti s kakvim supstratom kojega je moguće iskustveno apstrahirati, već je ukorijenjen u samu strukturu pripovjednoga teksta.

... implicitni čitatelj označava strukturu teksta u kojoj se primatelj uvijek već zamišlja, a zaposjedanje se te strukturirane prazne forme ne može spriječiti ni tako gdje se tekstovi svojom čitateljskom fikcijom otvoreno ne žele brinuti o svojim primateljima ili čak svoju moguću publiku žele isključiti primijenjenim strategijama. (61)

Iz toga slijedi da je uloga čitatelja podijeljena na strukturu teksta i strukturu čina. Kao takav on se nalazi u situaciji ravnopravnoga pripadanja i jednoime i drugome aspektu konstruiranja pripovjednoga teksta — immanentnome i transcendentnome. U procesu se recepcije u strukturi teksta očituje intencija njegova autora, no tek se u činovima koji svoju realizaciju pronalaze u primatelju ta intencija može i realizirati. Otuda i uska povezanost dvaju činova i dvaju struktura.

Udaljavanje od Ingardenovih mesta neodređenosti, nagoviješteno u *Apelativnim strukturama*, nastavlja se konzektventno u *Činu čitanja*. Kao što ukazuje Peter Zima, »Ingardenova heterogena lingvističko-fenomenološka terminologija bila je u svojim okolnostima rješenje za nepriliku u jednome vremenu koje još nije poznavalo lingvistiku teksta i semiotiku diksurza.«⁶ Iserove se korekci-

-
- 4 Pojam se implicitnoga čitatelja ne smije promatrati izdvojeno od srodnoga pojma implicitnog autora kojega je, na drugome polu komunikacijske sheme književnoga teksta, postavio Wayne Booth u svojoj *The Rhetoric of Fiction* (1961). Jedno od središnjih mesta Boothove teorije jest da autor, zapravo, proizvodi svojega čitatelja, kao što proizvodi i sama sebe: idealni moment je onaj u kojem će se ta dva konstrukta stopiti u jedno. Po Iseru, neostvarivci cilj.
 - 5 Iser, Wolfgang, *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung*, München 1984. (2. izdanje), str. 60.
 - 6 Zima, Peter, *Literarische Ästhetik. Methoden und Modelle der Literaturwissenschaft*. Tübingen i Basel 1995. (2. izd.), str. 247.

je kreću upravo u tome smjeru: makoliko se činila eklektičkom (što je uostalom Zimina, i ne samo Zimina zamjerka), njegova teorija daje smjernice mogućnome produktivnom amalgamiranju fenomenologije i semiotike. Taj je pokušaj najočitiji upravo u razlikovanju ingardenovski mišljenih mesta neodređenosti i praznih mesta. Dok se kod popunjavanja onih prvih nakraju radi o procesu koji proizlazi iz nužnosti kombiniranja, onaj se drugi proces usmjerava gotovo isključivo na djelatnost čitatelja, sprovedenu u *činu čitanja*, a njime se želi do izražaja dovesti jedna druga nužnost, naime nužnost kombiniranja. »Prazna mesta pokazuju zaposjednutost određenog sistemskog mesta u tekstu čitateljevom predodžbom.«⁷ Tu je presudna kategorija »priključivost« (Anschriftbarkeit) pod kojom Iser podrazumijeva argumentativno povezivanje određenih segmenata teksta. Tek se uz njezinu pomoć dolazi do razumijevanja prikazanih sadržaja. No karakteristika je fikcionalnoga teksta, i za njega tipičnih praznih mesta, upravo suspenzija priključivosti. Ako se uzme u obzir da je ona središnja komponenta organizacije međusobno razdvojenih segmenata teksta, vidjet će se u koliko je mjeri njezina suspenzija zapravo nelagodna za proces recepcije pripovjednih tekstova. Na osnovi stupnja suspenzije i njime uvjetovanog gomilanja praznih mesta Iser diferencira raznolike književne žanrove. Tako je po njemu, naprimjer, propagandna književnost u stalnome trudu ostavljanja što je moguće manjega broja praznih mesta, dok se književnost moderne upinje u njihovoj svjesnoj produkciji kako bi sam proces recepcije otežala do maksimuma, te time izvukla »osobitu prednost iz djelovanje praznih mesta na podizanju predodžbi.«⁸

U sljedećoj se središnjoj kategoriji iz *Čina čitanja*, kojom bih želio i završiti prikaz najznačajnijih momenata »druge« Iserove faze, manifestira njegovo priпадanje jednoj od najznačajnijih interdisciplinarnih istraživačkih skupina u Njemačkoj. Riječ je o grupi znanstvenika i znanstvenica koju je Jauß oživio početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća pod imenom *Poetika i hermeneutika*. Iser je u njezinu radu sudjelovao gotovo od samoga početka, a najveći trag u njoj ostavio je u sedamdesetim i osamdesetim. Skupina je rezultate znanstvenih skupova redovito objavljivala u istoimenome zborniku čiji je prvi tom publiciran 1964., a posljednji, sedamnaesti 1998. U bliskoj vezi s posljednjim dijelom *Čina čitanja* stoji šesti, objavljen 1975. pod naslovom *Pozicije negativnosti*, koji je uredio Harald Weinrich.⁹ Kolokvij je grupe u poznatom stilu raspravljao o problematici negativnosti s aspekata koji su se od kretali od povijesnih preko filozofskih i socioloških pa sve do književnih i likovnih. Iser taj put nije podnio referat, ali se intenzivno uključivao u diskusiju. Za poziciju dalje razvijenu u *Činu čitanja*, a i u tekstovima nakon njega, osobito je važna konцепција iz diskusijskog priloga *Negativnost kao tertium quid prikazivanja i recepcije*.¹⁰

7 Iser, *Der Akt*, str. 284.

8 Pany, Doris, *Wirkungsästhetische Modelle. Wolfgang Iser und Roland Barthes im Vergleich*, Erlangen i Jena 2000., str. 64.

9 Weinrich, Harald (prir.), *Positionen der Negativität*. Poetik und Hermeneutik VI. München 1975.

U njemu se, naime, Iser koncentrira na fikcionalnost i s njome povezanu negativnost. Po tim ishodišnim tezama negativnost »pretvara deformacije i negacije, formulirane u materijalnosti teksta, u pogonsku snagu uz čiju se pomoć u recepcijskoj svjesti aktualizira ne-danost kao prouzročenje načina pojavljivanja imaginarnih predmeta«. (532) Promotren u tome svjetlu proces je recepcije usporediv sa stanjem sna nakon kojega nužno slijedi budenje, »koje često ima karakter otrežnjenja.« (533) No budući da je recepcija jednoga fikcionalnoga teksta uvijek recepcija predodžbe a nikada realnosti, u njoj dolazi do irealizacije. Tom se irealizacijom privremeno suspendira čitateljevu prisutnost u vlastitome okolišu. Ono što je osobito važno jest da se »za vrijeme toga procesa briše cijepanje na subjekt i objekt koje se, onda, u buđenju toliko snažno akcentuirira da se i vlastiti svijet nudi kao predmet promatranja«. (Isto)

U tome je ranom, ali indikativnom obrazlaganju ukazano na sve intenzivnije mjesto koje će u Iserovu djelu pripasti razlikovanju fikcije i stvarnosti, a koje će se kasnije, vidjet ćemo, proširiti i na uključivanje kategorije imaginarnoga. *Cin čitanja* intenzivira ispitivanje negativnosti, i to prije svega određivanjem negacije kao specifičnoga oblika praznoga mjesta. »Kao prešućena tema brisanja ona markira nužnost razvijanja odredenog stava koji omogućuje čitatelju otkrivanje onoga što je u negaciji prikriveno. Na taj način negacija smješta čitatelja između jednoga 'ne-više' i jednoga 'još-ne'.«¹⁰ Naravno, u toj je svojoj djelatnosti osobito djelotvorna kod klasika moderne književnosti. Na primjeru Faulknerova *Krika i bijesa* Iser distingvira dva tipa negacija — primarne i sekundarne. Dok se primarne negacije konstruiraju prije svega tematski, uvlačeći u repertoar teksta neku temu koja je ostala virtualna i iz koje proistječe čin negiranja, sekundarne ukazuju na prilagodavanje smisla nastalog u procesu čitanja habitusu čitatelja. Stoga ih se može obilježiti i kao funkcionalne. Moderna književnost u znatnoj mjeri »instrumentalizira primarne negacije u službi sekundarnih. To znači da moderna književnost... onemogućuje konstituiranje tema otkrivenih primarnom negacijom, pri čemu dolazi do pojačanog mobiliziranja predočiteljske aktivnosti.« (Isto, 343)

Posljednji korak koji Iser čini u zaokruženju svoje koncepcije procesa komunikacije književnoga djela proizlazi upravo iz toga specifičnog razmatranja negacija i praznih mjesta. Naime, u za njega specifičnome eklekticizmu, Iser prazna mjesta smješta na sintagmatsku a negacije na paradigmatsku osovinu teksta. Time oni »proizvode nužne mogućnosti za poravnjavanje fundamentalne asimetrije između teksta i čitatelja«. (Isto, 348) Može se zamisliti situacija u kojoj su sva formuliranja u tekstu projicirana na jedan neformulirani horizont. »Iz toga slijedi da je formulirani tekst udvostručen neformuliranim. To udvostručavanje nazivamo negativnošću fikcionalnog teksta.« (Isto) Negativnost posjeduje tri aspekta od kojih je prvi formalne naravi te se zbiva u procesima konstituiranja značenja tijekom samoga čitanja, drugi je sadržajne naravi

10 Iser, Wolfgang, »Negativität als tertium quid von Darstellung und Rezeption«, u: Weinrich (prir.) *Positionen der Negativität*, str. 530–533.

11 Iser, *Akt*, str. 328.

i zbiva se ako se u tekstu predočeno znanje na neki način isključuje, neutralizira ili, pak, negira, dok je treći, i za mene najzanimljiviji onaj u kojem se fikcija pokazuje kao *komunikacija*. U fikciji do izražaja dolazi nešto što nije sadržano u njoj, naime stvarnost. U njoj se pokazuje ono što u stvarnome životu nije dano, ali nam upravo time omogućuje transcendiranje »onoga za što smo neopozivo povezani: našeg bivanja usred života. Negativnost kao konstituenta komunikacije jest, dakle, struktura omogućavanja.« (Isto, 354)

Time su postavljeni temelji za daljnji razvoj Iserove teorije, ili njegove »treće« faze, koji će postati očiti iz ovdje ponudenog izbora tekstova u čiji se iscrpniji prikaz stoga neću ni upuštati. Čini mi se dostatnim skicirati tek njezine osnovne naznake. Ako je ranije u središtu Iserova razmišljanja stajao primatelj književnoga teksta, komunikacijskim se obratom naviještenom u trećoj funkciji negativnosti pažnja okreće prema čovjeku promatranome iz antropološke perspektive. Time pragmatička dimenzija u dobroj mjeri ustupa pred ontološkom, a pitanje o konkretizacijama fiktivnoga usmjerava se na njegovo sagledavanje kao jedne od temeljnih konstanti u ljudskome doživljavanju, ali i kreiranju, okoliša. Kao što ukazuje Aleida Assmann u svome Uvodu u svezak *Pozicije antropologije kulture*,¹² konstanzska su se istraživanja kulturne antropologije pokazala, bar jednim dijelom, kao logični nastavak estetike recepcije. To se osobito odnosi upravo na istraživanja Wolfganga Isera posvećena fiktivnome i imaginarnome. Ona u njima vidi jedan od tri stupa na kojima počivaju nova antropološka istraživanja i definira ga kao *filozofsku antropologiju*.¹³ U svome autorskome prilogu tome zborniku tekstova¹⁴ A. Assmann ukazuje na ranija ispitivanja na području onoga što se u Konstanzu od sredine devedesetih ubolio pod pojmom književna antropologija, kako bi osyežila povijesnu perspektivu i otela se diktatu sadašnjice kroz novo sagledavanje zaboravljenog. Po njoj su teorije koje u sebi kriju antropološki potencijal, a o kojima se danas rijetko govori, razvijene u radovima Northropa Fryea (s njegovim arhetipskim pristupom) i Kenetha Burkea (u deduktivnoj antropologiji koja polazi od definicija onoga što čovjek jest). U tu će drugu skupinu antropoloških teorija Aleida Assmann svrstati i Wolfganga Isera. »Predmet je toga smjera univerzalni čovjek oslobođen svih konkretnih uvjeta.« (Isto, str. 115) Takva Iserova, moglo bi se reći filozofska, pozicija, vidjet ćemo u prva dva teksta u ovome izboru, vodi k jednoj definiciji u kojoj se čovjek realizira u stalnom prekoračenju granica, kako svijeta života tako i sebe sama. Recipient književnoga djela, kojega smo upoznali u *Činu čitanja*, ustupa pred aleatoričkim kreatorom fikcionalnoga svijeta koji se u svome odnosu prema tekstu nalazi u ek-statičkome stanju. Ide-

12 Assmann, A., Gaier, U., Trommsdorff, G. (prir.), G. *Positionen der Kulturanthropologie*, Frankfurt/M 2004.

13 Assmann, A. »Einleitung«, u: *Positionen*, str. 10f. Preostala su dva *povijesna*, povezana s novijim istraživanjima na polju germanistike (osobito A. Koschorke), i *kulturalna*, u kojima se slijede američki etnolozi, poput Jamesa Clifford-a i Clifford-a Geertza, i njihovi pokušaji literariziranja antropologije.

14 Usp. Assmann, Aleida, »Neuerfindung des Menschen. Literarische Anthropologien im 20. Jahrhundert«, u: Assmann et al. (prir.) *Positionen*, str. 90–115.

alna figura toga trodimenzionalnog svijeta jest dvojnik, *Doppelgänger*, onaj koji je uvijek sposoban prijeći iz jednoga stanja u drugo, sposoban kroz fiktivno imaginarno dovesti do razvijanja. Fiktivno otuda »funkcionira kao instanca uz čiju se pomoć imaginarno čini spoznatljivim i iznad njegove pragmatičke upotrebe, a da ne bude preplavljen na njegovim 'razuzdavanjem', kao što je to slučaj u snu ili u halucinacijama.«¹⁵ Imaginarno i fiktivno dvije su komplementarne pozicije: funkcija jedne je za-mišljanje, druge iz-mišljanje. Za razliku od snova i halucinacija, koji su povezani s psihološkim operacijama i predispozicijama, imaginacija je prilikom stvaranja i recipiranja fikcije umiješana u svjestan proces. Na taj se način fikcija etablira kao institucija čiji je iznimski značaj upravo dosegnut time da se čovjek oslobođi stega koje mu nameće okoliš (*Umwelt*) ili koje si je sam zadao, te tako postane ono što zapravo i jest njegova suština — slobodno biće.

Iserova univerzalistička koncepcija nije ostala bez odgovora unutar konsenzualnih istraživanja. Jedan od najzanimljivijih svakako je pozicija koju je zaistala Renate Lachmann, razvijena u knjizi *Ispravljena fantastika* (2002.). I iscrpnom analizom i kontekstualiziranjem raznih tumačenja pojmove poput *phantasia*, *imaginatio* ili *fictio* R. Lachmann ukazuje na Iserovo zanemarivanje dimenzije povijesti i uvodi kategoriju fantastičkog koju je precizno razradila kao antropološku dimenziju dominantnu u više segmenata ljudskoga odnosa prema okolišu. Po njoj se fantastika kao fundamentalni oponent realnosti ne da svesti ni na imaginarni ni na fiktivno.¹⁶ Ona se stoga razvija u kategoriju koja, još i više nego fikcija, i na potpuno drugi način, oponira realnosti. Fantastika je, dakle, istovremeno u opoziciji i prema jednoj i prema drugoj. »Prema modusima svoga sučeljavanja s fikcijom fantastika se predstavlja u tri oblika: kao usurpacija fikcije, kao njezino prekoračenje i kao protufikcija.« (Isto, str. 98) Fikcija i fingiranje jesu stanovita prekoračenja granica, ali u njima čovjek ostaje uvijek povezan sa svjetom života, na bilo koji način. Tek u fantastici stupa na polje potpuno novoga, neispitanoga ili još-ne-mišljenoga, a vrhunac kreacije takvih novih svjetova i logofantazama koji stoje iza njih jest Borgesova neofantastika. Oslobadajući književnost i znanost od njoj uskih stega što ih je nametnula Iserova filozofska antropologija, Renate se Lachmann upušta u novu znanstvenu avanturu kulturalne antropologije. No i to sučeljavanje pozicija govori o intenzitetu i aktualnosti diskusije koju je u Konstanzu potaknuo upravo Wolfgang Iser.

Posljednji prilog u ovom kratkom izboru predstavlja Isera kao interpretatora interpretacije. Knjiga pod naslovom *Doseg interpretacije* (The Range of Interpretation) iz koje je preuzet nastala je kao rezultat Wellek-Library-Lectures održanih na Sveučilištu Irvine. Cilj je tih predavanja bio prikazati interpretaciju kao jednu vrstu prevodenja. Po Iseru je »interpretacija čin prevodenja čija

¹⁵ Iser, Wolfgang, *Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie*. Frankfurt/M 1993, str. 381.

¹⁶ Lachmann, Renate, *Erzählte Phantastik. Zu Phantasiegeschichte und Semantik phantastische Texte*. Frankfurt/M 2002, str. 96.

izvedba ovisi o subjektu kojega valja interpretirati kao i o kontekstu unutar koga se ta aktivnost zbiva. Prema tome, postoje samo varijable interpretacije, shvaćene kao ponavljanje prevodivosti, i nikada ne može postojati nešto poput jedne interpretacije.«¹⁷ Čini mi se najprimjerenijim tim riječima i završiti ovaj kratki uvod a Iserovim tekstovima prepustiti da posvjedoče o završetku jednoga znanstvenog puta čiji je konzistentni zaključak da toga kraja, zapravo, i nema.

17 Iser, Wolfgang, *The Range of Interpretation*, New York 2000, str. 145.

Wolfgang Iser

Činovi fingiranja

1. *Nijemo znanje o fikciji i stvarnosti*

39

Književni tekstovi — tako glasi danas općeprihvaćeno shvaćanje — fikcionalne su naravi. Tom ih se klasifikacijom želi razlikovati od onih tekstova koji ne posjeduju to obilježje te ih, slijedeći vladajuće jezičke običaje, valja pripisati prototipu fikcije, stvarnosti. Opozicija stvarnosti i fikcije pripada elementarnim popudbinama našeg »nijemog znanja«, a pod tim se obilježjem skovanim u sociologiji znanja podrazumijeva ona zaliha izvjesnosti koja se čini toliko ovjerovljrenom da bi je se moglo smatrati samorazumljivom. No sada se postavlja pitanje može li se u izvjesnome smislu praktično razlikovanje fikcionalnih i nefikcionalnih tekstova utvrditi na toj uobičajenoj opoziciji. Jesu li fikcionalni tekstovi doista toliko fikcionalni i jesu li oni koje se ne može obilježiti kao takve doista bez fikcija? Budući da se legitimnost toga pitanja ne da odbaci, pobuduje se i sumnja je li opozicija fikcije i stvarnosti prepostavljena u »nijemome znanju« još uvijek podobna za opisivanje fikcionalnih tekstova. Jer izmiješani odnosi između realnoga i fiktivnoga koje se može prepoznati u takvim tekstovima sasvim očito u vezu dovode dano i izmišljeno. Prema tome, u tome se odnosu pojavljuje više od tek jedne opozicije, tako da se preporuča dvomesnost fikcije i stvarnosti zamijeniti trostrukim odnosom. Ako fikcionalni tekst sadrži realno, a da se pri tome ne iscrpljuje u njegovu opisivanju, tada ni fiktivna komponenta ne posjeduje samosvrhoviti karakter već je, kao fingirana, priprava jednog imaginarnog.

Ta tromjesnost odnosa obećava steći isprva dostatne mogućnosti za promatranje fiktivnoga fiktivnih tekstova. Jer opozicijski odnos fikcije i stvarnosti kao »nijemo znanje« prepostavlja uvijek već izvjesnost onoga što je fikcija i onoga što je zbilja, pri čemu nepositno ontološko odredenje, koje upravlja takvim »nijemim znanjem«, fikciju karakterizira osporavanjem onih predikata svojstvenih stvarnosti. U takvoj je nereflektiranoj izvjesnosti potisnut i problem

koji je teoriju spoznaje mučio već u ranom novom vremenu: kako može postojati nešto što — mada prisutno — ne posjeduje karakter stvarnosti? Problem rješenje nije pronašao ni tamo gdje je došlo do izmjene predikata realnosti; jer kako god izgledale takve podjele: bazalni opozicijski odnos zadržava se i u tim razmjenama.¹

2. *Trijada*

Iz toga se može izvesti heurističko opravdanje za zamjenu uobičajenoga opozicijskog odnosa trijadom realnog, fiktivnog i imaginarnog, kako bi se na toj osnovi u obzir uzelo fiktivno fiktivnih tekstova. Opozicijski odnos fikcije i stvarnosti za odlučujuću bi dimenziju skratio raspravu o fiktivnome u tekstu; jer očito je da u fikcionalnom tekstu postoji velika količina realnosti koja ni u kojem slučaju ne mora biti ona socijalne stvarnosti što ju se da identificirati, već isto tako može biti i ona osjećaja i osjećanja. Te zasigurno različite realnosti sa svoje strane nisu fikcije, a takvima neće ni postati samo zbog toga što se usmjeravaju na predočavanje fikcionalnih tekstova. S druge je strane podjednako točno da se takve stvarnosti, pojave li se u fikcionalnome tekstu, tamo ne ponavljaju zbog sebe samih. Odnosi li se dakle fikcionalni tekst na stvarnost, a da se pri tome ne iscrpljuje u njezinu obilježavanju, tako je i ponavljanje čin fingiranja kroz kojega se pojavljuju svrhe što ne odgovaraju ponovljenoj stvarnosti. Ako se fingiranje ne može izvesti iz ponovljene stvarnosti tada u njemu stječe važnost imaginarno koje se u tekstu spaja s realnošću koja se vraća. Tako čin fingiranja svoju osebujnost stječe time što prouzročuje povratak realnosti svijeta života u tekst i upravo takvim ponavljanjem imaginarno uvlači u jedno obliće kojim se povratna realnost ukida u znaku a imaginarno u predočivoštiti njime označenoga.

Iz toga se može izvesti zaključak da trijada realnog,² fiktivnog³ i imaginarnog⁴ otjelotvoruje bazalnu osobinu fikcionalnoga teksta. Istovremeno postaje

- 1 Tako Odo Marquard, »Kunst als Antifiktion — Versuch über den Weg der Wirklichkeit ins Fiktive«, u: *Funktionen des Fiktiven* (Poetik und Hermeneutik X), prir. Dieter Heinrich i Wolfgang Iser, München 1983, str. 35–54.
- 2 Realno u ovome spoju valja razumjeti kao izvantekstualni svijet koji kao danost prethodi tekstu te time gradi referentna polja. To mogu u istoj mjeri biti smisao sustavi, socijalni sustavi i slike svijeta, kao i drugi tekstovi u kojima se vodi ka specifično organizaciji odnosno interpretaciji stvarnosti. Prema tome se realno određuje kao mnoštvo diskurza za koje vrijedi okrenutost autora svijetu kroz tekst.
- 3 Fiktivno se ovdje shvaća kao intencionalni čin kako bi ga se, u naglašavanju »karaktera čina«, oslobodilo uobičajenog, makar jedva odredenog, karaktera bitka. Jer kao ne-stvarno, kao laž i prijevara, fiktivno uvijek služi kao protupojam čemu drugome što njegovu osobitost prije prikriva negoli ističe.
- 4 Imaginarno se ovdje uvodi kao u usporedbi s drugima neutralna te time od strane tradicionalnih predodžbi još uvijek nezaposjednuta obilježba. Stoga se i odustaje od pojmove poput moć mašte, imaginacija i fantazija koji sa sobom nose zamašan teret tradicije i vrlo su često istaknute kao temeljne ljudske sposobnosti, jasno razgraničene od ostalih. Pomicali li se na povijest pojma fantazije, on za njemački idealizam znači nešto sasvim drugo negoli za psihonalizu, a unutar nje opet nije isti za Freuda i Lacana. Budući da se s obzirom na književni tekst ne može raditi o tome da se imaginarno odredi kao ljudska sposobnost, već o tome da

jasno što odlikuje čin fingiranja, a time i fiktivno fikcionalnoga teksta. Ako stvarnost ponovljena u fingiranju postaje znak, onda se nužno zbiva prekoračenje njezine odredenosti: čin je fingiranja prema tome čin prestupanja granica. Na taj se način ovjeravljuje njegova veza s imaginarnim. Ono je u načinima pojavljivanja poznatima iz našeg iskustva difuzno, bezoblično, nefiksirano i bez referencije prema objektu. Manifestira se u naglim te prema tome samovoljnim stanjima koja se ili prekidaju ili nastavljaju u sasvim drugim stanjima. »Osobitost fantazije«, misli Husserl, »jest njezina opća primjenjivost. Te prema tome idealno govoreći bezuvjetna samovoljnost.⁵ Stoga ni fingiranje nije identično s imaginarnim. Budući da se fingiranje odnosi na svrhovitost, moraju se zadržati predodžbe o cilju koje omogućuju uvjete po kojima se imaginarno svodi na određeni oblik različit od fantazmi, projekcija i snova na javi i pod kojima imaginarno izravno stupa u naše iskustvo. I tu, dakle, dolazi do prekoračenja granica koje vodi od difuznoga k odredenom.

To ima posljedice za fikcionalni tekst. Stekne li imaginarno u činu fingiranja odredenost, koja mu kao takvome ne pripada, time dobiva i predikat realnosti: jer odredenost je minimalna definicija realnoga. Dakle, imaginarno svojom odredenošću stečenom u činu fingiranja zasigurno ne postaje realno, mada formom što mu ono daje stječe privid realnoga, kako bi u svakom zbiljskom svijetu postalo djelotvorno. U tome smislu čin fingiranja čini drugu vrstu prekoračenja granice od one koja se pokazuje s obzirom na realnost svijeta života koja se ponavlja u tekstu. Ako se tamo odredenost ponovljene stvarnosti prekoračuje zbog svoje primjene, s obzirom na imaginarno ona se iz difuzne danosti prevodi u određeni oblik te se time prekoračuje granica između imaginarnoga i stvarnoga. Pri tome je znakovito da su obje forme prekoračivanja granice koje fingiranje čini u okvirima trijadičkog odnosa različite prirode. U prijelazu ponovljene stvarnosti svijeta života na znak za nešto drugo prekoračenje granice manifestira se kao jedan oblik nerealiziranja; u prijelazu imaginarnoga kao difuznog u odredene predodžbe zbiva se postvarenje imaginarnoga.

Time se očituje međuigra koja se nadaje iz trijadičkoga odnosa između realnoga, fiktivnoga i imaginarnoga u književnome tekstu. Obilježavanje komponenata te trijade substantiviranim adjektivima u isto vrijeme omogućuje spoznaju da su one samo kvalitete stvarnoga stanja koje se nadaje iz njihovih uzajamnih odnosa. Komponente se mogu razlikovati jedne od drugih utoliko što posjeduju različite funkcije, pri čemu se činu fingiranja, kao odlučujućem operacijskome modusu u tome uzajamnom odnosu, pripisuje pojačano značenje; jer on se odreduje kao prekoračenje granica onoga na što se odnosi kao i onog čemu pridaje obliće. Kao irealiziranje realnoga i pretvaranje imaginarnoga u realno, čin fingiranja stvara središnji preduvjet za određenje u kolikoj mjeri

se zaokruže načini njegovih manifestacija i operacija, izborom se toga obilježja prije želi ukažati na jedan program a manje na kakvu odredbu. Valja pronaći kako imaginarno funkcioniра kako bi se opisivim djelovanjima otvorili pristupi imaginarnome — stanje stvari kojega tokom diskusije treba pobliže ispitati u zajedničkoj igri fiktivnoga i imaginarnoga.

⁵ Edmund Husserl, *Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung* (Gesammelte Werke XXIII), prir. Eduard Marbach, The Hague 1980, str. 535.

prekoračenje granica što ih on čini: 1. pruža uvjete za preformuliranje formuliranoga svijeta, 2. omogućuje spoznatljivost jednoga preformuliranoga svijeta i 3. otvara mogućnost doživljavanja jednoga takvog dogadaja.

Takvim se ponašanjem ukida opozicija fikcije i stvarnosti, jer ona kao »nijemo znanje« uvijek implicira sustav ukazivanja koji se više ne može primjeniti na čin fingiranja kao prekoračenja granica. Jer od sada valja pronaći relacije, umjesto stvarati opozicije, a to istovremeno znači oslobođiti se konstrukcije jednoga transcendentalnoga mesta koja je uvijek bila nužna tamo gdje je određenim predikatiziranjem trebalo označiti fikciju i stvarnost kao suprotnosti. Time je rasprva o fiktivnome na osnovi opisane trijade oslobođena ne samo jedne neugodnosti — i to ne u najmanjoj mjeri ako se prisjeti na novovjekovnu povijest teorije spoznaje koja je u težnji za teoretiziranjem fikcije nakraju svoje vlastite stavove morala spoznati kao fikcije kako bi, s obzirom na ustrajno fikcionaliziranje sebe same, izgubila pravo na status univerzalne discipline o osnova-ma.

42

3. Funkcionalno diferenciranje činova: Selekcija — Kombinacija — Samoprijava

Opisani preduvjet otvara mogućnost zaokruživanja fiktivnoga u fikcionalnome tekstu. Pažljivije promatranje otkriva da se ono sastoji od različitih činova fin-giranja. O njima se nešto može saznati ako su im funkcije odredive. Potrebno je zajedničko djelovanje više funkcija kako bi se u fikcionalnome tekstu zbilo »posredovanje« imaginarnoga s realnim. Na osnovi stečenih preduvjeta kao oz-naka određenih činova fingiranja mora ostati to da se oni ostvaruju samo uz pomoć prekoračenja granice.

Književni tekst kao produkt jednoga autora jest određeni oblik okrenutosti svijetu. Budući da ona nije prisutna u danome svijetu na koji se autor poziva, mora je se utjerati u postojeći kako bi stekla važnost. Utjerati znači da zate-čene organizacijske strukture ne treba preslikati već dekomponirati. Iz toga proistjeće *selekcija* iz zbiljskih svjetova okoliša nužna za svaki pripovjedni tekst, bili oni socio-kulturalne naravi ili naravi same književnosti. Selekcija je prekoračivanje granice utoliko što elementi realnosti, koji sada prelaze u tekst, nisu više vezani za semantičku ili sistemičnu strukturiranost sustava iz kojih proistječu. To u istoj mjeri vrijedi i za sustave okoliša i za tekstove na koje se uvijek odnose novi tekstovi. Time se istovremeno zbivaju mnoge stvari. Isprva se oprizoruju polja odnošenja kao takva, budući da tek selektivni zahvat u njih i iz njega proizašlo prestrukturiranje njihove organizacijske forme omogućuje da ih se očekuje kao polja odnošenja. Koliko god dugo kao sustavi gradili organizacijske oblike dotičnog socio-kulturalnoga svijeta, stupaju se toliko sa svojom regulativnom funkcijom da ih se jedva opaža kao takve; smatra ih se samom realnošću. Selekcija ih trga iz takve identifikacije i čini predmetom opa-žanja. Kvaliteta postajanja opaženim ipak nije integralni sastavni dio dotičnih sistema, te zbog toga tek zahvat koji slijedi proizvodi tu mogućnost. Otuda se

selekcijским činom polja odnošenja teksta čine spoznatljivim kao sistemi dani u njegovu okolišu koji se spoznaju u trenutku njihova konfiguriranja u kojemu ih se prekoračuje. Organizacijski oblik i valjanost sistema pri tome odstupaju od pravca, jer sada određeni elementi izbjijuju iz njih i podčinjavaju se drugim kontekstualiziranjima; to u istoj mjeri vrijedi za vrijednosti i norme kao i za citate i aluzije. U tekstu preuzeti elementi njegova okoliša po sebi nisu fiktivni, samo je selekcija čin fingiranja. Upravo kroz nju se sistemi kao polja odnošenja razgraničavaju jedni od drugih i to tako što se prekoračuje njihova ograničenost.

Na taj način proizvedena opažljivost polja odnošenja stječe perspektivistički stav cijepanjem na takve elemente koji se aktualiziraju u tekstu i takve koji ostaju neaktivni. Omoguće li izabrani elementi da se jedno polje odnošenja po kaže kao prvo, tada taj izbor pokazuje što se njime isključuje. Prezentiraju li se u tekstu zatvoreni elementi polja odnošenja na pozadini onoga što je njima isključeno, onda se elementi prisutni u tekstu udvostručavaju odsutnima. Time se izabrani element pomiče u perspektivistički položaj koji omogućuje prosudbu onoga što je u tekstu prisutno preko odsutnoga. Na taj način čin selekcije još jednom povlači granicu u izabranome polju odnošenja teksta, no samo zato kako bi je opet prekoračio čime se prisutno vizira u odsutnome a odsutno se može ocrtati u prisutnome.

Takvo stanje stvari ima karakter dogadaja koji se prema tome ne da referencijalizirati i manifestira se u tome da za selekciju ne postoje pravila, jer se u njoj uvijek obznanjuje izbor koji je autor učinio svojom okrenutost svijetu uzimajući u obzir sustave okoliša. Kada bi za selekciju postojalo neko pravilo, tada taj čin ne bi bio prekoračenje granica već tek dopuštena mogućnost u sklopu jedne vladajuće konvencije. Ako je čin selekcije čin fingiranja koji kao prekoračenje granice posjeduje karakter dogadaja, tada se njegova funkcija zasniva na onome što iz nje proistječe. Ako čin selekcije konstituira polja odnošenja kao kontinuirane i razlikovne sustave okoliša, tada se u tome postupku zbiva ukidanje postojećih dodjeljivanja izabranoga elementa. Na taj način stječu težinu drukčiju od one koja bi im pripala u odredenome polju odnošenja. Ukidanje, dopunjavanje i odvagivanje pokazuju se kao bazalne operacije konstrukcije svijeta, kako je to u knjizi *Načini proizvodnje svijeta*⁶ pokazao Nelson Goodman.

U ukidanju, dopunjavanju i odvagivanju do izražaja dolazi nakana koja se — makar neformulirana u fikcionalnom tekstu — u njemu ipak pokazuje. Selekcija kao čin fingiranja tada se pokazuje kao mogućnost shvaćanja *intencionalnosti* teksta, jer njezinim djelovanjem određeni smisaoni sustavi svijeta života postaju polja odnošenja teksta a ova opet postaju kontekst uzajamnih tumačenja. Ona se, osim toga, manifestira u upravljanju takvim tumačenjem utočištu što pojedinačna polja odnošenja izabranih elemenata pokazuju na pozadini onih koja su isključena tim izborom te na taj način svijet okupljen u poljima

6 Usp. Nelson Goodman, *Weisen der Welterzeugung*, prijev. Max Looser, Frankfurt/M, str. 24–31 i 125f.

odnošenja stječe perspektivistički stav. U tome se procesu ocrtava intencionalni objekt teksta koji svoju realnost zahvaljuje irealiziranju onih realnosti koje su začahurene u tekstu.

Time se daju otkloniti i teškoće koje su dosada opterećivale diskusiju o autorskim intencijama. Želja za otkrivanjem autentične autorove intencije, koju se tako često čuje u seminarima i predavaonicama, vodila je pokušajima utemeljenja autorove psihe ili struktura njegove svijesti — stanje stvari koje je uvijek vodilo samo spekulativnim rješenjima. Intenciju se vjerojatno ne može otkriti ni u psihi niti u svijesti već samo u kvalitetama manifestacija koje se mogu razaznati u selektivnosti teksta s obzirom na njegove sustave okoliša. Prema tome je intencija teksta nešto što nije zadano u dotičnome svijetu, a da pri tome ne postaje imaginarno. Proizlazi li iz čina fingiranja, ona se pokazuje kao »prijezni oblik⁷ između realnoga i imaginarnoga, utoliko što polja odnošenja teksta čini materijalom svoje manifestacije te time ističe imaginarno kao mjesto svoje predočivosti.

Selekciji kao činu fingiranja na unutartekstualnoj razini odgovara *kombinacija* elemenata teksta; ona seže od leksičkoga značenja riječi preko začahurenoga tekstovnoga okoliša sve do šema kroz koje se organiziraju likovi i njihove radnje. Kombinacija je čin fingiranja zato što se i u njoj može zamjetiti bazalni modus prekoračenja granice.

Na leksičkoj se razini to pokazuje prije svega u neologizmima kakvi se, naprimjer, razaznaju u Joyceovoj kovanici *beneficition*. Teleskopiranje *benefaction/benediction* i *fiction* koristi se kako bi se ukinula semantička odredenost leksikona. Leksička vrijednost se zastire kako bi se mogla razotkriti indeksalna. Pri tome nastaju odnos figura i temeljni odnos koji omogućuje istovremeno razgraničenje polja riječi, ali i stalno skakanje motrišta između njih. Prema tome kakve se dimenzije ukazivanja nalaze u figuri ili u osnovi mijenjaju se i semantičke relacije. Štoviše, nakraju se čak radi i o nestabilnosti tako organizirana odnosa koji se pretvara u osciliranje te time omogućuje nastajanje semantičkoga spektra koji se više ne može svesti ni na jedno od dvaju polja riječi.

Na sličan se način strategijama rime mogu ukinuti granice značenja leksikona, kao što se pokazuje u sljedećim stihovima iz Eliotova *Prufrocka*:

Should I, after teas and cakes and ices
Have the strength to force the moment to its crisis.⁸

Riječi koje se nalaze u položaju rimovanja upravo svojom istozvučnošću ističu semantičku divergenciju. Ako isto signalizira da nije ekvivalentno, kombinacija funkcioniра kao otkrivanje sličnosti u različitome. Sama se ta razlika organizira kao odnos figure i osnove pri čemu se kriza trivijalizira a sladoled može steći neslućeno značenje. No u konačnici i tu, kao i u drugim sličnim slučajevima, dolazi do povećanja semantičkoga potencijala, i to zato što je kom-

7 Taj termin potječe od D. W. Winnicotta, *Playing and Reality*, London 1971, str. 11–14.

8 T. S. Eliot, *Collected poems 1909–1935*, London 1954, str. 13f.

binacija tako postavljena da odnos figura i osnove dopušta stalno naginjanje u jednu ili drugu vezu.

Slično vrijedi i za elemente selektirane iz okoliša teksta koji u pripovjednoj književnosti služe gradnji shematisiranih uvida kroz koje se predočavaju likovi i radnje. Iz toga nastaju semantički prostori čija ograničenja junak po pravilu prekoračuje,⁹ tako da relevantnost polja odnošenja može biti čas osnova, čas figura. Takvo preskakanje omogućuje nastajanje mreže ukazivosti koja u običnoj danosti shemata teksta još nije sadržana.

Tako kombinacija kao čin fingiranja proizvodi unutartekstualno *relacioniranje*. Ako je ono produkt fingiranja, onda se, kao i intencionalnost teksta, pokazuje kao »fact from fiction«.¹⁰ Takav »fakticitet« relacioniranje stječe u istoj mjeri kroz stupanj odredenosti kao i kroz djelovanje onih elemenata koje dovođi u meduodnose. Budući da samo nije nikakva odlika tih elemenata, ono ne dijeli njihov status realnosti, makar njegova odredenost i budila dojam da bi moglo biti realno. Svoju »faktičnost« prema tome stječe ne samo kroz ono što jest, već i onim što kroz njega nastaje. Jer svaki će proizvedeni odnos promijeniti danost elemenata, čak ih učvrstiti u određenim pozicijama koje stabilnost stječu uz pomoć onoga što su odbacile. No odbijeno se sjenči u realiziranome odnosu i daje mu konturu; te time odsutno dolazi do prisutnosti. Međutim, ako realizirani odnos živi od onoga što odbacuje, tada relacioniranje kao produkt fingiranoga čina dovodi realizirano i odsutno principijelno u koprezentnost koja čini da realizirani odnos pada u svoju sjenovitost a drugi se odnosi mogu stabilizirati uz njegovu pomoć. Na taj način relacioniranje ne čini samo međusobno povezane pozicije s obzirom na njihovo pozicioniranje prestupivim, ono omogućuje i da se ostvareni odnos — uvijek prema intencionalnim zahtjevima teksta — prekorači u skladu s odbačenim mogućnostima.

Zapravo nije potrebno nikakvo izričito ukazivanje na višestruke načine relacioniranja u fikcionalnome tekstu. Pa ipak, mogu se razaznati odredene karakterizacije koje se moraju istaći onda kada valja oprizoriti konzekvencije prostekle iz te vrste fingiranja. Relacionaranjem u fikcionalnim tekstovima mogu se stvoriti tri razine razgraničavanja odnosno prekoračivanja granica.

Kao prvo, postoji ona koja se usko povezuje s postupkom selekcije te tako spaja u tekstu učahurene konvencije, norme, vrijednosti, aluzije i citate. »Fikcija je sposobna na najužem prostoru povezati mnoštvo jezika, različite razine strukturiranja kao i motrišta koji bi bili proturječni u drugim vrstama diskurza usmjerenim na ispunjavanje empirijskih ciljeva.«¹¹ Ta paradigmatska teksta nastala iz selekcije artikulaciju doživljava u proizvedenim odnosima. Sa svoje se strane ti odnosi teško mogu shvatiti sintagmatički, jer relacioniranje ne postupa prema očekivanim pravilima. Naprotiv: »Snaga, pa i moć, svakoga teksta

9 J. M. Lotman, *Die Struktur literarischer Texte*, prijev. Rolf-Dietrich Keil, München 1972, str. 342ff.

10 Nelson Goodman, *Ways of Worldmaking*, Hassocks 1978, str. 102.

11 Jonathan Culler, *Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics, and the Study of Literature*, Ithaca 1977, str. 261.

— čak i onih neprikriveno mimetičkih — pokazuje se u onim momentima koji nadilaze našu sposobnost kategoriziranja, koji se sudaaju s našim interpretativnim kodovima, ali se ipak čine ispravnima.¹² Kad takva relacioniranja postanu jasna, a da ne posjedu zakonitost kojom upravlja kód, to se zbiva uglavnom zbog toga što kroz relacioniranje dolazi do prekoračenja dotadašnje valjanosti medusobno povezanih elemenata. Prevrednovanje valjanosti vjerovatno je konzekvencija koja proizlazi iz relacioniranja cjelokupnoga materijala uzetog iz okoliša teksta.

Taj se postupak može osobito dobro promatrati u pripovjednoj književnosti, tamo gdje likovi romana predstavljaju različite norme čijim se relacioniranjem oprisutnjuje valjanost dotične norme koja u svojoj nužnoj ograničenosti postaje poticajem mogućnih povreda.

Sljedeća razina relacioniranja pokazuje se tamo gdje su u književnome tekstu ranijim relacioniranjima već organizirani određeni semantički prostori. Otuda nastaju unutartekstualna polja odnošenja koja se sa svoje strane nadaju iz relacioniranja elemenata učahurenih u tekstu. Ta polja su tada povod da junak romana prekorači u načelu neprelazivu granicu koja vlada između njih. Takvo je prekoračenje granice u Lotmanovu smislu dogadaj koji sadrži siže. Može ga se prepoznati kao »revolucionarni element«, utoliko što se »suprotstavlja vrijedećim klasifikacijama.¹³ To stanje stvari ne obilježuje samo pripovjednu književnost, u istoj je mjeri relevantno i za liriku u kojoj se lirsko ja konstruira kao presjecište shemata oduzetih iz najraznolikijih diskurza iz okoliša teksta i uvučenih u pjesmu. Iz toga isprva proizlaze stupnjevani odnosi između raznih shemata diskurza koje se mora prekoračiti želi li se lirsko ja kao presjecište svih tih diskurza dovesti do njegova individualna obličja.¹⁴ Kao i junak u romanu, i lirsko je ja samo u »transgresijskom afektu« sposobno preko semantičke topografije proizvedene u pjesmi dospijeti do posebnosti. Time se zbiva prevrednovanje onih valjanosti nastalih iz unutartekstualne organizacije semantičkih prostora. Takva povreda sekundarno nastaloga semantičkog sistema ima karakter dogadaja, jer »referenca« iz nje proistekle semantike jest razgraničavanje one određenosti koja je u tekstu proizvedena selekcijom i kombinacijom.

»Radnje fikcionalnih osoba su zanimljive ukoliko predočavaju mogućnosti relacioniranja. Fikcija u tome slučaju nije samo *izvršenje* jednog relacioniranja, već istovremeno i *predočavanje* relacioniranja ili priopćenje o relacioniranju.¹⁵ No ako se relacioniranje u tome obliku može dovesti do samoreprezentacije, ono istovremeno uvijek ukazuje na to koliko je velik spektar različitih moguć-

12 Isto.

13 Lotman, str. 334.

14 Usp. Karlheinz Stierle, »Die Identität des Gedichts — Hölderlin als Paradigma«, u: *Identität* (Poetik und Hermeneutik VIII), prir. Odo Marquard i Karlheinz Stierle, München 1979, str. 505–552, kao i moj statement »Figurationen des lyrischen Subjekts«, isto str. 746–49, u vezi s tezama toga eseja.

15 Johannes Anderegg, *Literaturwissenschaftliche Stiltheorie* (Kleine Vandenhoeck–Reihe 1429), Göttingen 1977, str. 93. Pojam relacioniranja je središnji i u Andereggovoj teoriji stila.

nosti uspostavljanja odnosa s obzirom na elemente koji se međusobno kombiniraju i u koliko se mjeri u odnosnoj mreži relacija sakupljeni elementi mogu promijeniti po načinu relacioniranja.

Što se tiče treće razine, ovdje može biti dovoljno ukazivanje na leksičku razinu relacioniranja o kojoj se već raspravljalo. Ona se manifestira u razgraničavanju ili naizmjencičnom osvjetljavanju ili zasjenjivanju leksikalnoga značenja, tako da »značenje nestaje u korist određenih odnosa između termina«.¹⁶

Ako je relacioniranje već na razini leksikalnoga značenja riječi postupak razgraničavanja u korist pojačane odnosnosti, tada se kombinacijom kao činom fingiranja do izražaja dovodi jedan osobit oblik primjene jezika. Doslovni se smisao jezika isključuje u istoj mjeri kao i njegova funkcija označavanja. Istovremeno je relacioniranje postupak koji se manifestira od razgraničavanja leksičkih značenja riječi, preko povrede semantičkih prostora do prevrednovanja vrijednosti. No ono sa svoje strane nije samo otjelotvoreno u jeziku na način koji bi se mogao svesti na odredene iskaze u tekstu. Iz toga slijedi da je relacioniranje kao proizvod fingirajućeg čina u velikoj mjeri pristupačno i više nego što se to pokazuje od njegovih djelovanja iskazanih jezikom, a da se ta djelovanja ne moraju pretvoriti u jezička.

Relacioniranje preobražava funkciju označavanja u funkciju figuriranja. Ako je u figurativnoj uporabi jezika denotativni karakter jezika suspendiran, figurativna uporaba sadrži referenciju. No ukazivanje na osnovi figurativne uporabe jezika nastale relacioniranjem ne može se realizirati iz postojećih referencijskih sistema. Ono je usmjereno na iskaz i reprezentaciju. Ako se iskaz i reprezentacija — kao što je predložio Goodman¹⁷ — shvate kao odnos figurativne uporabe jezika, onda se nadaju dva zaključka: 1. Ono na što takav jezik ukazuje samo nije jezičke prirode. Ali ono ne postoji ni kao objektna danost koja bi iziskivala samo označujuću funkciju jezika, ako bi se nešto o njoj trebalo reći. Stoga tu jezik o kojem se govori mora prekoračiti svoju funkciju označavanja kako bi u figuriranju ukazao na jezičku neprevodivost svojega referiranja. 2. Ako takav jezik više ne označuje, onda se njegovom figuracijom otvara predočivost onoga na što je usmjeren. No to znači da se sam jezik depotencira do analogona koji sadrži samo uvjete moguće predočivosti a istovremeno signalizira, onim što sada valja predočiti, da nije identičan. Tako u ukazivanju figurativnoga jezika dolazi do jedne dvoznačnosti: on funkcioniра istovremeno kao analogon predočivosti i kao znak jezičke neprevodivosti onoga na što je usmjeren.

Time u prvi plan stupa kvaliteta fiktivnoga uhvatljiva u relacioniranju. Relacioniranje kao proizvod fingirajućega čina konkretno je obliče imaginarnoga. Ono se nikada neće moći u potpunosti stopiti s jezikom, mada fiktivno kao konkretiziranje imaginarnoga potrebuje određenost jezičkoga formuliranja, kako bi se ono što treba predočiti tako modaliziralo da postane djelotvorno.

¹⁶ Goodman, *Welterzeugung* str. 117.

¹⁷ Usp. isto, str. 47–49 i 126–33.

Dosada opisani činovi fingiranja u fikcionalnome tekstu, oni *selekcije* i *kombinacije*, odnose se na prekoračivanje granica teksta i okoliša teksta odnosno na unutartekstualna polja odnošenja. Pri tome se nije moglo previdjeti stnovito komplikiranje. Relacioniranje kao proizvod kombinacije ne odnosi se samo na konstrukciju polja odnošenja iz selektiranoga materijala, već i, još jednom, na relacioniranje samih tih polja jednih prema drugima, pri čemu se može prepoznati odgovarajuća diferencijacija kvalitete fiktivnoga koja tu stječe valjanost. Ta će se diferencijacija dodatno pojačati ako promotrimo sljedeći čin fingiranja čija se kvaliteta sastoji u *ogoljavanju* njegove fikcionalnosti.

U najširem smislu osobina je književnosti da se repertoarom signala pokazuje fikcionalnom. Dakle, ovdje ne može biti riječi o tome da se razvije repertoar znakova kroz koji bi se fikcionalni tekst u književnosti ogolio kao takav. No mora se naglasiti da se takav repertoar signala ne može ustvrditi isključivo na osnovi lingvističkih znakova teksta i svi pokušaji da se to dokaže nakraju su osujećeni. Jer fikcionalni signal markiran u tekstu postaje takvim tek uz pomoć određenih povjesno promjenjivih konvencija koje dijeli autor i publika i koje se prizivaju odgovarajućim signalima. Otud signal fikcije ne označuje samu fikciju, već »ugovor« između autora i čitatelja čija uređivanja pokazuju tekst ne kao diskurz već kao »inscenirani diskurz«.¹⁸ Tako su, naprimjer, književni rodovi takva pravila dugotrajna djelovanja koja omogućuju niz povjesnih varijacija uvjeta ugovora koji je uspostavljen između autora i publike. No čak i kratkoročna označavanja, specifična za situaciju, poput *non-fiction* novel, funkcioniраju na isti način. Tu se konvenciju priziva upravo njezinim demantiranjem. U toj pouzdanosti ovdje tek grubo skiciranog repertoara signala, poznatoj nam iz konvencija, krije se već jedna daljnja konzervacija. Jer fikcije ne postoje samo kao fikcionalni tekstovi, one i u činovima spoznaje, djelovanja i poнаšanja igraju jednako veliku ulogu kao i u zasnivanju institucija, društava i slike svijeta.¹⁹ Od takvoga načina događanja fikcija fikcionalni se tekst razlikuje time što ogoljuje svoju fikcionalnost. Samopokazivanje onoga što on navodno jest mijenja njegovu funkciju prema drugim fikcijama koje ne žele biti prepoznate kao takve. Tamo gdje ogoljavanje izostaje, taj se izostanak opravdava s obzirom na rad na razjašnjenju i utemeljenju koji fikcija treba obaviti. Pri tome odustajanje od ogoljavanja mora opet proizaći iz prijevarne nakane; ono mora izostati samo zato što bi inače trpjela i valjanost dosegnutoga razjašnjenja i utemeljenja. U osiguranju svojega statusa fikcija usmjerena na razjašnjenje pridaje si privid realnosti koji joj je u tome slučaju potreban i kako bi mogla funkcioniрати kao transcendentalni uvjet konstitucije relanosti.

Ako se, nasuprot tome, fikcionalni tekst kao takav može prepoznati u signalima ugovora, tada će se promijeniti i odnos prema stanju stvari što ga je konstruirao. Gdje se to ne dogada, nastaje neprimjereno vladanje tematizirano

18 Usp. Rainer Warning, »Der inszenierte Diskurs. Bemerkungen zur pragmatischen Relation der Fiktion«, u: *Funktionen des Fiktiven* (Poetik und Hermeneutik X), prir. Dieter Henrich i Wolfgang Iser, München 1983, str. 183–206.

19 O tome usp. Arnold Gehlen, *Urmensch und Spätkultur. Philosophische Ergebnisse und Aussagen*, Frankfurt/M 1975, str. 205–16.

u književnosti na raznolike načine; tako, naprimjer, u Fieldingovu *Tomu Jonesu* kada Partridge jednu izvedbu *Hamleta* ne smatra glumom već realnošću u koju, zbog stravičnih stvari što se u njoj zbivaju, treba intervenirati.²⁰ Shakespeare je pružio paradigmu za to u *Snovidjenju u noć Ivanjsku* u kojem zanatlje što glume traže od gledatelja da se ne boje lava, budući da on nije stvaran već ga igra Snug. Varka se tada ne zbiva na račun fikcionalnosti teksta, već na račun naivnosti postavke nesposobne registrirati signale fikcije.

Dakle fikcionalni tekst stječe brojne fragmente realnosti koje se da identificirati. Preuzeti su iz selekcije socio-kulturalnoga okoliša teksta kao i književnosti koja je prethodila tekstu, a koja sa svoje strane stoji pod predznakom fingiranosti. Stoga se taj svijet stavlja u zagrade, kako bi se pokazalo da predočeni svijet nije dan, već ga samo treba shvatiti kao da je dan. U prepoznavanju fingiranja cijeli svijet organiziran u književnome tekstu postaje jedan Kao–Da. Stavljanje u zagrade pokazuje da su sve »prirodne« postavke prema predočenome svijetu suspendirane. Prema tome, predočeni se svijet ne vraća ni zbog sebe sama, niti se iscrpljuje u oznaci svijeta koji mu je unaprijed zadan.

To je, opet, bitna razlika u odnosu na onu fikciju koja zastire svoj karakter; jer se tamo »prirodne« postavke nastavljaju. Doista, možda je čak i funkcija zastiranja da se »prirodne« postavke ne uzimaju u obzir, kako bi se fikcija mogla smatrati realnošću. U slučaju stavljanja u zagrade, nasuprot tome, svijet stavljen u zagrade nije predmet po svojoj volji već predmet insceniranja ili promatranja bilo koje vrste. Tako se doduše stvarnost ponavlja u fikcionalnome tekstu, ali se stavljanjem u zagrade njezina ponovljivost nadilazi. U tome se i sastoji karakteristična odlika Kao–Da: kroz zagrade se uvijek pokazuje prisustvo kakva sveobuhvatna cilja koji, sa svoje strane, ne može biti kvaliteta svijeta ponovljena u tekstu, i to zasigurno zato što je ovaj načinjen od segmenata raznolikih sustava okoliša teksta.

U tome se cilju naslućuje funkcija zbog koje se fikcija i upotrebljava u tekstu. Prema tome se u tekstu predočena realnost ne smatra takvom: ona je ukazivanje na nešto što nije, mada se to nešto kroz nju treba učiniti predočivim.

Kako bi se u potpunosti sagledalo konzekvencije koje proizlaze iz toga, nužna je još jedna napomena o Kao–Da. Vezivanje kondicionalne rečenice parti-

20 Usp. Henry Fielding, *The History of Tom Jones*, XVI, 5, London (Everyman's Library II) 1957, str. 307–11. Floyd Merrell, *Pararealities: The Nature of our Fictions and How we Know Them* (Purdue University Monographs in Romance Languages 12), Amsterdam i Philadelphia 1983, str. 25f., na sljedeći način analizira osnovni osjećaj koji nastaje u takvoj situaciji: »Zamislite preplašenog dječaka u kinu. Na određenom mjestu radnje kada se monstrum iznenada pojavljuje na sceni, zamislite da dječak iznenada iskriviljuje lice, čvrše hvata ručke naslonjača stolice. Čini se da je to *automatski fiziološki odgovor*. Kao da dječakovo *subjektivno ja* na neki način postaje dio fikcionalnoga konstruktua na platnu tako da nastaje izravna veza između osjetilnih podataka koji ga dosežu i njegova unutarnjega imaginarnog svijeta — shvaćena /oprežena fikcija. Fikcionalni je svijet sav pretvaranje, naravno, a mladić je čak i iskreno uvjeren u tu činjenicu. Pa ipak, u momentu krika, on kao da se zamišlja 'unutar' fikcionalnoga konstruktua, budući da je taj konstrukt dio njegovih osjetilnih podataka 'izvana' on ih projicira u 'stvarni svijet' doživljaja. Sljedstveno, čini se *kao da* su njegove oscilacije između fikcije i 'realnoga svijeta', takorekuć, 'kratki spoj' te zbog toga ostaje u djeliću sekunde isključivo 'unutar' fikcionalnoga okvira: on postaje njegov jedini 'stvarni svijet'.«

kulom pokazuje, kao što formulira Vaihinger, »da je u njoj sadržan *nestvaran ili nemogućan uvjet*«.²¹ Procijeniti svijet koji izranja u fikcionalnome tekstu, kao da bi on to bio, osim toga znači da se, doduše, cilja na kakav element poravnjanja, no da je on ipak isključen u povezivanju kondicionalne rečenice partikulom. Razumjeti svijet koji izranja u tekstu kao da bi on to bio znači dovesti ga u vezu s nečim što on nije. »*Tako je time na izričit način izgovorenno izjednačavanje jedne stvari s nužnim posljedicama nemogućnoga ili nestvarnog slučaja...* Tako se tu fingira jedan nemogući slučaj, iz njega se izvlače nužne konzekvencije i s tim konzekvencijama, koje i trebaju biti nemoguće, izjednačavaju se potraživanja koja *ne* slijede iz postojeće stvarnosti.«²² Tako kompleks partikula Kao–Da služi tome da se »*jedno postaje nešto izjednači s konzekvencijama kakva nestvarnog ili nemogućnog slučaja*«.²³ Ako fikcionalni tekst svijet kojega predočuje povezuje s nečim takvim »nemogućnim« tada je s obzirom na točnu odredenost njegove predodžbe to »nemogućno« upravo ono čemu ta točna odredenost nedostaje. Opisati ga kao imaginarno nameće se već i stoga što se činovi fingiranja odnose na imaginarno. Premda Kao–Da kazuje da predočeni svijet zapravo uopće ni nije svijet, već je na osnovi jednoga odredenog cilja predočen kao da bi to trebao biti. Jer svugdje »gdje se zbiva takva imaginativna usporedba ili kakva usporedba s nečim imaginativnim, a ta usporedba nije samo prazna igra predodžbi već ima neku praktičnu svrhu, tako da se iz usporedbe mogu povući konzekvence, povezivanje partikula 'kao da' je na svome mjestu, jer ono... usporeduje postaje nešto s nužnim posljedicama kakva imaginativnoga slučaja. Tu valja naglasiti da ta imaginativna djelatnost treba imati nekakvu praktičnu korist, neku praktičnu svrhu; samo ako je to slučaj mogu se povući *konzekvencije* iz one imaginativne funkcije; ta ne radi se o tome da se bez ikakve svrhe nešto nestvarno prihvati kao stvarno.«²⁴ Ako otuda »imaginativno« u svrsi stječe svoje dostatno obliče, tada prikazani svijet teksta još uvijek ne može biti svrha teksta, naprotiv, on kao povezujući član mora jamčiti da će u zagradama pokazano ukazivanje postati predočivo.

Taj uvjet prikazani svijet tekst ispunjava utoliko što se kroz njega zbiva dvostruko ukazivanje kojega se mora biti svjesno. Prikazani je svijet teksta ambivalentan utoliko što bar u konkretnosti svojega prikazivanja kao da opisuje svijet koji je kroz njega reprezentiran. No činovi selekcije i kombinacije ipak omogućuju spoznaju da svijet teksta što su ga izgradile u okolišu teksta nema identični par. Otuda proizlazi da prikazani svijet teksta ne označava postajeći svijet zbog čega njegov habitus označavanja može funkcionirati još samo kao uvjet kakva ukazivanja.

21 Hans Vaihinger, *Die Philosophie des Als Ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus*, Leipzig 1922, str. 585.

22 Isto 585f.

23 Isto, str. 591.

24 Isto, str. 589.

S Kao–Da se navješćuje u kojemu se smjeru kreće takvo ukazivanje: prikazani svijet valja tako predočiti kao da je on svijet. Iz toga isprva slijedi da u tekstu prikazani svijet sama sebe ne podrazumijeva te prema tome, svojim karakterom ukazivanja, pokazuje nešto što nije on sam. Tu se opet pokazuje karakteristični modus fiktivnoga, naime prekoračenje granice, pri čemu ipak valja podcrtati činjenicu da s Kao–Da slijedi prekoračenje onoga što je, sa svoje strane, proizašlo kao prikazani svijet teksta iz činova fingiranja. To je osobito važno ustvrditi jer stupnjevani efekti transgresije fiktivnoga tada isporučuju objašnjenje zašto jedan svijet stalno preformuliran kroz činove fingiranja ostaje dostupan razumijevanju.

Važnost razlike između označavanja i ukazivanja prikazanoga svijeta teksta može se ilustrirati kritičkom opaskom Dürrenmatta o inscenaciji komada *Posjet stare dame* od strane Giorgia Strehlera. Dürrenmatta smatra da je Strehler postavio eklatantano pogrešnu inscenaciju zbog toga što je scenu na željezničkome kolodvoru — kao i sve ostale — težio na binu prenijeti sa što je većom mogućnom realističnom odanošću detalju. Prema tome, smatra Dürrenmatt, realizam je došao u komad koji ga je zapravo morao uništiti. Jer u svojoj je drami ugradio niz aluzija po kojima ju je publika uvijek morala prepoznati kao kazališni komad. Drugim riječima: sam je komad bio prožet signalima fikcije kako bi prikazani svijet istovremeno prezentirao na način Kao–Da. U trenutku u kojima je režija ukinula signale fikcije, te time eliminirala Kao–Da, on se našao na putu stvaranja odredene, u empirijskome okolišu kazališnih posjetitelja potvrđive, stvarnosti. Ako se komad u procesu insceniranja preokrene u pravcu označavanja takve stvarnosti, onda dimenzija ukazivanja ostaje prazna. Ako iz toga proizade iluzija stvarnosti, onda se postavlja pitanje čemu takva reprezentacija. Jer svodenje prikazane stvarnosti na funkciju označavanja proizvodi predodžbu o svojevrsnoj redundanci koja bi — ako sa svoje strane ne otjelotvoruje mogućnost rafinirane reprezentacije — učinila prikazanu stvarnost doista suvišnom. Ako bi, pak, redundanca bila modus reprezentacije, tada bi se u njoj najavila dimenzija ukazivanja, utoliko što redundanca ne bi podrazumijevala samu sebe, već bi bila znak za nešto drugo. To je modus prikazivanja kojim operira suvremena dokumentarna književnost.

Tako je Dürrenmattova kritika u velikoj mjeri poučna. Iz nje se spoznaje da pokušaj razodijevanja točne odredenosti prikazanih svjetova od njihova Kao–Da karaktera nužno vodi isključivo do onog članka usporedbe koji se pokazuje u Kao–Da. Ako je ponovno prevodenje prikazanoga svijeta u realističku opažljivost uvjet za njegovu destrukciju, onda to znači da se prikazani svijet teksta više ne može shvatiti isključivo mimetički.

No istovremeno je prikazani svijet stanje stvari koje upravo zbog Kao–Da obilježavanja svoju odredenost ne može nositi u sebi samome, već je uvijek mora pronaći u označavanju prema nečemu drugome. Ako neki režiser poput Strehlera učini označavanje na račun ukazivanja sadržajem svoje inscenacije, onda time do izražaja dovodi ambivalenciju prikazanih svjetova teksta koja kao takva doduše ukazuje, ali se istovremeno nije u potpunosti oslobođila obilježa-

vanja; jer ona se sastoji od materijala koji su činovima selekcije i kombinacije oduzeti okolišu teksta i organizirani u svijet. Utoliko se i u tekstu očuvava jedan element označavanja. Kada Kao–Da signalizira da se prikazani svijet može vidjeti kao da bi bio svijet — a da ga se pri tom ne drži takvim — tada je nužno sačuvati odredenu mjeru obilježavanja kako bi svijet uopće i postao takvim da ga se za intendiranu svrhu može i razumjeti kao da on to i jest. To vezivanje označavanja za ukazivanje znači da prikazani svijet, ukoliko nešto označava, može imati karakter analogona kroz koji se jedan svijet egzemplificira u obliku određenog svijeta.

Ako otuda svijet teksta stoji pod predznakom Kao–Da, za njega se uvijek mora izmišljati nešto novo što on sam nije. Jer usporedni članak Kao–Da jest nešto »nemogućno« odnosno »nestvarno« koje valja vizirati kroz prikazani svijet. Ako ga se treba shvatiti kao da bi bio svijet, tada se ukazivanje raskrinkava kao mogućnost njegova postajanja opažljivim. On je tamo samo kako bi kroz ono što se njime označava otvorio promatranje koje, sa svoje strane, nije integralni sastojak danoga svijeta. Time Kao–Da priziva i recipijentove reakcije. Jer predočiti si svijet teksta tako kao da bi on to bio potiče stavove kroz koje usporedni članak postaje konkretan a svijet se teksta prekoračuje. Ostane li afektivna reakcija determinirana svijetom, tada se u stavu jedno imaginarno realizira kao obliče predodžbe. Prema tome Kao–Da inicira rukovodenji čin predočavanja koji se s referencama ne može preračunati ni subjektivno ni objektivno; umjesto toga zbiva se dvostruko prekoračenje granica: preko svijeta teksta i u difuzno imaginarnoga. Predodžba subjekta ispunja svijet teksta životom te time realizira kontakt s irealnim svijetom. Izazvati reakcije na svijet bila bi uporabna funkcija proizvedena uz pomoć Kao–Da. Za to je nužno irealizirati svijet teksta kako bi ga se time učinilo analogonom — što znači egzemplifikacijom — svijeta, te time proizvelo reakcijski odnos prema svijetu.

Analogon posjeduje i dodatnu funkciju. Kao produkt fingiranja, proistekao iz činova selekcije i kombinacije, svijet teksta ne posjeduje inačicu u stvarnome. Otuda proizlazi mogućnost da se empirijski svijet postvari kroz optiku koja mu ne pristaje, pri čemu postaje predmet promatranja. Iz toga slijedi da reakcija proizvedena uz pomoć Kao–Da teksta svijeta može vrijediti i u empirijskome svijetu koji je duž cijelog svijeta teksta viziran u jednoj perspektivi koja ne pripada danome svijetu života.

Ako modus Kao–Da može izazvati aktivnosti stavova i aktivnosti predodžbi kod recipijenta, kako bi proizveo reakcije, tada se postavlja pitanje u kojoj mjeri nerealizirani svijet teksta preko od njega potaknute predočivosti posjeduje povratno djelovanje na recipijenta. Drugim riječima: uvjetuje li Kao–Da ne samo opisano prekoračivanje granice s obzirom na svijet stavljen u zagrade, već i dodatno one koje se odnose na aktivnost zahtijevanu od recipijenta? Kao odgovor na to pitanje nudi se konkretan slučaj glumca. Jedan predstavljач Hamleta, naprimjer, nikada se neće moći u potpunosti identificirati s Hamletom, između ostalog zbog toga što glumac ne zna tko je Hamlet; kao osoba on nije postojao. Otuda će glumac uvijek sama sebe, a to znači svoje tijelo, emocije i

duh, shvaćati kao analogon te time prikazivati ono što on sam nije. Kako bi proizveo odredenost irealne figure glumac se mora irealizirati, pri čemu se stvarnost njegova tijela depotencira u analogon kroz koji jedno irealno obliće može steći mogućnost za svoje realno pojavljivanje.²⁵ Predočivost onoga što se razrješuje kroz Kao–Da znači, dakle, da naše sposobnosti stupaju u službu te irealnosti kako bi je u procesu, svejedno kakve, irealizacije učinili stvarnošću. Ako smo se sami sposobni irealizirati fiktivnim, kako bi irealnosti svijeta teksta osigurali mogućnost pojavljivanja, tada će — u najmanju ruku strukturalno — naša reakcija na svijet teksta posjedovati karakter dogadaja. Jer on proizlazi iz povrede povučenih granica i izmiče se referencijalnosti. Stoga ga se i ne može svesti na danost značenja. Kroz tu se dogadajnost imaginarno prevodi u iskustvo. To je omogućeno stanovitim stupnjem odredenosti koji imaginarno stječe modusom Kao–Da. Iz dogadaja rezultira stanje napetosti koje primorava na ukidanje a mogućnost takva ukidanja nudi se u svodenju onoga što se pokreće dogadajem na njegovu smislenost. Iz Gestalt–psihologije nam je poznato u kolikoj mjeri našem habitusu odgovara da aktivnosti grupiranja koje se odvijaju u opažanju i predočavanju usmjerimo na obliće opažanja i predočavanja. Tek kada je jedno obliće zatvoreno, dolazi do opažanja, odnosno imaginarni se objekt smješta u opažajućoj svijesti. Stoga u takvim postupcima uvijek isprobavamo uskladenost podataka, kako bi između njih stvorili raspodjelu koja omogućuje ukidanje postojeće napetosti, te time i dosezanje odredenosti kojoj teži zatvoreno obliće. Ako fiktivno u fikcionalnome tekstu markira granice kako bi ih prestupilo, te time imaginarnome osiguralo dostačno konkretnost potrebnu za djelotvornost, tada kod recipijenta nastupa nužnost prevladavanja dogadajnoga iskustva imaginarnog.

U tome sklopu valja primijeniti jedan važan nalaz psiholingvistike po kojemu je svaki jezički iskaz praćen očekivanjem stalnosti smisla.²⁶ Jer sve rečeno nešto znači, makar valjalo ustanoviti da onaj koji želi razumjeti jezik mora razumjeti više od jezika samoga.²⁷ Otuda se čini prirodnim da dogadajno iskustvo imaginarnoga kod recipijenta potiče aktivnosti kojima se uspostavlja ili traži smisao kako bi dogadaju vratio ono pouzdano što samome dogadaju proturječi utoliko što on postaje takav tek u prekoračivanju sistema ukazivanja. Pa ipak, čak i ako se to zna, semantiziranje se takvoga iskustva tim znanjem ne može suspendirati. Ako su ti postupci po svojoj naravi neporecivi, tada bi ih bar valjalo pokušati točnije definirati. Proizlaze li semantiziranje i činovi pričavanja značenja koji iz njega slijede iz napetosti u koju se recipijent fikcionalnoga teksta dovodi dogadajnim karakterom imaginarnog, tada je smisao teksta samo pragmatiziranje imaginarnoga, a ne onaj koji bi bio ubilježen u samome

25 Usp. Jean-Paul Sartre, *Das Imaginäre. Phänomenologische Psychologie der Einbildungskraft*, prijev. Hans Schöneberg, Hamburg 1971, str. 296, od koga preuzimam pozivanje na glumca. Sartre zaključuje svoj naputak tvrdnjom: »U glumcu se ne realizira uloga, već se glumac irealizira u svojoj ulozi.« (Isto)

26 O tome pojmu usp. Hans Hörmann, *Meinen und Verstehen. Grundzüge einer psychologischen Semantik*, Frankfurt/M 1976, str. 187, 192–6, 198, 207, 242, 253, 403f, 410f. i 500.

27 Usp. isto, str. 210.

tekstu ili mu uvijek već prethodio kao njegova osnova. Prema tome se smisao teksta ne bi shvatio ni kao krajnji niti kao izvorni, već kao neizbjježna operacija prevodenja izazvana i učinjena nužnom dogadajnim iskustvom imaginarnoga. Ako, nasuprot tome, težimo smisao teksta shvatiti kao posljednji ili kao izvorni, postavlja se pitanje nismo li takvom pretpostavkom skloni interpolirati tekstu kao njegovu konstitucijsku osnovu neizbjježnost koja rezultira iz doživljaja imaginarnoga. Psihološki je takva interpolacija u svakome slučaju vjerojatna. S jedne se strane njome ukida stanje napetosti nastalo iz dogadajnosti imaginarnoga, a s druge odgovara očekivanju postojanosti smisla jezičkih iskaza. Pri tome se, doduše, potiskuje već i sam uvid da je, kako bi se razumio jezik, potrebno razumjeti više od jezika.

Takvom procjenom činova pridavanja smisla ne misli se reći da se od njih može ili čak mora odustati; u njima se štoviše može vidjeti u kojoj mjeri kao pragmatiziranje imaginarnoga otjelotvoruju neizbjježnost procesa prevodenja kojim prisvajamo kakvo iskustvo koje se gradi na prekoračenju onoga čime raspolažemo.

54 U tome smislu semantiziranje sa strane recipijenta čini isti postupak prevodenja koji fiktivno ostvaruje u fiktivnome tekstu sa strane proizvodača. Kao što je fiktivno prevodenje imaginarnoga u konkretno obliće s uporabnom svrhom, tako je semantiziranje prevodenje doživljenoga dogadaja u razumljivost izvršenoga. Komplementarni prevoditeljski postupci imaginarnoga jesu ono što imaginarno legitimira kao konstitutivnu energiju fikcionalnoga teksta. Fikcionalni bi se tekst skratio za uvid u tu dimenziju ako bi neizbjježne operacije semantiziranja već dovele recipijenta do toga da se tekstu interpolira smisao kao njegova prvobitna osnova.

Povrh toga, našem iskustvu u pristupu tekstovima odgovara da ih se može različito razumjeti. Razlozi tomu dostatno su poznati. Ako se različita razumljivost tekstova ne želi pojmiti kao stalni neuspjeh Sizifova posla koji je posvećen otkrivanju skrivenoga smisla, tada se time pojmom uvijek i pokazuje granica semantike; jer njim se nakraju želi nagovijestiti da se u fiktivnome tekstu prikriva dimenzija koja se može oprisutniti kao iskustvo, a da je se pri tome ne može potpuno semantički odrediti, o iscrpljivanju da se i ne govori. Pokazuje li se u različitoj razumljivosti književnoga teksta granica semantike, već se i otuda jasno vidi da se taj problem ne može riješiti kroz semantiku kao referencu. No budući da se to upravo dogada, postaje mogućno da je identični smisao u najraznolikijm situacijama sposoban proizvesti »smisao«. Otuda se različita razumljivost fikcionalnoga teksta može shvatiti kao pragmatička karakterizacija njegove semantike. Ako se semantika teksta može karakterizirati samo pragmatički, tada se pokazuje teškim htjeti pokazati smisao teksta neovisan o situacijama kao njegovu osnovu. Nasuprot tome bilo bi jednostavnije u različitosti semantiziranja vidjeti znak za višestruku dostupnost imaginarnoga.

Činovi fingiranja koji se mogu otkriti u fiktivnome tekstu odlikuju se jednom zajedničkom osobinom: naime da su činovi prekoračenja. U selekciji se sistemi okoliša teksta prekoračuju u istoj mjeri kao i sama imanencija teksta,

ukoliko ovaj u svojemu repertoaru prekoračenja drži u pripravi selektirane sisteme okoliša. U kombinaciji se zbiva prekoračenje unutartekstualno proizvedenih semantičkih prostora. To vrijedi za ukidanje granica leksičkih značenja riječi sve do konstituiranja sižejnoga dogadaja koji se manifestira u prekoračenju granice od strane junaka romana. U Kao–Da fikcija se razgoličuje kao takva te time prekoračuje prikazani svijet teksta stečen iz kombinacije i selekcije. Ona taj svijet stavlja u zagrada i istovremeno jasno stavlja do znanja da o svjetu stavljenome u zagrade ne može biti dan niti jedan istinit iskaz. Razgoličavanjem se u načelu signaliziraju dvije stvari. Kao prvo, za onoga zbog kojega je fikcija pokrenuta ono znači da se ona kao takva može spoznati. Osim toga, njime se veli da tu vlada samo pretpostavka predviđenja prikazanoga svijeta kao da bi on bio takav, te time obznanjenja da se njime nešto figurira. Nakraju slijedi posljednje, od teksta oslobođeno, prekoračenje u iskustvenome gospodarstvu recipijenta; jer proizvedena aktivnost obustavljanja tiče se irealnoga svijeta čije aktualiziranje za poslјedicu ima privremenu irealizaciju recipijenta.

Ako prema tome činovi fingiranja zajedničku osobinu posjeduju u prekoračenju, tako upravo s obzirom na tu zajedničku osobinu postaju aktualne posebnosti, jer se oni odvijaju kao operacije priključenja koje omogućuju proces preformuliranja svijeta, koji u svijetu ne posjeduje sinonim kojim se i iskustvo, a nakraju i razumijevanje mogu držati otvorenima. Tako fiktivno funkcioniра ulančanošću svojih činova kao iskustvenost i razumljivost unutarsvjетovnih preformuliranja.

U fikcionalnim tekstovima prepoznatljivi činovi fingiranja karakteriziraju se time da uvijek utječu u za njih određeno oblije: selekcija u oblije intencionaliteta teksta, kombinacija u oblije relacioniranja a samorazotkrivanje u oblije stavljanja u zagrade. Takvo bi se oblije pozivanjem na već spomenutu Goodmanovu formulaciju moglo obilježiti kao »fact from fiction.«²⁸ Njegova se osebujnost sastoji u tome da nije ni kvaliteta onoga na što se odnosi, niti ona koja bi bila identična s imaginarnim općenito. Prema imaginarnome je određeno u velikoj mjeri, a s obzirom na danost njegovih polja odnošenja upravo je ne–dano. Otuda se fiktivno može kvalificirati kao svojevrsno »prijelazno oblije«²⁹ koje se uvijek ugurava između realnoga i imaginarnoga u svrhu svoje

28 Usp. Goodman, *Worldmaking*, str. 102ff.

29 Winnicott, str. 1–25, s psihanalitičkoga stajališta razvija fingiranje, transitional objects, kao središnju funkciju faze ranoga djetinjstva, uz čiju pomoć dolazi do razriješenja od majke. »Od rođenja, stoga, ljudsko se biće bavi problemom odnosa između onoga što se objektivno opaža i što se subjektivno zamišlja, a u rješenju toga problema nema zdravila za ljudsko biće s kojim majka nije na vrijeme započela raditi. *Srednje područje na koje ukazujem jest područje dopušteno djetetu između primarne kreativnosti i objektivne percepcije zasnovano na iskušavanju stvarnosti.* Prijelazni fenomeni predstavljaju rane faze upotrebe iluzije bez koje za ljudsko biće ne bi bilo značenja u ideji odnosa s objektom kojega drugi opažaju kao vanjski tome biću... Prijelazni objekt i prijelazni fenomen započinju rad sa svakim ljudskim bićem onim što će za njih uvijek biti važno, tj. neutralnim područjem iskustva koje se neće dovesti u pitanje. *O prijelaznome se objektu može reći da je stvar dogovora između nas i bebe to što nikada nećemo postaviti pitanje: 'Jesi li to izmislio ili ti je dano izvana?'* Važno je ukazati da se na toj točki ne očekuje nikakva odluka. *Pitanje ne treba formulirati...* To srednje područje iskustva, neosporeno s obzirom na pripadanje unutarnjoj ili vanjskoj (zajedničkoj) stvarnosti, sadrži veći dio djetetova iskustva i kroz život je zadržano u intenzivnom doživljavanju koje pripada umjetnostima, religiji i imaginativnom životu i kreativnom znanstvenom radu.« (11–14)

naizmjenične priključivosti. Fiktivno bi svojim »prijelaznim obličjem« bilo čijenica utoliko što bi se u njemu stalno odvijali procesi razmjene, makar po sebi ono bilo jedno Ništa koje postoji samo kroz te prostore preobrazbe.

Stoga se fiktivno ne može izjednačiti ni s konstitutivnom osnovom teksta; koliko god malo smisao bio ta osnova, toliko je to i fiktivno. Ako je smisao semantička operacija koja se zbiva između danosti tekstu i njegova primatelja, tako je i fiktivno uvjet za preformuliranje u tekstu ponovljenih te time prekoračenih diskurzivnih svjetova. No budući da imaginarno u književnome tekstu može postati konkretno te time i djelatno samo kroz fikciju, ono mora stupiti u vezu s jezikom. Prinudeno na prelazak u jezik, samo sebe može pokazati tek u otvorenosti organizacije teksta. Ta otvorenost prianja u jednakoj mjeri uz intencionalnost teksta kao i uz relacioniranje i stavljanje u zagrade. Jer u intencionalnosti se odluke o izboru koje su donesene s obzirom na dotična izvanstekstualna polja odnošenja kojima su oduzeti selektirani elementi ne mogu pretvoriti u jezik. U relaciji se u jezik ne pretvara ni pripajanje unutartekstualnih semantičkih prostora niti revolucionarni dogadaj njihova prekoračenja. Nakraju, u stavljajući u zagrade svrha zbog koje je do toga »zagradivanja« upravo i došlo ne može prijeći u jezik. No time se arhimedske točke teksta izmiču pretvaranju u jezik, a u pokazanoj otvorenosti u pojezičenome se obličju manifestira prisutnost imaginarnoga. Iz toga se može izvesti posljednje dosegnuće fiktivnoga u fikcionalnome tekstu; jer fiktivno imaginarnome u jezičkoj slici teksta omogućuje prisutnost utoliko što se sam jezik prekoračuje, te time zaobilazi, kako bi se u tom zaobilazeњu imaginarno oprisutnilo kao razlog omogućavanja postojanja tekstova.

Preveo s njemačkoga DAVOR BEGANoviĆ

Wolfgang Iser

Fingiranje kao antropološka dimenzija književnosti¹

Za fingiranje u rječniku braće Grimm postoji samo jedna natuknica, naime *izmisliti* ili *ispjevati* (*erdichten*).² Odustajanje od toga da se varijantama specifcira što je izmišljavanje/ispjevavanje riječ ostavlja u stanju dvosmislenosti koje djeluje upravo kao i njezino središnje značenje. Jer *erdichten* istovremeno može značiti i laganje i stvaranje književnoga umjetničkog djela. U oba se slučaja zbiva isto: prekoračenje onoga što jest. U laganju se prekoračuje jedno istinsko stanje stvari, a u književnome djelu svijet koji se u njemu ponavlja. Otuda nije ni slučajno to što se pjesništvo u njegovoj povijesti ponekad znalo osuditi kao laganje, jer onoga o čemu je ono govorilo nije bilo, makar se sa svoje strane tako predstavljalo *kao da* je ono što je spjevano prisutno.

Stari platonski prigovor da pjesnici lažu s odlučnom se oporbom prvi put susreo u književnoj javnosti renesanse. Sir Philip Sidney (oko 1580.) odbacio ga je sa zamjerkom da pjesnici ne mogu lagati već stoga što ništa ne tvrde,³ jer oni ne govore o onome što je već o onome što treba biti,⁴ a to je druga vrsta prekoračivanja od onoga što ga čini laž. Fingiranje, dakle, obilježuje dvostruktost koja u laži i pjesništvu dovodi do drugih realizacija. To znači da je dvostrukost fingiranja ovisna o kontekstu i ne može se odmah odrediti kao laž odnosno pjesništvo.

Ako udvostručavanju fingiranja prethodi njegovo kontekstualno iskazivanje, tada je i laganju i pjesništvu zajedničko prekoračivanje granica. Otuda bi moglo proizaći da je prekoračenje granica osnovno značenje fingiranja. Tko la-

-
- 1 Sljedeći je tekst proširena verzija predavanja održanog 24. studenog 1989. u znanstvenom forumu u Donaueschingenu. Prvo objavljanje u *Konstanzer Universitätsreden* 175, Konstanz 1990.
- 2 Jacob Grimm i Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch* III, Leipzig 1982, str. 1663.
- 3 Sir Philip Sidney, *The Defence of Poesie* (The Prose Works III), prir. Albert Feuillerat, Cambridge 1962, str. 29.
- 4 Isto.

že mora zatrati istinu, a to može značiti da je u laži istina često prisutna u onome stupnju u kojemu zastiranje služi isključivo prikrivanju istine. Nasuprot tome, u pjesništvu se prekoračuju zbiljski svjetovi koji se mogu opet prepoznati u svojim pojedinostima, ali se sada pojavljuju u horizontu nepouzdanoga i nepoznatoga poretku. Iz toga slijedi da su u fingiranju uvijek prisutna dva svijeta: u laganju istina i ono nakon čega je prekoračena; u pjesništvu realnost koju se može identificirati u horizontu njezine promijenjenosti. Ako se otuda fingiranje može općenito obilježiti kao čin prekoračenja granice,⁵ tada to znači da se svako područje što ga se prekoračilo ne transcendira već ostaje prisutno. Iz toga proizlazi ona dvostrukost koja odlikuje fingiranje i nudi se kao matrica za raznolike upotrebe. Ako *erdichten* istovremeno znači i lagati i proizvoditi umjetnička djela, tada natuknica u rječniku braće Grimm svjedoči o ekstremnome rasponu fingiranja.

I

58

Stoga će u tekstu koji slijedi biti riječi o fingiranju kao uvjetu omogućavanja govora, i to s nakanom da se preko književnoga fingiranja spozna nešto o ljudskoj potrebi za fikcijom. Ako se danas, doduše, književnost više ne optužuje zbog laganja, na pojmu se fikcije još uvijek lijepi mrlja nepravoga, bez obzira na to što fikcije igraju bitnu ulogu u našem životu. U knjizi *Ways of Worldmaking*⁶ Nelson je Goodman razjasnio da ne živimo u jednoj realnosti već u mnoštvu svjetova koji su, s jedne strane, uvijek već odredene preradbe, a s druge se ne mogu svesti na njima podredena fundiranja.⁷ Umjesto toga, novi se svjetovi formiraju iz materijalnosti prisutnih te stoga uvijek postoje svjetovi čiji je proizvodnju Goodman označio kao »fact from fiction«.⁸ Prema tome fikcije ne bi bile strane okrenute od realnosti, a da se i ne govori o njihovoј suprotnosti, kao što nas želi podučiti »nijemo znanje«; nasuprot tome, fikcije se pokazuju kao uvjeti za kreiranje svjetova u čiji se zbiljski karakter opet ne može sumnjati.

Razmatranje te vrste prvi je jasno izrazio Sir Francis Bacon na pragu novog vremena. On je mislio da nam fikcije pružaju tako veliko zadovoljstvo zato što se ne zaustavljaju ni pred čim što ostaje zatvoreno za naše uvide.⁹ To možda još uvijek nije način kreiranja svijeta u Goodmanovu smislu, ali je ipak začetak kojim se ono što je oduzeto čovjeku čini iznova pristupačnim izmišljaju-

5 Usp. o tome moj članak »Činovi fingiranja. Ili: Što je fiktivno u fikcionalnome tekstu?«, u: *Funktionen des Fiktiven* (Poetik und Hermeneutik X), prir. Dieter Heinrich i Wolfgang Iser, München 1983, str. 125–151. (Malo promijenjena verzija je prvi tekst u ovome izboru. — D. B.)

6 Nelson Goodman, *Ways of Worldmaking*, Hassocks 1978, osobito 6–10.

7 Isto, str. 6 i 96.

8 Isto, str. 102–107.

9 Usp. Sir Francis Bacon, *Of The Dignity and Advancement of Learning* (The Works IV), prir. J. Spedding et all., London 1860, Knjiga II, pog. XIII. Str. 315.

njem mogućnosti. Taj je uvid opstao, a četiri stoljeća nakon Bacona Marshal je McLuhan umjetnost fikcije shvaćao kao ekstenziju čovjeka.¹⁰

Takve procjene, međutim, kontrastiraju s kritikom fikcije kakvu je razvila teorija spoznaje u ranome novom dobu. Za Johna Lockea fikcija je samozačravanje duha,¹¹ budući da joj ne odgovara nikakva realnost, te je trajalo više od pola stoljeća dok David Hume nije progovorio o »fictions of the mind«¹² koje uvjetuju organizaciju našega iskustva. No Humeu je prije svega bilo stalo do toga da takvim označavanjem raskrinka pretpostavljački karakter spoznajno-teorijskih premisa. S Kantom je započelo pozitiviranje fikcija utoliko što je valjalo postulirati kategorije koje smo trebali primiti tako kao da im nešto odgovara. To *Kao-Da* za Kanta otjelotvoruje, s obzirom na spoznaju, nužnost za koju nema alternative. No nužnosti bez alternative moraju biti istinite,¹³ mada je — valja dodati — ta istina manje spoznajno-teoretska negoli antropološka.

Iz toga se već da zaključiti da fikcije primarno posjeduju antropološku relevantiju te ih je prema tome nemoguće zasnovati ontološki na premissama novovjekovne spoznajne teorije. Stoga fikcije vjerojatno *nema*. Ona se može odrediti samo preko svojih funkcija te time preko manifestacija njezine upotrebe i produkata koji iz nje rezultiraju.

To se vidi već i prilikom površnoga promatranja. U spoznajnoj se teoriji susrećemo s fikcijama kao s pretpostavkama; u znanosti kao s hipotezama; u slikama svijeta koji nas vodi kao s njihovim fundiranjima, a u radnjama kao s mišljenjima koja nam daju orientaciju. U svakom od ovih slučajeva fikcija čini nešto drugo. S obzirom na radnju ona je presezanje; s obzirom na hipotezu ona je pokret iskušavanja, a s obzirom na fundiranje slika svijeta dogma čiji karakter fikcije mora ostati prikriven kako bi se osigurala djelatnost fundiranja. Kada fikcija prema upotrebi može biti tako različita, onda nije nezanimljivo pitati se što je ona u književnosti i što kroz nju postaje očito. Stoga se preporuča pogledati jedan primjer iz kojega se mogu izvući daljnja prosudivanja.

II

U povijesti književnosti postoji iznimno zanimljiv slučaj u kojemu je samo finiranje postalo predmet slikovitoga prikazivanja. Misli se na bukoliku koja je

10 Usp. Marshall McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man*, New York, London, Sidney, Toronto 1964, str. 42, 66, 107, 235, 237 i 242; usp. osim toga Susan Sontag, »The Basic Unit of Contemporary Art is not the Idea, but the Analysis of and Extension of Sensation«, u: Marshall McLuhan, *Hot and Cold*, prir. Gerald Emanuel Stearn, New York 1967, str. 255, »Nova osjećajnost shvaća umjetnost kao produženje života.«

11 Usp. John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* I, London (Everyman's Library) 1971, str. 315–317, 127 i 335.

12 Usp. David Hume, *A Treatise of Human Nature*, prir. L. A. Selby-Bigge, Oxford 1968, str. 216, 220ff, 254, 259 i 493.

13 Usp. o tome Dieter Henrich, »Versuch über Fiktion und Wahrheit«, u: *Funktionen des Fiktiven* (poetik und Hermeneutik X). prir. Dieter Henrich i Wolfgang Iser, München 1983, str. 516.

najsnažniji izraz pronašla u renesansnom pastoralnom romanu. Ako se Arkadiju smatra svijetom umjetnosti koji je izmislio Vergilije, ona je već u eklogama združena s političkim svijetom.¹⁴ U renesansnom pastoralnom romanu stapaju se dva radikalno različita svijeta. U njemu se svijet umjetnosti priključuje političko-povijesnome. Koliko je pastoralnome romanu bilo stalo do oslikavanja dvaju svjetova razdvojenih jedan od drugog, vidi se iz toga što između njih proteče jasno markirana granica tako da se centralni likovi romana, koji prekoračuju tu granicu, sa svoje strane moraju udvojiti. Kao osobe agiraju pod maskom pastira, a ispod nje prikrivaju svoju osobnost. Takvo cijepanje protagonista u maske i osobe signalizira značenje granice koja dijeli dva svijeta. Prekoračenjem se granica ta dva različita svijeta stapaju jedan u drugi kako bi izigrali njihovu razliku.

Iz toga se nadaje strukturalna formula fingiranja: ono potiče istovremenost onoga što se medusobno isključuje. Budući da se to odnosi i na laž, u književnosti postoji dodatni uvjet kojim se odstranjuje sumnja zbog laži: književno se fingiranje razotkriva kao takvo, a laž si to ne može dopustiti. Prema tome, književnost sadrži niz signala stabiliziranih konvencijom kroz koje se čitatelju naznačuje da se tu ne radi o diskurzu, već o insceniranome diskurzu.¹⁵ To znači: sve što se sada kaže stoji pod predznakom Kao-Da, a to opet znači da se napisano sada treba prihvati kao da označava stvarnost, dok se upravo to označavanje stavlja u zagrade kako bi se njime nešto figuriralo. Stoga su pastiri u bukolici, ali i, naprimjer, književni rodovi, takvi konvencijama stabilizirani signali fikcije. Otuda pastiri ne predstavljaju ritmove seoskih svakodnevnih poslova, već dimenziju za koju je njihov svakodnevni posao samo slika moguće predočivosti. Utoliko u književnosti uvijek dolazi do insceniranja, a pastoralni je roman za razjašnjenje fingiranja izvrstan primjer jer se u njegovim kasnijim oblicima samo fingiranje čini temom.

Jedna od Shakespeareovih luda veli: »Najistinitija je poezija najizmišljenja«,¹⁶ i time nailazi kod svoje dijaloške partnerice na potpuno nerazumijevanje. Ali ako samo luda iskazuje da je istinska poezija pojačano fingiranje, tada zato što je on uvijek istovremeno kod kuće u dva svijeta.¹⁷ Ako je dakle udvostručavanje bazalna struktura fingiranja u kojoj uvijek dolazi do prekoračenja gra-

14 Usp. Bruno Snell, »Arkadien. Die Entdeckung einer geistigen Landschaft«. U: isti, *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*, Hamburg 1948, str. 277 i 286. Osim toga Thomas Rosenmeyer, *The Green Cabinet. Theocritus and the European Pastoral Lyric*, Berkeley, Los Angeles, London 1973, str. 214.

15 Usp. Rainer Warning, »Die inszenierte Diskurs. Bemerkungen zur pragmatischen Relation der Fiktion«, u: *Funktionen des Fiktiven* (Poetik und Hermeneutik X), prir. Dieter Henrich i Wolfgang Iser, München 1983, str. 183–206.

16 William Shakespeare, *As You Like It* (The Arden Shakespeare), prir. Agnes Latham, London 1975, str. 80.

17 Usp. moj esej »Die Dramatisierung des Doppelsinns in Shakespeares *As You Like It*«, u: *Das Gespräch* (Poetik und Hermeneutik XI), prir. Karlheinz Stierle i Rainer Warning, München 1984, str. 345–350.

nica, tada se postavlja pitanje što fingiranje indicira. Središnji primjer za to je *Arcadia* Philipa Sidneyja.¹⁸

Protagonisti izlaze iz svoga svijeta života i prekoračuju granicu s Arkadijom kako bi тамо još jednom bili namamljeni na prekoračenje još jedne granice koja dijeli vanjsku od unutarnje Arkadije. Jer oni si žele silom otvoriti pristup voljenim princezama koji im je zapriječen. Stoga se moraju maskirati kako bi bili тамо gdje ne smiju biti. U unutrašnjoj Arkadiji maskirani prinčevi pripovijedaju princezama o avanturama kroz koje su prošli u političko-povijesnome svijetu iz kojega dolaze. Oni priznaju da je тамо njihov motiv bio stjecanje časti, isticanje u vrlini i hrabrosti, ali istovremeno ukazuju na to da se takav cilj ne smije pobrkatiti s onim koji su imali epski junaci iz herojske prošlosti, poput Odiseja ili Eneje.¹⁹ Prinčevi su više vodeni impulsom »da u potaji traže vježbu za svoje vrline«.²⁰ Doduše je prakticiranje herojskih vrlina svugdje sposobno iznova uspostaviti ugrožene poretke i razmrsiti osobne konflikte; no ne može se previdjeti da djela prinčeva ostaju bez posljedica. Jer očuvanje herojskih vrlina u političko-povijesnome svijetu nije prouzročilo nikakvu temeljitu promjenu.

Prepričane avanture prinčeva sliče na avanture epskih junaka, mada sami maskirani prinčevi zamjećuju da one o kojima pripovijedaju nisu činjene s ciljem oponašanja epskih junaka; umjesto potrage, slijed se avantura zbiva »u neznanome poretku.«²¹ Centralni motiv epike, dakle, potraga, otjelotvoruje postupak koji je izostavljen u njihovim pripovijestima.²² Ali ipak maskirani prinčevi izvješćuju svojim ljubljenim princezama o svojim junačkim činima samo stoga što se prilikom prekoračenja arkadijske granice moraju udvostručiti, tako da Musidorus mora agirati pod maskom pastira, a Pyrocles čak i amazonke. Kada pripovijedaju svoje priče kraljevskim kćerima, onda se potraga izostala iz njihovih herojskih avantura, a na koju su se uputili epski junaci iz prošlosti, sasvim iznenadno ponovno uspostavlja na upadljiv način. Jer sada se prinčevima valja, uz pomoć maski i kroz pripovijesti, kraljevskim kćerima razotkruti u svome pravom obličju. Prema tome se njihovo pripovijedanje ne može ograničiti na ponavljanje onoga što su učinili u političko-povijesnome svijetu; nasuprot, avanture služe tome da im pridaju jedan drugi smisao. Smisao dogadaja koje pripovijedaju prinčevi ne gradi čuvanje herojskih vrlina: naprotiv, taj se smisao herojskih avantura prekriva jednim drugim koji se sastoji u tome da se

¹⁸ Sir Philip Sidney, *Arcadia* (Penguin English Library), prir. Maurice Evans, Harmondsworth 1977. U svim će se daljim citatima koristiti to izdanje *Complete Arcadia* koje počiva na izdanju Sir Williama Alexandra iz 1621. i koje povezuje revidiranu, makar i fragmentarnu, *New Arcadia* s dijelovima *Old Arcadia* koji su u potpunosti objavljeni tek 1621. Vezivni je dio napisao sam Sir William Alexander.

¹⁹ Sidney, *Arcadia*, str. 275.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Postupak koji je očekivan ali koji se nije zbio Ju. M. Lotman, *Die Struktur literarischer Texte*, prijev. Rolf-Dietrich Keil, München 1972, str. 144ff, 207 i 267, opisao je kao »minus-postupak«.

kod kraljevskih kćeri probudi naslućivanje da su pastiri i amazonke zapravo prouzročitelji tih djela.

Tako se smisao herojskih avantura mora uvijek shvaćati kao jedan drugi smisao, kako bi se kod kraljevskih kćeri rasplamsalo divljenje prema prinčevima. Jer valja omogućiti prosijavanje osobe kroz masku. Stoga smisao očuvanja vrline mora zadržati svoj manifestni karakter, no istovremeno biti nabijen latentnim smislom koji nema ništa zajedničko s herojskim avanturama, jer je usmjeren na to da masku učini prozirnom. Utoliko što prinčevi uvijek kažu nešto drugo od onoga što žele reći, kôd herojskih avantura postaje manifestni smisao a želja da se kroz masku bude opažen onakvim kakvim se doista jest latentni smisao. No to znači: osobitom se upotrebom priča počinje metaforizirati smisao što su ga stabilizirale herojske konvencije. One prestaju služiti označavanju herojskih avantura, a da se ne govori i očuvanju herojskih vrlina; umjesto toga postaju znak povratka osobe koja se skriva iza maske. Herojski se svjet mora isprazniti do sheme da bi time do riječi došla prikrivena realnost. Jer tek metaforički shvaćena priča može se čitati kao slika jedne druge realnosti.

No ako jedan smisao — onaj avanturištičke priče — postane drugi — želje —, onda se oni ne smiju međusobno potisnuti, tako da dualno jedinstvo avanutra što ih pripovijedaju prinčevi proizvodi strukturu dvostrukoga smisla. Prema tome postoji manifestni smisao koji ustrajno ukazuje na prikriveni smisao, koji uvijek znači jednu stvar, ali istovremeno i kakvu drugu i pri tome ne prestaje značiti ono što mu je prethodilo.

Ta struktura dvostrukoga smisla srodna je snu; jer san je ono što, kao što je jednom formulirao Paul Ricœur, »ostave li se po strani svi sukobi između škola,... svjedoči da neprekidno govorimo nešto drugo od onoga što želimo reći; postoji manifestni smisao koji nikada ne prestaje ukazivati na prikriveni smisao; to od svakoga spavača čini pjesnika.«²³ S obzirom na takvo stanje stvari značajno je što se u samoj *Arcadiji* nailazi na jedno ukazivanje na prirodu dvostrukoga smisla; na mjestu važnomete za odvijanje fabule veli se:

Što se tiće Pamele, držala se svoje uobičajene veličajnosti budući odsutna tamo gdje jest a prisutna tamo gdje nije. A onda, po završetku večere, nakon nekoliko dvomislenih govora koje bi se moglo, zbog straha od pogrešne procjene, shvatiti na dva načina, ili koji su bili potpuno otudeni od govornikova uma (govoriti, kao u snu, ne ono što su mislili, već ono što bi se mislilo da misle).²⁴

Time se dvostruki smisao eksplisitno povezuje sa strukturom sna.

Ako se manifestni smisao razriješi od onoga što označava, tada je sloboden za druge primjene. Ako se razriješi od označenoga, kako bi kao metafora na svjetlo dana izvukao jednu skrivenu realnost, tada se između manifestnog i latentnog smisla otvara meduprostor koji književno fingiranje obilježuje kao omogućenje smisla. Jer sada se rečeno i mišljeno može rasporediti na različite

23 Paul Ricœur, *Die Interpretation. Ein Versuch über Freud*, prij. Eva Moldenhauer, Frankfurt/M 1974, str. 27.

24 Sidney, *Arcadia* 624.

načine, a iz toga slijedi da se, prema rasporedivanju, čas od manifestnoga, čas od latentnoga smisla mogu odcijepiti uvijek nova značenja.

Ako je struktura dvostrukoga smisla centralna karakteristika književnoga fingiranja pri kojoj se približava »obiteljskoj sličnosti« (Wittgenstein) sa snom, tada se postavlja pitanje u koliko je mjeri ono što obilježuje san različito konstruirano. Prema tome, u strukturi dvostrukoga smisla književnoga fingiranja ne može se raditi o ponavljanju onoga što se događa i u snu; osim toga, ta se struktura dvostrukoga smisla ne može ograničiti na običnu reprezentaciju zbijanja u snu, mada je pastoralni roman u svojoj epohi često bio opisivan analogijama sa snom.²⁵

Maske u pastoralnom romanu ističu nešto što igra ulogu i u snu, no što je u teoriji analize snova uglavnom ostalo marginalizirano; misli se na forme prerušavanja u koje su umotane misli u snovima. Podjela protagonista na maske i osobe provedena u Sidneyjevoj *Arcadiji* slična je strukturi sna utoliko što prerušavanje služi skrivanju onoga što prinčevi jesu kako bi se iznudilo pristup svijetu koji im je zapriječen. I tu i tamo je potrebna prijevara kako bi se moglo prekoračiti pragove zabrane. Ta je fantazija želja prinčeva da budu opaženi u jednome svijetu u kojem ne smiju biti onakvi kakvi doista jesu, jer žele osvojiti ljubav princeza. To nužno vodi igri s njihovom vlastitom maskeradom koja se na taj način počinje uzdizati od sna.

Jer snom dominira zastiranje koje se mora izdržati kako bi se omogućio povratak potisnutog. Nasuprot tome, prinčevi žele raskrinkati svoje zastiranje kako bi očitovali svoj status prinčeva. Stoga moraju povezati prikrivanje s razotkrivanjem. No razotkrivanje ne može znaciti odbacivanje maski, jer prinčevi moraju izigrati zabrane i prekoračiti strogo nadgledane granice, njihovih cilj goni na to da se obzname u prerušavanju, a takva dualnost prikrivanja i razotkrivanja mora se prakticirati u istovremenosti. Dualno jedinstvo prikrivanja i razotkrivanja što ga sprovode protagonisti pokazuje se tada kao opristoravanje fingiranja kojim se omogućuje da se prikriveno očituje kroz prijevaru.

U prikrivajućem zastiranju pokazuje se prva razlika sa strukturom sna. Maske treba inscenirati kao osobe kako bi se doseglo ono što se još nije. Stoga se osoba u maski ne ostavlja iza sebe, već se zadržava kao nešto što kao osoba ne može biti. Za razliku od sna, u kojemu je spavač zarobljenik svojih slika, tu se osoba kroz slike maske razdjeljuje u svoje mogućnosti. Stupi li osoba u insceniranju izvan sebe same, tada unatoč tome mora ostati prisutna jer se inače ništa ne može inscenirati. Otuda se nadaje prvo ukazivanje na ono što omogućuje strukturu dvostrukoga smisla fingiranja i što ga razlikuje od sna. Jer biti sebi prisutan, a ponašati se tako kao da se netko drugi jest ek-statičko stanje. Osoba, tako se mora formulirati, se ima u vanjskosti sebe. Fingiranje bi, dakle, bilo ekstaza, a to znači da se istovremeno istupa iz onoga u što se zatvoreno: iz svoje osobe. U tome smislu književno fingiranje nadmašuje analogiju

²⁵ To vrijedi od Sannazara do Cervantesa. Usp. Iacopo Sannazaro, *Opere*, prir. Enrico Carrara, Torino 1952, str. 193f, i Miguel de Cervantes Saavedra, *Obras Completas*, prir. Angel Valbuena Prar, Madrid 1967, str. 1001.

sa snom čiju strukturu dijeli. Paul Ricœur, koji je još i najprije sklon promatrati san skupa s poezijom, izražava sumnju upravo u vezi s prikrivajućim razotkrivanjem: »Samo proučavanjem tih konkretnih odnosa, tim premještanjem akcenta i zamjenom uloga između funkcije prerušavanja i funkcije otkrivanja moglo bi se prevladati ono što u suprotnosti regresije i progresije (u snu) ostaje apstraktно.«²⁶

Na ovome se mjestu može provesti prva bilanca. Književno fingiranje ima strukturu dvostrukoga smisla. To je omogućavanje smisla a ne jedan već određeni smisao. Prikrivajuće razotkrivanje je oblik dvostrukoga smisla kojim se kaže stalno nešto drugo od onoga što se misli kako bi se time figuriralo nešto što nadmašuje ono što jest. Iz toga nastaje ekstatičko stanje sposobno proizvesti književno fingiranje, a s obzirom na navedeni primjer to znači da su protagonisti istovremeno kod sebe i izvan sebe. Književno fingiranje postaje signatura stanja koje je u ispunjenjima svijeta života u velikoj mjeri nemoguće.

Sada se postavlja pitanje kako funkcionira takva struktura dvostrukoga smisla i kakva se antropološka indeksna vrijednost iz nje da izvesti. Zato se valja još jednom nakratko vratiti na prikrivajuće razotkrivanje. Ako u Sidneyjevoj *Arcadiji* protagonisti agiraju kao maske tada je njihovo prinčevsko biće potisnuto u odsustnost, mada je ta odsustnost prisutna utoliko što upravlja operacijama maske. Budući da protagonisti moraju svladati situacije koje su im nepoznate, sve što jesu nije prisutno u svakoj situaciji; naprotiv, poneko držanje, poneka sposobnost, pa i poneke norme i vrijednosti kojima se osjećaju obvezni moraju privremeno prijeći u drugi plan jer bi zahtjevi situacije njihov zahvat mogli učiniti problematičnim. Prema tome postoje stalno promjenljive veze između onoga što su protagonisti kao osobe i onoga što su kao maske. Time se proizvodi karakter omogućavanja svojstven dvostrukome smislu. Iz toga slijedi da ni osoba ni maska nisu prisutne u čistoj sadašnjosti, a iz stalne promjene između prisutnosti i odsutnosti može se spoznati da je osoba uvijek više od onoga što jest. Također se ek-statičkom stanju, međutim, ne teži zbog njega sama; jer postavlja se pitanje što znači biti uvijek kod sebe i izvan sebe. Ako se u maskiranju prekoračuje određenost onoga što se jest, tada se u fingiranju uvijek može pretvoriti u ono što se želi biti, tako da ek-statičko stanje otjelotvoruje minimalni uvjet za stvaranje uopće: bilo sama sebe, bilo svijeta.

III

Time u književnome fingiranju do izražaja dolazi još jedan antropološki temeljni uzorak kojega se opisalo kao dvojništvo čovjeka; jer je podijeljenost na dvoje njegova signatura. Za to je dovoljno ukazati na odnosne predodžbe socijalne antropologije. Helmut Plessner je to stanje stvari jednom opisao na sljedeći način:

26 Ricœur, str. 534.

Naše racionalno samorazumijevanje stječe sposobnost formaliziranja... iz ideje o čovjeku kao biću definiranom svojom socijalnom ulogom. Igrač uloge ili nositelj socijalne figure doduše se s njom ne stapa, ali ne može se misliti kao netko za sebe oslobođen a da pri tome ne izgubi svoju ljudskost... Samo prema drugome svoga ja on posjeduje — sebe. S tom strukturom dvojništva, u kojoj su povezani nositelj uloge i figura uloge, vjerujemo da smo pogodili jednu konstantu... Dvojništvu se čovjeka kao takvoga, kao strukturi koja omogućuje svakoliko poimanje sama sebe, ni u kojem se slučaju jedna polovica ne smije suprotstaviti drugoj kao 'po prirodi' bojla.²⁷

U ovome je Plessnerovu razmišljanju odlučujuće odbacivanje ontološki fundirane strukture subjekta, koja — govoreći idealističkom terminologijom — prepostavlja *homo noumenona* jednake *homo phaenomenonu*, kontrastiranje koje je ostalo virulentno u jednakoj mjeri i u marksizmu i u psihoanalizi. Marksovsko samootudenje prepostavlja idealističko opadanje u čovjeku kroz koje se istinsko ja može razlikovati od oblika njegova uniženja; psihoanaliza govori o jezgri ja koje postaje vidljivo u ogledalnome ja. Nasuprot tome, kao dvojnik sama sebe čovjek je svakako diferencijal svojih uloga koje se međusobno zamjenjuju ili naizmjenično prekovavaju. Tada uloge nisu ni maske karaktera ni preraščavanja kako bi se jedno ja posređovalo nekom vladajućom pragmatikom, već mogućnosti da se uvijek bude drugo dotične uloge.

Ako socijalna dimenzija kondicionira dotičnu ulogu, tada ona, doduše, uvjetuje njezino obliće, ali ne i dvojništvo čovjeka; ona je samo sredstvo za obilježavanje te podjele za kojom ne može ni presezati niti je ukinuti, već je samo raspodijeliti u mnoštvo uloga. Samo dvojništvo, pak, potječe iz ekscentrične pozicije čovjeka čija je egzistencija doduše nesporna, makar samome čovjeku nedostupna. Ludwig je Feuerbach smatrao: »U neznanju je čovjek kod kuće, u svojoj domovini,«²⁸ a na to se može nastaviti ono što je francuski socijalni filozof Cornelius Castoriadis jednom formulirao na sljedeći način: »Čovjek uvijek iznova prekoračuje svoje definicije, jer *stvara* sama sebe utoliko što nešto stvara te time i *sama sebe* stvara; jer niti jedna racionalna, prirodna ili povijesna definicija ne može zahtijevati da bude konačna. Čovjek je ono što nije i ono što nije on.«²⁹ Ako je taj nedostatak izvor fingiranja, tada fingiranje, opet, kvalificira ono što pretvara u djelo: stvaralački proces kao i *Zašto* takvih inscenacija.

IV

Svim se fingiranjem želi nešto postići — no što bi to bilo? Književno fingiranje, kao što se pokazalo dosada, svojom dvostrukom strukturom smisla posjeduje »obiteljsku sličnost« sa snom, a da pri tom nije ni njegova reprezentacija niti njegovo ponavljanje. Ako sanjač možda i posjeduje svijest o tome da sanja, on

27 Helmuth Plessner, »Soziale Rolle und menschliche Natur«, (*Gesammelte Schriften* 10), prir. Günter Dux i drugi, Frankfurt/M 1985, str. 235.

28 Ludwig Feuerbach, *Sämtliche Werke* X, prir. W. Bolin i F. Jodl, Stuttgart 1911, str. 310.

29 Cornelius Castoriadis, *Gesellschaft als imaginäre Institution. Entwurf einer politischen Philosophie*, prijev. Horst Brühmann, Frankfurt/M 1984, str. 233.

ipak ostaje vezan za horizont sna koji u snu nikada ne može prekoračiti. Drukčije se, vidjeli smo, ponaša književno fingiranje u kojemu ek-statičko stanje uvijek dopušta da se bude pri sebi i iznad sebe.

Hans-Georg Gadamer je to stanje okarakterizirao kao »subjektivno dosegnuće ljudskoga ponašanja«; jer znači »ne prepoznati ekstatiku izvansebnosti ..., ako se u njoj vidi samo negacija prisebnosti, dakle, jedna vrsta ludosti. U stvarnosti je izvansebnost pozitivna mogućnost da se bude u potpunosti prisutan nečemu.«³⁰

Ono što bi moglo sadržati može se, opet, plauzibilizirati preko analogije sa snom, no u jednomete aspektu koji Freud i psihoanaliza što ga je slijedila nisu uzimali u obzir. San prema eksperimentalnim istraživanjima Gordona Globusa nije sintaktičko sklapanje slike sjećanja, a da se i ne govori o pokušajima njegova ograničavanja na vraćanje potisnutoga, već stvaralački postupak u kojemu se svaki put iznova kreira jedan svijet.³¹ U suprotnosti s tim, svijet života u kojemu se krećemo je uvijek tu i možemo ga, u najboljem slučaju, interpretirati samo s obzirom na ono što nas se tiče. Ako se u snu zbiva stalno kreiranje alternativnih svjetova čiji je bizarni karakter uvjetovan prekidom senzorskog inputa u vrijeme spavanja, tada je sanjač nesposoban prebaciti se u horizont svijeta što ga je stvorio kako bi video ono što je proizveo. Jer više od spoznaje da se sanja ne dopušta ni »lucid dreaming.«³²

Književno fingiranje obilježava ta antropološka predodređenost. Ako je čovjek vrhunac svojega mnoštva uloga, tada ga književno fingiranje izvodi kao onakvoga što radi i što razumije. Za to mora istupiti izvan sebe sama kako bi zaobišao vlastita ograničenja. Književno se fingiranje prema tome pokazuje kao modifikacija svijesti kako bi učinila dostupnim ono što se čovjeku u snu samo dogada. Ostane li sanjač u stvaranju kakva odredenog svijeta vezan za horizont sna, književno fingiranje omogućuje prekoračivanje takvih povezanosti. Ako je sanjač — po formulaciji Eduarda Drehera — u snu rascijeplen na jednog doživljavatelja sna i jednog igrača sna³³ koji trpi svjetove što ih je stvorio, književno se fingiranje svojim označavanjem Kao-Da uvijek može prepoznati kao privid; time je pokazano da se sposobnost čovjeka da se pretvori u odredena obličja ne da postvariti. Istovremeno taj privid omogućuje da se uvijek iznova izumljuje, a nakraju i potvrduje da za ono što se čini u fingiranju nema okvira, mada fikcionalnost kao ekstencija čovjeka funkcioniра kao da bi ona sama prikazala takav okvir.

30 Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode* (Gesammelte Werke), Tübingen 1986, str. 130f.

31 Gordon Globus, *Dream Life, Wake Life. The Human Condition Through Dreams*, Albany 1987, str. 57.

32 Usp. S. LaBerge, *Lucid Dreaming*, Los Angeles 1985, str. 6.

33 Eduard Dreher, *Der Traum als Erlebnis*. München 1981, str. 62–93. »Doživljavatelj sna razotkriva... potencijalne mogućnosti jednog od samokontrole oslobođenog ja« (68); »Igrač sna raspolaže stvarateljskom fantazijom koja po pravilu seže daleko iznad fantazija želja sanjača.« (84)

Književno bi fingiranje bilo indicija zato da čovjek samome sebi ne može biti prisutan — stanje koje mu omogućuje da i u snu bude kreativan a da pri tome nikada ne postane istovjetan s onim što proizvodi. Kao inscenaciji auto-kreaciji nisu postavljene nikakve granice, mada po cijenu nedostatne konačnosti onoga što je proizvedeno. Stvorili su čovjek kroz fingiranje predočivost svog temeljnog osjećaja, tada ga njegova nedokidivost upravo kroz fingiranje čini rasudom o čovjeku samome.

V

Shvati li se fingiranje kao inscenacija kreativnih procesa, tada, s obzirom na ono što treba inscenirati, ne postoji nikakva ograničenja. No istovremeno struktura dvostrukog smisla fingiranja kvalificira kreativni proces; jer on nudi paradoksalnu, ali možda upravo zbog toga i hvalevrijednu priliku da se usred života prekorači sam život. Istovremenost postojanja usred života i prebivanja na njegovu horizontu čini fingiranje figurom unutarsvjetovnoga totaliteta. Jer pozicija u središtu života inscenira se fingiranjem te time zadržava stanje kakvo inače u životnim situacijama ne postoji. Otuda se i postavlja pitanje što se može dobiti pozicijom u središtu života, utoliko što je se fingiranjem shvaća kao da se zna što to znači biti usred života.

Na to se nadovezuje razmišljanje Milana Kundere izrečeno u romanu *Nepodnošljiva lakoća postojanja*:

I ponovo ga vidim onako kako sam ga video na samom početku romana. Stoji kraj prozora i gleda preko dvorišta u zid stambene zgrade.

To je slika iz koje se rodio. Kao što sam rekao, likovi se ne radaju kao živi ljudi iz majčinog tijela, već iz situacije, rečenice, metafore u kojoj je kao u orahovoj ljusci skrivena neka osnovna ljudska mogućnost, mogućnost o kojoj autor misli da je još нико nije otkrio ili da o njoj još нико ništa bitno nije rekao.

Ali zar ne važi tvrdnja da autor može govoriti samo sam o sebi?

Gledati bespomoćno preko dvorišta i ne znati šta da se radi; slušati uporno krčanje vlastitih crijeva u trenucima ljubavnog zanosa; izdati i ne biti u stanju prekinuti taj predvini put izdaje; podizati šaku među učesnicima Velikog marša; pokazivati duhovitost pred tajnim policijskim mikrofonima — sve sam te situacije upoznao i sâm doživio, a ipak niti iz jedne od njih nije izrastao lik koji sam ja sâm sa svojim *curriculum vitae*. Ličnosti u mom romanu su moje vlastite neostvarene mogućnosti. Zato ih sve podjednako volim i svi me podjednako užasavaju; svaki od njih je prekoračio neku granicu oko koje sam ja lično tek obilazio. I upravo ta predena granica (granica iza koje prestaje moje ja) me privlači. Tek iza nje počinje tajna za koju pita roman. Roman nije ispovijed autora već ispitivanje šta je ljudski život u klopcu u koju se pretvorio svijet.³⁴

Mogućnosti o kojima se ovdje govori leže s onu stranu onoga što jest, mada one bez onoga što jest ne bi bile. Takva se dvostrukost može istaknuti u pisanju koje proizlazi iz impulsa da se nadide ona stvarnost na koju se poziva romanopisac. Otuda se pisanje ne odnosi na ono što jest i poziva se kao preko-

³⁴ Milan Kundera, *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, prijev. Nikola Kršić. Sarajevo 1984., str. 262f.

račenje granica na jednu dimenziju koja ostaje dvosmislena. Jer ona je ovisna o onome što jest, a da se ne izvodi iz njega. S jedne se strane stvarnost onoga koji piše zasjenjuje prema svojim mogućnostima, s druge su upravo one ono što oduzimaju, prekoračivanjem, vrijednost onome što jest. Taj horizont mogućnosti stvarnoga, međutim, ne nastaje kada se napusti svijet pretvoren u zamku. Umjesto toga valja pokazati ono što stvarnost, na koju se poziva, ne može dopustiti.

U tekstu romana zbog toga dolazi do istovremenosti stvarnog i mogućeg, jer tek iz života autora izabran i prikazan svijet života stvara preduvjete za njihov horizont mogućnosti čiji nepredmetni karakter ne bi posjedovao nikakvu konturu kada njegova zadaća ne bi bilo razbijanje. Ovaj bi sa svoje strane ostao bez značenja kada se ne bi uspjelo pokazati ono što je u njemu uskraćeno. Imati oboje istovremeno i očuvati distancu jest postupak koji je u svijetu života isključen i prema tome se može inscenirati samo pod predznakom Kao–Da. Jer onaj tko je u stvarnosti nije istovremeno i u mogućnosti i obrnuto.

U kojem je smislu svijet u kojemu živimo zamka i zašto smo primorani prekoračiti granice? Tome iskušenju podligežu autori koji pokreću fingiranje, ali i čitatelji koji, unatoč spoznaje da se radi o fingiranju, ne mogu odustati od recepcije. Ako fingiranje omogućuje ek–statičko stanje, kod sebe i izvan sebe, s one strane granica vlastitoga ja, prebivanje usred života i istovremeno na njegovu horizontu, onda nužnost fingiranja svjedoči da čovjek *qua* čovjek ne može samome sebi biti prisutan.

To znači da mu je razlog zbog kojega jest uskraćen. Jedan od likova iz trilogije Samuela Becketta veli: »Živi i izmišljaj«,³⁵ a tim se misli da ne znamo što znači živjeti te nam stoga preostaje samo mogućnost da izmislimo ono što ne možemo znati. Slična se postavka pronalazi i u socijalnoj antropologiji kada Plessner formulira: »Jesam, ali se nemam.«³⁶ Imati znači znati što je to da čovjek jest. No zato je potrebna i treća dimenzija, odnosno transcendentalno mjesto koje bi nam omogućilo obuhvaćanje samoevidentne izvjesnosti da jesmo, ali sada i u svim njezinim implikacijama, njezinu značaju i, nakraju, čak i u njezinome smislu. Kada želimo posjedovati smisao onoga što znači biti nužno ćemo biti prognani iz sebe samih, a budući da ne možemo istovremeno biti transcendentalno mjesto sebe samih žudnja da znamo što jesmo ulijeva se u fingiranje. Beckett je izgovorio ono što je i za Plessnera stajalo u središtu: da o neprijevarnim temeljnim osjećajima čovjeka ne može postojati nikakvo znanje.

Ta je razlika izvorište antropološkog značaja fingiranja koje se pojavljuje uvijek tamo gdje se ocrtavaju granice saznanja s obzirom na danu izvjesnost ili dane stvarnosti. U ljudskom životu postoje mnoge takve nespoznatljive realnosti; najpoznatije su svakako početak i kraj. Time se kardinalni uvjeti naše eg-

³⁵ Samuel Beckett, *Malone Dies*, New York 1956, str. 18.

³⁶ Helmut Plessner, »Die anthropologische Dimension der Geschicklichkeit«, u: *Sozialer Wandel. Zivilisation und Fortschritt als Kategorien der soziologischen Theorie*, prir. Hans Peter Dreizel, Neuwald 1977, str. 160.

zistencije otimaju raspoloživosti kroz znanje. Grčki lječnik Alkmaion jednom je u suglasnosti s Aristotelom rekao da ljudi moraju umrijeti zato što nisu sposobni povezati početak i kraj.³⁷ Ako se smrt pokaže kao rezultat takve nemoćnosti, tada bi isto tako mogla biti i poticaj za oslobadanje predodžbi koje tjeraju na njezino ukidanje. To bi značilo zaposjeti početak i kraj kao neizvjesnosti ljudskoga života mogućnostima kako bi se proizveo onaj uskraćeni sklop koji bi tada mogao stvoriti horizont za ono što bi moglo značiti uvijek biti usred života. Ako takva zaposjedanja postaju raznolikosti, onda zbog toga što pozivanje neizvjesnosti u sebi ne nosi mjeru moguće propusnosti za proizvođeće sklopove. Umjesto toga povjesno uvjetovane potrebe postaju mjerodavne za učvršćivanje konstitutivnih neizvjesnosti ljudskoga života.

Ako nužnost fingiranja proistječe iz prekoračivanja onih realnosti čija nam je spoznatljivost uskraćena, tada se tim realnostima pridodaju mogućnosti koje isporučuju razjašnjenja o onome za što, zbog nespoznatljivog početka i nespoznatljivog kraja, vjerujemo da je prikriveno, nedostupno ili oduzeto. Fingiranje tada postaje *signature* povjesne promjenjivosti ljudskih želja.

Ako se fingiranje pojavljuje tamo gdje spoznatljivost udara u svoje granice, tada se u tome može prepoznati i ekonomski princip ljudskoga gospodarstva. Ono što se može znati ne mora se fingirati. Fingiranje je stoga uvijek višak nespoznatljivog. Ekonomski se princip obznanjuje u fingiranju utoliko što u ljudskome životu postoje činjenična iskustva o stvarnostima koje sa svoje strane nisu spoznatljive. Središnji primjer za to jest ljubav. Opet, u plessnerovskome smislu, čini se da se ne možemo zadovoljiti onim što jest već ga želimo i imati. Stoga se njegove mogućnosti moraju prekoračiti kako bi ga se prevelo u kakav oblik raspolaganja. To vrijedi i za one misli koje je iskazao Kundera, kada želi prekoračiti svoje ja kako bi s one strane njega posjedovao sama sebe kroz njegove mogućnosti. Jer ono što je dano u dokazu otima se spoznatljivosti, mada upravo tu počinje rasti radoznalost. Time se obilježuje i točka na kojoj se književno fingiranje razlikuje od fikcija svijeta života. One se pojavljuju kao presezanje, kao pretpostavka, kao hipoteza, čak, s obzirom na slike svijeta kao njihova osnova te su stoga uvijek i komplementi koji, točnim izrazom Franka Kermodea, otjelotvoruju »concord fictions«,³⁸ jer u smislu onoga što treba doseći nešto što je po predispoziciji ili čak po prirodi otvoreno dovode do kraja.

Čini se da književno fingiranje ima drugu tendenciju. Prekoračiti neraspoložive realnosti poput početka i kraja ili bivstvovanje usred života kako bi ih se okružilo horizontom predočivih mogućnosti pokazuje se kao medij ljudskoga samoinsceniranja. Ta potreba očito potječe iz nagona za stalnim posezanjem, bilo unaprijed ili unatrag, za onim što jest, što zasigurno proistječe iz kompenzacijске potrebe, ali se ne ispunjuje kao kompenzacija. Književno fingiranje prate signali stabilizirani konvencijom koji pokazuju Kao-Da karakter što je

³⁷ Aristoteles, *Problemata Physica* (Werke 19), prir. i prev. Hellmuth Flashar, Berlin 1983, str. 152.

³⁸ Frank Kermode, *The Sense of an Ending. Studies in the Theory of Fiction*, New York 1967, str. 4 I 62–64.

učinjen predočivim kao horizont mogućnosti stvarnoga. Prema tome, takva kompenzacija nikada ne prikriva da je insceniranje realnosti koje izvodi fingiranje, na koje se ona odnosi, u krajnjem slučaju može biti samo jedan oblik prijevare o onome što nam je oduzeto. Zbog toga su sve zamislive mogućnosti nakraju neautentične, a ipak nas nedostatak autentičnosti ne može zadržati pred takvim samoinsceniranjima. Jer u književnome fingiranju nikada ne nestaje svijest da se tu radi o nečemu što si samo pokazujemo. Pri tome ostaje značajno to što nas takvo proziranje onoga što je fingiranje ne odvraća od toga da ga napustimo.

Moguće ukazivanje na povjesno neprekinutu fascinaciju fingiranja, te time i na antropološku predispoziciju, nadaje se iz činjenice da jedno fingiranje, koje se želi prepoznati kao takvo, upisuje sve izmišljene mogućnosti svoje prividnosti. Privid, sa svoje strane, indicira više stvari.

1. Nijedna od izmišljenih mogućnosti nije reprezentativna za nešto, jer svaka je samo odraz svoga predujma te tako beskrajno varijabilna. Tako se prividnost nastavlja na beskrajnu promjenjivost onoga što je kao realnost uskraćeno spoznatljivosti.
2. Prividnost osim toga ukazuje na to da se u izmišljenim mogućnostima uvijek pokazuje jedan procijep koji zijeva između njih i realnosti kojima je uskraćena spoznatljivost.
3. Nakraju, u prividnosti se manifestira da se ta diferencija može sprovoditi u nedogled, tako da fingiranju kao prekoračenju granica nisu postavljene granice.

Takvo stanje stvari omogućuje da se u fingiranju inscenirana pozicija čovjeka sagleda u jednom isprva potpuno neočekivanom svjetlu. Ako je istovremeno biti i imati sebe u tome bitku, kako bi se očekivalo — ako ne čak i znalo — što to znači ako se jest, duboko ukorijenjena žudnja, onda književno fingiranje kao insceniranje takve nepristupačnosti u načelu otvara dvije mogućnosti: fingiranje može predočiti ispunjenje te želje, no može i odvesti do iskustva što to znači ako čovjek sam sebi nije prisutan. Pri tome se može promatrati da ispunjena žudnja postaje brzo povjesna, dok se insceniranje pokazuje efikasnijim tamo gdje ne prelazi u ispunjenje žudnje, već za temu ima nemogućnost kompenzatorske iluzije. Insceniranje se tada ne iscrpljuje u bijegu: umjesto toga može se prepoznati da niti jedna od mogućnosti u sebi ne nosi žudenu kompenzaciju. Iz toga se može zaključiti da, očito, ispunjenje i žudnja, kompletiranje i kompenzacija, *ne mogu biti* antropološko učvršćivanje književnoga fingiranja.

Uporište za to da se književno fingiranje ne može svesti na potrebu za kompenzacijom pruža činjenica da se mogućnosti nastale iz prekoračenja granica ne mogu izvesti iz prekoračenih realnosti. To razlikuje književno fingiranje od utopije. Jer u utopiji se uvijek zbiva interpolacija mogućnosti iz onoga što jest. Stoga je i, kao što je jednom naglasio Hans Jonas

unutrašnje određenje utopijskoga stanja... u književnosti po prirodi stvari oskudno, budući da treba biti toliko različito od onoga što nam je poznato; a ta os-

kudnost osobito vlada s obzirom na to kako *čovjek* koji živi po svojim uvjetima, čak i jedna tipična biografija, onda može konkretno 'izgledati', budući da upravo to mora ostati otvoreno zbog oslobadajuće snage uvjeta i prikrivenoga bogatstva ljudske prirode a zasigurno nije predvidivo iz našeg sadašnjeg stanja 'predpovijesne' atrofije.³⁹

Mogućnosti koje se ne mogu izvesti iz onoga što jest mogu se stoga samo ispriporijedati; no priporijedanje otjelotvoruje samo modus njihove egzistencije, a ne kaže ništa o tome odakle dolaze.

Ako već u snu stvaramo uvijek nove svjetove, tada bismo, kao što je formulisao Gordon Globus nastavljajući se na Leibniza,⁴⁰ bili mogućnost samih sebe. Upravo zato što smo njihovi uzročnici ne stapanimo se s njima, već visimo između. Kada bismo se mogli razviti kao mogućnosti samih sebe, a da ih pri tom ne iskoristimo u pragmatici životnih izvršenja, književno bi fingiranje postalo znakom antropološke dispozicije.

Onda se još samo postavlja pitanje postoji li pragmatika za takvo fingiranje. Mogući odgovori glase: takvo je fingiranje indicija za to da je čovjek prisutan samo u svojim mogućnostima; ili za to da se kao monada određuje time što u sebi nosi sve mogućnosti; ili za to da svoju otvorenost prema svijetu može susresti samo u mogućnostima usmjerenima prema samome sebi; ili nakraju za to da u insceniranju svojih mogućnosti stalno teži odlaganju vlastitoga kraja.

No možda se književno fingiranje ne poklapa ni sa jednim ni sa drugim, već i tu indicira jedno između koje seže od strukture dvostrukoga smisla, preko dvojništva sve do varijabilnosti onoga za što čovjek djeluje i pod čim se podrazumijeva. Književno se fingiranje onda pokazuje kao otvaranje prostora za igru između svih tih pozicija, tako da fingiranjem oslobođena igra postaje takva da se odigrava protiv svih pravila kao jedno nužno ograničenje. To bi bio i odgovor na ono što je grčki liječnik Alkmaion držao nemogućnim: povezivanje početka i kraja jednog s drugim, kako bi se time stvorila posljednja mogućnost uz pomoć koje se kraj doduše ne bi prekoračio, ali bi ga se svakako iluzorno odgodilo. Henry je James jednom rekao da u čitanju književnosti bar za izvješnje vrijeme postajemo drugi i, drugim riječima, tamo vodimo drugi život.⁴¹

Preveo s njemačkoga DAVOR BEGANOVIC

39 Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung*, Frankfurt/M 1989, str. 342f.

40 Usp. Globus. Str. 125–137.

41 Henry James, *Theory of Fiction*, prir. James E. Miller, Jr., Lincoln 1972, str. 93.

Wolfgang Iser

Autoritet kanona

72

Kanonizacija i Midraš

Interpretacija, kako je shvaćamo na Zapadu, proizlazi iz egzegeze Tore u židovskoj tradiciji. Njezin je začetak blisko vezan uz kanonizaciju svetih tekstova koja sama razotkriva konstitutivne osobine interpretacije utoliko što kanon nije uspostavljen zbog samoga sebe. Govoreći općenito, kanonizacija je proces izbora tekstova koji će postati objekt interpretacije, koja ih istovremeno izdiže na položaj cenzorstva nad ostalim tekstovima čije ispitivanje i tumačenje može biti čak i zabranjeno, jer ukidanje zahtjeva za valjanosću pomaže stabiliziranje autoriteta izabralih tekstova. Kao što ni kanon ne postoji zboge sebe samoga, tako i pripisivanje autoriteta zahtjeva negativnu foliju koja bi potvrdila njegovu autentičnost.

Priskrbljivanje autoriteta tekstu može značiti dvije stvari: a) samo priskrbljivanje može biti jedinstven i neponovljiv čin; b) pripisani autoritet može se nadomjestiti, povećati, proširiti, specificirati itd. Svaka od tih mogućnosti prisnaje u Stari zavjet kako ga shvaća Židovstvo. Prema tome, postoji i zapečaćeni i otvoreni kanon. Zapečaćeni se kanon smatra jedinstvenim, budući da je njegova kanonizacija uspostavljena; status je tekstualnih elemenata jedinstven i ne može im se dodati nijedan novi tekst. Pentateuh je takav primjer. No otvoreni kanon dopušta dodavanje drugih tekstova te time i njihovu kanonizaciju. Takav je primjer Knjiga zakona, budući da ona dopušta dodavanje novih zakona čiji je pravni status jednak obvezujući kao i onih već uključenih.

U židovskoj su tradiciji konzekvence zapečaćenog i otvorenog kanona odmah vidljive. Mojsije je bio najveći prorok i zakonodavac svih vremena koji je zakone donosio putem proročanstava. Niti jedan drugi prorok svoja proročanstva nije ozakonio u pravnom obliku. Umjesto toga donosili su reforme ili izvodili zakone iz Mojsijevih zakona a ovi su već bili oblici interpretacije. Tom se razlikom očituju posljedice zapečaćenoga kanona: a) ako je on sam autoritati-

van, svako je sljedeće proročanstvo osudeno na nedostatak autoriteta; b) otuda tekst pruža rješenja za sva mogućna pitanja.¹ No takav autoritet implicira da je tekst predodređen za stjecanje novih dimenzija koje nisu postojale u trenutku njegova zapečaćenja. Zato što je zapečaćeni kanon bio stvoren kao ponuda naputaka, pitanje o načinu na koje valja razumjeti njegove elemente postalo je sve važnije, nužnost koja je dovela do rođenja interpretacije kakvu su praktičari mudraci i rabini.² No ovi drugi nisu bili proroci te su prema tome bili udaljeni dva stupnja od Mojsijevih Zakona; pa ipak, oni zauzimaju važan položaj s obzirom na egzegezu Tore. To iznosi na vidjelo dvostruki odnos između kanona i interpretacije kako ga je opisao Moshe Halbertal:

Zapečaćenje teksta proizvodi i pridavanje i premještanje autoriteta.... U trenutku u kojem je tekst zapečaćen autoritet se premješta s pisaca teksta i prenosi na njegove tumače; oduzet je prorocima i dodijeljen Mudracima. »Odsada morate naču-liti uho prema radovima učenih.« Pečaćenje Svetoga pisma doista indicira priznavanje isključivog autoriteta tih tekstova, ali se u isto vrijeme iznova rasporeduje... Pojavljuje se novi rukovodeći model Izučavatelja Tore, religijski ideal studija Tore postaje središnji, a nove institucije, poput *beit midrash*, stječu privilegiranu poziciju unutar zajednice.³

To je tako zato što se zapečaćeni kanon ne opskrbljuje autoritetom; autoritet mu se daruje, iz bilo kojega razloga, izvana. Tako do izražaja dolazi neiskorjenjiva dvostrukost interpretacije: to je čin koji je istovremeno vladajući i podčinjen prema onome što namjerava objasniti. Tu se dualnost vjerojatno još veoma rano shvatilo kao problematičnu, zato što »farizejsko Židovstvo«, kao što piše Michael Fishbane,

pokušava umanjiti jaz između božanske Tore i procesa ljudske interpretacije projicirajući podrijetlo autoritativne egzegeze na sam Sinaj. Pa čak i to mistificiranje lanca legitimnih tumača ne zamraćuje u tolikoj mjeri razliku između Otkrovenja i Interpretacije koliko je podcrtava. Iz te perspektive interpretacija tradicija drevnoga Židovstva sačinjava odvojen, nebibiljski žanr; postbiblijski korpus tekstova koji stoji uz sinajsko Otkrovenje kao *otkrovenje* novih značenja *egzegezom*. Stoviše, ta dignifikacija interpretacije u farizejskoj književnosti ukazuje na drugu odliku ranoga Židovstva (i izvorni je razlog ranih židovskih polemika): shvaćanje da ne postoji čisto učenje o Otkrovenju osim njegove regeneracije i razjašnjenja u autorativnom tipu egzegeze.⁴

Kuća Midraša koja je nastala iz tog tipa interpretacije egzegeški je postupak koji u osnovi slijedi tri glavna cilja:

- 1 Usp. Moshe Halbertal, *People of the Book: Canon, Meaning, and Authority*, Cambridge/Mass. 1997, 18. Imao sam priliku okoristiti se Halbertalovim istraživanjima na jednoj radionici održanoj u Jeruzalemu 1988., pod naslovom »Institutions of Interpretation«. Njegov važni doprinos bio je ogled pod naslovom »Canonization and the Politics of Interpretation« iz kojega je i izrasla knjiga.
- 2 Usp. Joseph Heinemann, »The Nature of the Aggadah«, u: *Midrash and Literature*, prir. Geoffrey Hartman i Sanford Budick, New Haven 1986, str. 46.
- 3 Halbertal, *People of the Book*, str. 19f.
- 4 Michael Fishbane, »Inner Biblical Exegesis: Types and Strategies of Interpretation in Ancient Israel«, u: *Midrash and Literature*, prir. Geoffrey Hartman i Sanford Budick. New Haven 1986, str. 19f.

1. Pokazivanje prvobitnog karaktera nadahnute riječi.
2. Njezino povezivanje s životom naroda Izraela.
3. I postupanje s drugim grupama tekstova koje kucaju na vrata kanona.

Ono što odjeljuje midrašku interpretaciju od ranijih faza egzegeze, u kojima je razlikovanje između zapečaćenog kanona i njegove interpretativne eksponcije bilo još uvijek zamućeno,⁵ jest svijest o razlici između Tore i svijeta između kanona, razlika, međutim, koja se istovremeno održavala i ukidala zahvaljujući činjenici da je kanon trebalo prevesti u život zajednice. »Predanost mudraca otkrivanju svih razgranatih učenja Svetog pisma«, kako je formulirao Joseph Heinemann, »iskazuje se u njihovu diktumu: 'Tumači i primi nagradu!' Njihovo je mišljenje bilo da je cilj Biblije dodjela moralne i religiozne izobrazbe, da nas nauči kako da živimo.«⁶ Ali kao što se jaz između Božje riječi i svijeta nikada ne može konačno premostiti, preostatak neprevodivosti vodi bezgranično širenju midraških interpretacija. Interpretacija pokazuje činjenicu da kanon i zajednica nisu istovjetni i mada je isprva stvorila taj rascjep ona ga također teži i prevladati. Betty Rojtman naglašuje tu točku kada veli: »Osobito, ne može se eliminirati, niti u jednoj teoriji ni u egzegezi, promjenjivi parametar egzegeze koji u poruku iznova uključuje problematiku subjekta i recepcije: Midraš zapravo potvrđuje, kao tehniku interpretacije, projekciju biblijskoga modela na razne planove egzistencijalne aktualizacije.«⁷

Moguće implikacije takve midraške interpretacije mogu se najočitije primijetiti kada se tekst koji isprva nije bio dio kanona naknadno kanonizira.⁸ Knjiga propovjednika je primjer za to. U Propovjedniku povijest se pokazuje kao niz dogadaja potpuno lišenih značenja. Sinovi ponavljamaju zla djela očeva, a takvo ponavljanje pokazuje da nema ničeg novog pod suncem. »Vidjeh sve što se čini pod suncem: kakve li ispraznosti i puke tlapnje!« (Prop. 1:14). »Što je bilo opet će biti, i što se činilo, opet će se činiti, i nema ništa novo pod suncem« (Prop. 1:9). »Svašta vidjeh u svojem ništavnom životu: pravednik propada unatoč svojoj pravednosti, a bezbožnik i dalje živi unatoč svojoj bezbožnosti. Ne budi prepravedan, i ne budi premudar; zašto da se uništavaš?« (Prop. 7:15–16). Propovjednik se ruga gotovo svemu što je izrečeno u Tori; on proturječi vjerenjima predočenim u Bibliji, a ipak je dio Svetoga pisma.

Kako interpretacija izlazi na kraj s takvom situacijom? Postoji čuveni Midraš R. Samuela ben Nahmanija koji je toliko temeljito izmijenio značenje Propovjednika da je tekst stekao potpuno drukčiji status. Midraš o kojemu je riječ odnosi se na dvije središnje teme: a) uzaludnost svih ljudskih očekivanja; i b) hedonističke sugestije koje nudi Propovjednik s obzirom na takvu uzaludnost. Jer ono što propovjednik izravno preporučuje jest prepuštanje zadovoljstvima

5 Usp. Halbertal, *People of the Book*, str. 15.

6 Heinemann, »Tha Nature of the Aggadah,« str. 48.

7 Betty Rojtman, *Black Fire on White Fire: An Essay on Jewish Hermeneutics, from Midrash to Kabbalah*, prij. Steven Rendall, Berkeley 1998, str. 106; usp. I 116 (»Midraš, kao što smo vidjeli, odgovara stupnju aktualizacije koji počiva na mnoštvu projekcija iz egzistencijalnoga«).

8 Halbertal, *People of the Book*, str. 24–26, pruža razradeni prikaz te procedure.

svakodnevnog života, poput jela i pića, kako bi se suprotstavilo prevladavajućem osjećaju bespomoćnosti. »Nema čovjeku druge sreće već jesti i piti« (Prop. 2: 24). »Zato slavim veselje, jer nema čovjeku sreće pod suncem nego u jelu, pilu i nasladi.« (Prop. 8: 15).

Hedonističku poruku Midraš iznova interpretira kao metaforu kojom se veli da kad god ti Propovjednik »veli da jedes i pišeš, znaj da on misli 'idi činiti dobra djela i izučavati Toru'«. Tako preporučivanje hedonizma iskazano u tekstu »postaje prijetnja: znaj da će Bog biti sudac tvojim zadovoljštinama«.⁹ Od momenta u kojem je Knjiga propovjednikova postala dio kanona morala se čitati na način koji je bio sukladan ostatku Svetoga pisma. Takva egzegeza pokazuje da značenje teksta nije autorativno; nasuprot, čitanje dano tekstu obdaruje Knjigu propovjednikovu autoritetom.

Takvo izvrtanje pokazuje dvostrukost inherentnu kanonu. Ono što se tekstrom doista kaže odbacuje se na račun onoga što bi tekst trebao značiti, a takav postupak implicira da je kanonizacija teksta, u konačnoj analizi, specifično značenje koje mu se pridaje. Prebacivanje autoriteta na kanon nije samo prilagodavanje kanona već je uvjetovano i intencijom kojom se čitatelje želi uputiti na čitanje prema onome što je odlučeno da tekst znači. Stoga »kanonizacija teksta može ponekad služiti kako bi se autoritet oduzeo izvornome značenju omogućavajući komentatoru izbor značenja koji će se smatrati autorativnim. Zapravo, on vlada tekstrom.« (27)

No postoje dva temeljna razloga za ono što se može činiti »samovoljnom distorzijom« teksta osvjeđočenom u midraškoj egzegezi. Vodeće načelo koje upravlja tim čitanjima u čitanju kanona jest ono što je Halbertal nazvao »načelom milosrda«, termin koji preuzima od Quinea,¹⁰ mada se rano ukazivanje na takvo načelo može pronaći već kod sv. Augustina koji tvrdi da »tkogod misli da razumije božanska Pisma ili bilo koji dio od njih, tako da ne izgrađuje dvostruku ljubav prema Bogu i prema našim susjedima, uopće ih ne razumije. Tkogod tamo pronade poduku korisnu za izgradnju milosrda, čak i ako ne kaže što se na tome mjestu može pokazati autorovom željom, nije bio prevaren, niti laže na bilo koji način.«¹¹ Načelo milosrda, kako ga shvaća židovska tradicija, pokušava osigurati značenje kanonskoga teksta u primjerima u kojima doslovno značenje stvara dojam beznačajnosti u odnosu na druge tekstove kanona; istovremeno, ono cilja na pokazivanje mnoštva značenja prikrivenih u tekstu. Milosrde stoga iziskuje davanje pozitivnoga obrata svemu što tekst kaže kako bi ga doveo do pune plodnosti, tako da se može opaziti u svjetlu svoje unutarnje savršenosti. Budući da Tora u velikoj mjeri proizlazi iz Božje riječi, sve što se dodaje kanonu mora se shvatiti na najbolji mogući način: Božja riječ nema ne-

9 Halbertal, *People of the Book*, 25.

10 Usp. Isto; usp. i Willard Van Orman Quine, *Word and Object*, Cambridge/Mass. 1960, str. 57–61.

11 Saint Augustine, *On Christian Doctrine*, prijev. D. W. Robertson, Jr., Indianapolis 1958, str. 30. I u židovskoj tradiciji postoji dugačka rasprava o tome treba li načelo milosrda primjeniti egzegeta ili je određeno samim Svetim pismom.

skladnosti ni proturječnosti, tako da se svi neskladni kanonski elementi moraju ukloniti najboljim mogućim čitanjem. Stoga je zadatak egzegeze da razjasni suglasnost između svake riječi u Bibliji i izobilja koje ona konotira. Plod tog odbacivanja očitih proturječnosti jest mnoštvo poredbi, priča i metafora kojima obiluju rabinski komentari i kroz koje se može stići prvi uvid u unutarnji problem interpretacije.

Drugi bitan razlog za prebacivanje autoriteta na čitanje kanona jest činjenica da se čitanje mora prevesti na život zajednice čije je strukturiranje predviđeno kanonom.¹² Opet se to pretpostavljanje autoriteta pokazuje opravdanim, budući da egzegeza kanona mora razotkriti nadahnutu riječ koja bi inače ostala uspavana u Tori. Ali još jednom postaje očevidan problem zapečaćenoga kanona: mora ga se razumjeti, a odredba je razumijevanja usmjerena na stjecanje autoriteta. No takav je autoritet već dva koraka udaljen od zapečaćenoga kanona; nakon proroka sada egzegezi polažu pravo na valjanost svojega čitanja a to do izražaja dovodi jedan drugi aspekt dvojnosti interpretacije.

Ako se čitanjem misli iskazati autoritet teksta, ono je istovremeno obvezno posuditi taj autoritet kako bi prevelo kanon u život zajednice. Drugim riječima, čitanje dokazuje autoritet kanona rasvjetljujući njegovu sveobuhvatnu dimenziju tako da ga se može obrnuti u uredaj za mjerjenje svih ostalih tekstova; istovremeno ono prenosi kanon u uputstva za život zajednice. No mada se kanonskome tekstu ne može oduzeti njegov autoritet, mora ga se iscrpjeti kako bi se čitanje priskrbilo autoritetom. Prema tome, autoritet ne počiva isključivo ni u kanonu niti u čitanju; on oscilira između njih dvoje, a ta je oscilacija indikacija neiskorjenjivog prostora između kanona i njegove interpretacije. Prostor je otvoren nužnošću razumijevanja Tore i njezina prevodenja u uputstva za život zajednice. Tako se pojavljuje i središnji problem interpretacije, naime to da svaki čin interpretacije tvori granični prostor između subjekta kojeg valja interpretirati i njegova prijevoda u različit registar. »Oscilativni prostor između tumača i teksta«¹³ otkriva u ranome stadiju povijesti narav interpretacije kao ponavljanja prevodivosti. A to se zbiva zato što tekstovi po sebi i za sebe ne reguliraju uvjete svoga čitanja,¹⁴ mada svaki tekst može oživjeti tek u čitanju.

Kako Tora i život naroda Izraela nisu u potpunosti sinkronizirani, autorativno čitanje kanona mora premostiti taj procjep, što je potaklo razradenost

12 Rojtman, *Black Fire on White Fire*, 4f. piše: »Uloga interpretacije jest kombiniranje jedinica iz razlikovnih sistema, povezivanje tekstualnog s ritualnim, pisanih likova s egzistencijalnim signifikacijama.... Načelo nesigurnosti — postavljeno između točnih granica — omogućit će nam polaganje metodoloških temelja komentara. Židovska je egzegeza za sebe konstruirala cjelokupni hermeneutički aparat koji regulira te odnose između tekstualnih premissa i egzistencijalnih zaključaka, između originalnih formulacija i semantičkih prijevoda.«

13 Geoffrey Hartman i Sanford Budick, *Introduction to Midrash and Literature*, prir. Geoffrey Hartman i Sanford Budick, New Haven 1986. str. XI.

14 Halbertal, *People of the Book*, str. 44 komentira tu situaciju na sljedeći način: »Budući da kanonizacija određuje funkciju tekstova i utječe na isčekivanja zajednice čitatelja, ona ima veliki utjecaj ne samo na status tekstova već i na njihovo značenje. Postoji pojačan asimetrični odnos između kanonizacije i hermeneutičke otvorenosti. Što je tekst više kanoniziran, to nudi šire interpretativne mogućnosti.«

midraške interpretacije. Postupci razvijeni kako bi se razvio taj pothvat »ne znače toliko razjašnjenje teških odjeljaka u biblijskome tekstu, koliko zauzimanje stavova o gorućim dnevnim pitanjima, da vode ljude i osnaže njihovu vjeru.«¹⁵ Stoga »goruća pitanja« odlučuju u kakvu će vrstu registra kanon biti prebačen i čini se da nema ograničenja za mnoštvo registara. Štoviše, kanonski je tekst prožet neodlučnostima čije razjašnjenje dopušta pristup iz najraznolikijih kutova, u ovisnosti o tome što odjeljak o kojem je riječ treba značiti za život zajednice. Otuda različiti registri u koje se prevodi sveti tekst mogu u dobroj mjeri »zaprijetiti da naruše njegovo 'izvorno' i izravno jezgro,«¹⁶ a takva očevidna prijetnja ukazuje na raznolikost registara u koje se sveti tekst može transponirati.¹⁷

No registar nije u potpunosti predodređen tekstrom, bar onoliko koliko netko može naučiti *iz* teksta, a ne učiti tekst (15). Stoga je gotovo u potpunosti diskrecijsko pravo tumača da odluči koji će registar izabrati. Tako se zbiva dodatna raspodjela autoriteta: ne samo da čitanje kojemu je podvrgnut kanon preuzima autoritet na sebe, već je autoritet isto tako prenesen na registar na osnovi činjenice da kanon mora dati uputstva za život zajednice.

Zato što je registar u velikoj mjeri selektivan s obzirom na funkciju koju treba obavljati Sveti pismo, autoritet koji mu je pridan postaje stvar rasprave, kao što su živo pokazale kontroverzije u midraškoj interpretaciji. Čak i kada registar nije osporen, njegova je višeobličnost suštinska, jer se kanon mora učiniti dostupnim svim područjima života čije strukturiranje mora dopustiti sve tipove ljudske dispozicije. Tako je registar u velikoj mjeri uvjetovan onim što se kani doseći izučavanjem Tore, a širina te funkcije izdiže učenost do religiozne obvezе. Učenost znači istovremeno dvije stvari: stalno razmišljanje o Tori i napor da se iz trajne zadubljenosti u sveti tekst izvuče struktura društva. Registar stoga nosi dvostruku inskripciju: ima i religioznu i svjetovnu dimenziju. Ova se druga bavi pitanjima poput sljedećeg: Što ljudska bića zapravo rade dok misle, kako misle i što vodi njihovo razmišljanje? Kako promatraju svijet i što su subjekti njihovih meditacija? To znači da ljudske sposobnosti trebaju biti istražene kao dio izučavanja. Razlog je takvoga istraživanja opet dvostruk: naćiniti Toru točnije prevodivom u ljudske živote i učiniti ljudske živote prevodivim u pojmove što ih je postavila Tora. Kako registar opskrbљuje okvir unutar kojega se sveti tekst može usidriti u ljudski život, obilježen je rascjepom zato što istovremeno mora gledati u dva suprotna smjera: sveti tekst i zajednicu.

Zato što registar odreduje pojmove u koji se dani tekst treba prevesti, on istovremeno i otvara granični prostor između teksta i pojmove koji se na njega odnose. Taj se granični prostor ne može prikriti, između ostalog i zato što je

15 Heinemann, „The Nature of Aggadah“, str. 49.

16 Halbertal, *People of the Book*, str. 40.

17 U poglavlju, Three Views on Controversy and Tradition“, Halbertal, *People of the Book* str. 71f., piše: »Ideja otvorenosti teksta i konstitutivna uloga tumača najsmjelije su opcije koje su proizvele, i teološki i hermeneutički, interna rabinška razmišljanja o kanonizaciji kontroverzije.«

stvoren samim činom interpretacije koji ne može jednostavno zanemariti, a kamo razgraditi, ono što je prouzročio. Tako je granični prostor prisutan u svakoj interpretativnoj djelatnosti, a u konačnoj analizi omogućuje pa čak i prisiljava autoritet na oscilaciju između kanona i egzegeze, dok je istovremeno odgovaran i za njegovu distribuciju i podjelu. Autoritet se dijeli između kanona, čitanja danog kanonu i registra koji uspostavlja pojmove uz čiju se pomoć kanon prebacuje u ljudski život. Imamo li nekoliko autoriteta, postoji li stalno posudivanje ili je autoritet u stalnom prebacivanju bez definitivne lokacije? Ne postoji potreba za odgovorom na ta pitanja jer je prebacivanje autoriteta prouzročeno liminalnim prostorom čija temeljna neodredenost primorava autoritet na plutanje između kanona, čitanja i registra. Iznova se susrećemo, na samome početku rabinške egzegeze, s temeljnim problemom interpretacije: nužnošću za odredivanjem graničnoga prostora.

Kuća Midraša može se nazvati prvim važnim pokušajem hvatanja u koštac s graničnim prostorom. To je, kao što je jednom primijetio Daniel Boyarin, »metoda jakog čitanja jazova u tekstu, njihova ispunjavanja, takorekuć, utiskivanjem interteksta«.¹⁸ Takav je intertekst to nužniji što se s neodredenosti samoga kanonskoga teksta mora postupati na način koji će spriječiti mogućna čitanja od uporabe teksta u subverzivne ili heretičke svrhe. U načelu, međutim, intertekst koji popunjava jaz treba prekriti granični prostor.

Najznačajnija paradigma takvoga interteksta, koji se treba umetnuti između kanona i njegova čitanja, u židovskoj tradiciji jest mašal. Sa stajališta žanra mašal je parabolički pripovjedni tekst, sličan basni ili paraboli koja nagovještava paralele »između zamišljenog fiktivnog dogadaja i neposredne 'stvarne' situacije«; »paralela i njezine implikacije, ili razine implikacija... aktivno izvlače na vidjelo od publike rješenje njezina značenja, ili ono što bi se moglo nazvati njezinom interpretacijom.«¹⁹ Tako mašal pruža višestruke međupovezanosti čiji je osnovni cilj popunjavanje graničnoga prostora, budući da »omogućuje rabinima da povežu tekstove iz raznih dijelova kanona pripisujući odnose tim tekstovima, omogućavajući njihovo zajedničko postavljanje u zaplet.«²⁰ U tome se smislu Biblija pretvara u tekst koji sama sebe glosira, dok povezani odjeljci iz različitih knjiga objašnjavaju jedan drugi kako bi razotkrili inherentno mnoštvo riječi. Tek se u takvome interaktivnom čitanju riječi, fraza, stihova ili dijelova pripovjednoga teksta premošćuje jaz između otvorene i zatvorene prirode riječi. Mašal također uokviruje i kontekstualizira biblijske stihove koje se treba interpretirati. To je pokušaj dosezanje publike kojoj je namijenjena interpretacija i stoga posebne okolnosti osnovne ljudske situacije moraju biti dio pripovjednoga teksta kojim se popunjava praznina. Tako se mašal primarno bavi »održavanjem prisutnosti Tore u egzistenciji Židova, premošćujući procjep između riječi i čitatelja, prevladavanjem otudenja, udaljenosti od Tore i ponov-

18 Daniel Boyarin, *Intertextuality and the Reading of Midrash*, Bloomington 1994, str. 56.

19 David Stern, *Parables in Midrash. Narrative and Exegesis in Rabbinic Literature*. Cambridge 1991. str. 5.

20 Boyarin, *Intertextuality*, str. 84.

nim uspostavljanjem Židova kao bliske, poznate prisutnosti. Tumač Midraša u tome je smislu doslovce prevoditelj: netko tko nosi tekst preko linije podjele, tko čini prohodnim prostor između teksta i njegova razumijevanja.«²¹ No kako bi dosegao takav cilj sredstvima pripovjednoga teksta, autor mora prikriti klopke inherentne bilo kojem pripovjednom tekstu koji je, budući da nikad ne može biti isprirovijedan u cijelosti, prožet neodređenostima s kojima se mora izaci nakraj.

Ako mašal kao intertekst opterećen višestrukom funkcijom treba izvršiti svoju nakanu, odredena se ograničenja moraju nametnuti kako bi se takav pripovjedni tekst pretvorio u zatvoreni tekst. Bez takvog zatvaranja granični prostor, umjesto da se napuni, težit će upisivanju sama sebe u obično sredstvo kojim ga se mislilo prekriti. Prinude mašala su i tematske i strukturalne. Kao obliku podučavanja i propovijedanja teme su mu zasnovane na suprotnostima blisko povezanim s ljudskim ponašanjem, poput poslušnosti i neposlušnosti, slavljenju i okrivljivanju, uznošenju i utjehi, žalbama i pomirenjima, žaljenju i upozoravanju, nagradi i kazni i tome slično (102–151). Kao razrješenje suprotnosti mašal odražava i granični prostor između kanona i registra i pokušaje odstranjivanja te razlike. Sama činjenica da mašal utvrđuje kanonski tekst u situacijama uzetim iz života naroda Izraela ukazuje nedvojbeno na kontekst u koji se mora prevesti Tora, dok raznolike teme mašala otkrivaju dotične registre postavljene u činu interpretacije.

No te dvije osobine po sebi nisu dovoljno jamstvo da će nakana koja djeluje u interpretaciji biti ispunjena. Stoga mašal treba biti strukturiran duž smjernica koje će osigurati to ispunjenje. Retorički uzorak mašala je trostruk: pripovjednome tekstu slijedi nimšal koji tumači primjenu onoga što je priča pokazala, a mašal završava s »tekstom provjere« koji je uvijek odjeljak iz Biblije zamišljen da potvrdi zaključak ekspliziran u nimšalu. Nema sumnje u premoć elemenata u tom tripartitnom uzorku. Najmanje je važan pripovjedni dio, budući da on samo pruža kontekst u koji nišmal ubacuje točnu primjenu onoga što kaže Tora, primjenu, međutim, koju treba potkrijepiti tekstom provjere uzetim iz različitih dijelova Biblije, budući da primjena ne može potvrditi samu sebe. Taj je trodjelni odnos prilično dosjetljiv oblik interpretacije jer medusobna povezanost pripovjednog teksta, primjene i teksta provjere kao da čini da formulacijska tekstualnost mašala progovara sama za sebe, te se tako pojavljuje kao samoobjašnjavajuće prevodenje Tore u ljudski život; to je još značajnije uzme li se u obzir da mašal započinje imenom rabina koji je isprirovijedao priču. Mada rabin daje egzegezu, formulacijski međuodnos dijelova mašala kao da joj omogućuje da nosi svoj vlastiti autoritet.

To se čini uvjerljivim iz dva blisko povezana razloga. Prvo, primarni zadatak mašala jest vezivanje potencijalne publike. David Stern piše da »mašal namjerno ostavlja dojam imenovanja svojih značenja *nedovoljnim*. On namjerno rabi dvosmislenost. A ipak mašal postiže taj privid — privid dvosmislenosti — ne time što je izvorno dvosmislen već lukavim uključivanjem otvora za pro-

21 Stern, *Parables in Midrash*, str. 44f.

pitivanje značenja; na taj način on vješto manipulira publikom kako bi došao do točnoga zaključka mašala« (15). Taj se cilj postiže diskontinuitetima u tekstu, »koje se tehničkom terminologijom naziva jazovima. Jaz je namjerno uskraćen dio informacije u pripovjednome tekstu — 1) karika koja nedostaje u nizu dogadaja; 2) odsutni uzrok ili motiv; 3) pogreška u davanju zadovoljavajućeg objašnjenja za dogadaj u priči; 4) proturječnost u tekstu koja potiče razumijevanje teksta od strane publike; 5) neobjašnjeno odstupanje od normi« (74f.).

Drugo, ti se jazovi udvostručuju praznim prostorima koji razdvajaju pripovjedni tekst, nimšal i tekst provjere, budući da ti tekstualni oblici imaju različite funkcije u odnosu na ono što im je prethodilo i što smjeraju interpretirati. No prazni su prostori strukturirani utoliko što nimšal odreduje njihovu primjenu, a tekst provjere njegova je autoritativna provjera. Tako prostori služe kao otvori za publiku koja treba shvatiti naknadno značenje što ga nosi mašal.

Ono što izgleda poput predodredene strategije rabinike interpretacije nije toliko intencionalno koliko se čini. U rabinскоj književnosti postoji malo samosvjesnosti o egzegetskim postupcima koji se primjenjuju. Rabinim smatraju da je mašal »određen«, kako je pokazao Stern, »svojom korisnošću kao egzegetsko sredstvo, kao način razumijevanja Tore, a ne kao bilo kakvo razmatranje njezine ideologije.« (67) Štoviše, svaki tekst, bez obzira na konstrukciju, obilježen je jazovima koji, sa svoje strane, postaju djelotvorni kao strukture koje zahtijevaju odgovor. I konačno, ako je mašal egzegetički intertekst koji mora prevladati granični prostor između Tore i njezinih prevodenja u prisutnost zajednice, ne može a da ne nosi inskripciju toga prostora kojega nikada ne može u potpunosti odstraniti. Skokovi između pripovijesti i nimšala i nimšala i teksta provjere tragovi su graničnoga prostora koji svoju istaknutost otkriva odvajanjem priče od primjene i primjene od potvrde. Mašalova karakteristika kao interteksta dalje je osvijetljena njegovom jedinstvenom osebinom. Mada liči na parabolu, svoju jedinstvenost stjeće činjenicom da ne posjeduje nikakav smisao izvan specifično rabinike interpretacije, jer je predodređen da priopći »točno« shvaćanje Biblije... načinom diskurza kojim iskazuje i egzegetsku praksu i ideo-loški program.« (84)

Kao sredstvo za prenošenje biblijske istine u ljudski život mašal zapravo ne nosi autoritet, djelomično i zato što je ispripovijedana priča fikcija. No kao fikcija ona ima prednost stapanja »egzegetske prakse« s »ideološkim programom«, te tako pomaže premošćivanju podjele između autoritativnog komentara i utjecaja kojega mora imati na život ljudi. U tome je smislu mašal osnovni žanr midraške egezeze. Njime se otvara područje kojega James Kugel opisuje na sljedeći način:

I ako želimo označiti čitanje Svetog pisma iz halakhe kao most između Biblije i suvremenoga Židova, zbog poštenja se mora dodati da most ima još jednu (ako ništa, veću) stazu koja vodi u suprotnom pravcu. Jer u Midrašu Biblija postaje... svijet za sebe. Midraška egezeza je put u taj svijet; ona ne teži vidjeti suvremenu realnost kroz biblijske naočale, niti referencije za biblijsko proročanstvo u suvremenim zbivanjima, niti pak da pronade referencije za svakodnevni život duše u biblij-

skoj alegoriji. Umjesto toga ona jednostavno savladava sadašnjost: biblijsko je vrijeme važno, dok sadašnjost to nije; i tako poziva čitatelja da prijede u otvoreni svijet Svetoga pisma.²²

Prelazak je ono što mašal omogućuje, ali mora se dodati da je promet dvo-smjeran zato što most dopušta čitatelju ulazak u svijet Svetoga pisma i istovremeno određuje čitateljevo ponašanje ovdje i sada.

Mašal kao intertekst graničnoga teksta kojim se popunjavaju jazovi uvijek je voden specifičnom brigom prema kojoj se mora sačiniti prijevod kanona, a njezin je doseg neograničen,isto kao što se i egzegeza Svetoga pisma proteže u uvijek nova čitanja. Kao što primjećuje Gerald Bruns, »midraška interpretacija se zaustavlja, ali ne završava«,²³ a posljedica je toga da svaka interpretacija proizvodi daljnje interpretacije. To se prije svega, i najviše, odnosi na egzegezu Svetoga pisma čiji jazovi, neodredenosti, dvosmislenosti i nesuglasnosti potiču »izvornu rabinsku izreku o toj osobini teksta: 'Ovaj stih uzvikuje, protumači me!'«²⁴ Takvim se zahtjevom stvara ogromna mreža tekstualnosti. Sveti se pismo razvija u svoja raznolika značenja, a njegov prijevod na ljudske uvjete utječe u ustalasanost mešalima. Trajna proliferacija pripovjednih tekstova prosiruje ono što je već bilo ispravljeno, budući da će svaka nova situacija odrediti kako treba prihvatići sveti tekst. Tako Midraš, kao što je pokazao Bruns, »prepostavlja da interpretacija ne znači samo jednostavno pridavanje jednoobraznog značenja prikazivanjima teksta koji je isključen iz heterogenosti ljudskih situacija. Midraš shvaća da tekst, ako želi posjedovati bilo kakvu snagu, mora ostati otvoren prema više od jednoga konteksta svoje kompozicije.«²⁵

To je jedan od razloga zbog kojih u Midrašu nema konačnih pravila interpretacije; »Apstraktna pravila za retorički ili profetički diskurz nisu dana... Tradicija je osnova i potka stvaralačkog talenta, tekstualni sadržaj čiji se leksički i teološki čvorovi egzegetski raspetljavaju, razdvajaju ili iznova kombiniraju. U tome je smislu tradicija isto tako i retekstualizirani kontekst.«²⁶ Pripovjedni tekst rada druge pripovjedne tekstove čija ustrajna ekspanzija proizvodi tekstualnu tradiciju koja se uvijek razvija, a ona, sa svoje strane, funkcioniра kao vodič u midraškim interpretacijama za osvjetljavanje biblijskih stihova i za prijevod Svetoga pisma na individualne situacije. Ta, očito autoreprodukтивna, tekstualnost svjedoči o neprestanim pokušajima prevladavanja graničnoga prostora prouzročenog samim interpretacijama, ali je nužna kako bi se nadahnuta riječ odvojila od registra u koji se prenosi Sveti pismo.

Mada tradicija kao stalno miješanje tekstualnosti očuvava akumulirano znanje generacija, ona je, u krajnjoj analizi, sadržana od tog naizgled beskrajnog širenja pripovjednih tekstova. Ona pokazuje prije na duboku potrebu za

²² James L. Klugel, »Two Introductions to Midrash«, u: *Midrash and Literature*, prir. Geoffrey Hartmann i Sanford Budick, New Haven 1986, str. 90.

²³ Gerald Bruns, *Hermeneutics Ancient and Modern*, New Haven 1992, str. 111.

²⁴ Boyarin, *Intertextuality*, str. 41.

²⁵ Bruns, *Hermeneutics*, str. 106.

²⁶ Fishbane, »Inner Biblical Exegesis«, str. 34f.

kontinuitetom, potrebu za usidravanjem praksa i vjerovanja u nešto veće od postojećega poretka. A takva potreba ima posljedice po naše shvaćanje interpretacije koja nije samo sredstvo za prenošenje Božje riječi u uputstva za ponašanje, već je, u premošćivanju rascjepa između Svetog pisma i riječi, uvijek na rubu stjecanja vlastitoga statusa. Midraš, kao što tvrdi David Stern, »nije obična egzegeza, niti egzegetski položaj, već diskurz *egzegeze*. Budući da je Midraš sačuvan u rabinskoj književnosti, on ne samo da interpretira Sveti pismi, već i organizira i koristi egzegezu — male, nezavisne, često lokalne interpretativne tradicije — za veće ideološke svrhe koje stječu vlastita pojačano sofisticirana i polivalentna značenja. Midraš tako razvija egzegezu Svetoga pisma u svoje svrhe.«²⁷

Kad god čitanje nadvlada nad onim što se čita, postoji potencijalna erozija kanonskoga teksta. Interpretacija iznova zahtijeva autoritet, i za svoje čitanje biblijskih tekstova i za upute za ponašanje. No takav autoritet ne može biti izведен iz same interpretacije, već mora biti posuden iz kanonskog teksta kako bi ovjerovio rješenja intendirana čitanjem. Kao što su čitanja zapečaćenog kanona »poklanjanje« i »odmicanje« autoriteta, midraška interpretacija čini da tekstualni autoritet sklizne u ono što pretpostavlja da tekst znači. No kanon je spašen od erozije ili prikrivenim sukobom čitanja ili raznolikim značenjima proizvedenim u Kući Midraša.

U tome smislu interpretacija otkriva unutarnji problem autoriteta. Pružajući pristup autoritativnome tekstu interpretacija i dijeli taj autoritet i posuđuje od njega, mada samo posudivanje nije dovoljno da bi potvrdilo zahtjeve interpretacije jer valjanost i autoritet nisu u potpunosti identični. Autoritet teksta služi da potkrijepi vrijednost koju za sebe traži interpretacija. Valjanost se tako pokazuje u dvostrukoj naravi: ona se održava na autoritetu teksta i istovremeno obogaćuje ono od čega tekst živi. »Zapečaćeni tekst ne samo da stječe status ekskluzivnosti, već se i nove interpretacije dobivaju uglavnom u interpretaciji teksta.«²⁸ U odnosu na pojedine odjeljke Biblije midraško čitanje rasvjetljuje skrivena značenja nadahnute riječi, a u odnosu na narod Izraela interpretacija prevodi kanonski tekst u uputstva za ljudsko ponašanje. Mada svi ti naporovi ovise o autoritetu Svetoga pisma, interpretacija potiče pojavu nečega što, strogo govoreći, nije sadržano u pravome kanonu. Po riječima rabina Akiva: »Sve je predvideno, ali dana je sloboda izbora.« Betty Rojtman ustanavljuje da je »sve određeno, a ipak je sve otvoreno«,²⁹ a ono što je otvoreno ostvareno je u interpretaciji.

To nas vraća pojmu graničnoga prostora. U toj ranoj fazi povijesti interpretacije njegov je efekt dvostruk. Granični prostor čini da autoritet teksta oscilira između kanona Svetoga pisma i njegovih oblika prevodenja, pri tome naznačujući da kanon može eliminirati sam čin koji ga je prouzročio. Štoviše, kao

27 Stern, *Parables in Midrash*, str. 179.

28 Halbertal, *People of the Book*, str. 19.

29 Betty Rojtman, »Sacred Language and Open Text«, u: *Midrash and Literature*, prir. Geoffrey Hartman i Sanford Budick. New Haven 1986. str. 160.

prazni prostor koji razdvaja dva različita sistema (tekst i egzegezu) jedan od drugoga, on traži posredovanje i pri tome se otkriva kao matrica za pojavljivanje života prožetog tekstrom i življenoga Svetog pisma.

Književni kanon: Dr. Johnson o Shakespeareu

Premještanje autoriteta postaje sve jasnije u čitanjima književnog kanona. »Pojmom se kanona imenuje tradicionalni curriculum književnih tekstova po analogiji s kanonom Svetoga pisma. Analogija sa Svetim pismom je stalno prisutna, makar obično prešutno, kad god se revizija kanona izražava kao 'otvaranje kanona'.«³⁰ »Sama činjenica da se korpus književnih tekstova ne može promatrati u analogiji s 'kanonom' Svetog pisma otkriva činjenicu da pisanje na narodnim jezicima mora posuditi sporo blijedeću auru Svetoga pisma kao sredstvo pojačavanja i učvršćivanja njegova novostičenog ugleda.« (76)³¹ Za razliku od razdiobe na otvoreni i zatvoreni kanon u Svetome pismu, međutim, književni je kanon u osnovi otvoren zato što se novi autori mogu dodati osnovnom izboru klasičnih pisaca. No takav se proces ne odvija kao obično dodavanje autora; nasuprot tome, otvoreni kanon podložan je uvijek obnovljivome »kompletiranju«. »Postojeći spomenici tvore između sebe idealan poredak koji se modificira uvodenjem novih (doista novih) umjetničkih djela medu njih. Postojeći poredak je potpun prije no što stigne novo djelo; kako bi poredak nastavio postojati i nakon dolaska novine, *cijeli* postojeći poredak mora, makoliko malo, biti promijenjen.«³² Pa ipak, preovladava uvjerenje da je komentar koji se daje djelu takvih autora definitivan sud, makar je, zapravo, tek djelomičan jer je prijevod kanoniziranoga teksta u povjesno uvjetovanu situaciju. »Cilj svakog komentatora,« piše Karlheinz Stierle, »jest da otvori načine za dublje shvaćanje takvog teksta koji je, budući vrijedan komentara, uzorita koncentracija značenja. No intenzivno čitanje uvjetovano komentarom nije u potpunosti određeno. Konceptacija idealnoga čitanja koju za cilj ima svaki komentar funkcionalna je u odnosu na instituciju u kojoj su se zbili čitanje i komentiranje.«³³

Komentar Shakespearea što ga je napisao Dr. Johnson može poslužiti kao primjer onoga što se podrazumijeva pod interpretacijom kanonskog autora, i zbog toga što je vrlo vjerojatno da je Johnson bio posljednji u nizu komentatora posvećenih tradicionalnom pojmu kanona kao »spomenika idealnog poretka.«

30 John Guillory, *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation*. Chicago 1993. str. 6.

31 Povjesno govoreći, stvaranje kanona na Zapadu potječe od aleksandrijskih gramatičara koji su dali ime »kanon« zbirci grčkih tekstova smatranih modelom »zbog čistote njihova jezika.« Usp. Mihály Szegedi-Maszák, »The Rise and Fall of Literary and Artistic Canons«, u: *Neohelikon* 17 (1990), str. 129.

32 T. S. Eliot, *Selected Essays*, London 1951, str. 15.

33 Karlheinz Stierle, »Studium: Perspectives on Institutionalized Modes of Reading«, *New Literary History* 22 (1991), str. 118.

Ta pozicija osvjetljuje problem inherentan tvorbi kanona, te tako pruža foliju i za uspon hermeneutike i za funkciju kritike.

Ono što je točno za kanon svetih tekstova može se primijeniti i na književni kanon; to jest, i njega se mora učiniti dostupnim.³⁴ Stoga je cilj Dr. Johnsona proizvesti uvjete »neophodne za potpunu spoznaju Shakespeareovih sposobnosti.«³⁵ Uvjeti već ukazuju na potencijalni registar u koji se te »sposobnosti« trebaju prenijeti. Tako Dr. Johnson započinje govoreći: »Medu moćima koje moraju voditi do stvaranja pjesnika prva i najvrjednija jest invencija« (47). Ona se, međutim, više ne izjednačava s kombinatoričkim pravilom aristotelovske retorike, niti se njome želi anticipirati romantičarska snaga genija.³⁶

Od svih stupnjeva invencije najvišim se čini onaj koji je sposoban proizvesti niz dogadaja... kako bi uveo skup likova tako razdijeljenih u njihovim strastima i zanimanjima da iz sukobljavanja te raznolikosti mogu proizaći mnogi nužni slučajevi; kako bi se te slučajeve učinilo iznenadjujućim, a ipak prirodnim, tako da zadovolje imaginaciju a da ne potresu prosudbu čitatelja; i, konačno, da sve umotaju u zadovoljavajuću katastrofu proizvedenu samim sredstvima koja se čine najprigodnijim da joj se suprotstave i da je sprječe, najveći je napor čovjekova uma. (47f.)

Invencija, čini se, jest nešto neprobojno čemu se može pristupiti samo pomoću njegovih manifestacija te stoga pomoću utjecaja koje može izazvati. Dogadaj je zbivanje bez referencijskosti te stoga i iznenadjuće; strasti i zanimanja povezani su u sukobu te otuda utječu u oksimoronsku situaciju. To čini prirodu invencije dvostrukom: ona je i nepredvidiva i prirodna, uzbudjujući imaginaciju, ali i plaćajući obol rasudnoj moći. Ono što sprječava sudar tih suprotstavljenih tendencija jest iskustvo koje se prenosi na čitatelja da su Shakespeareovi »junaci ljudi, da su mržnja i ljubav, nade i strahovi njegovih glavnih ličnosti zajednički drugim ljudskim bićima« (49). Ovdje možemo raspoznati obrije registra u koji se transponira Shakespeare. Čitateljska perspektiva pruža fokus za dokučivanje kvalitete i savršenosti kanonskoga autora, a takav fokus implicira da Shakespeareovi likovi trebaju biti opaženi kao ogledalo obične ljudskosti. Autoritet, sa svoje strane, nudi naputke za samoopažanje suvremenim čitateljima čiji pogledi trebaju biti uzeti u obzir kako bi se upravljanje moglo realizirati. Takva dvostruka orientacija rezultira u povećanoj složenosti komentara koji mora i osvijetliti autoritet i uobličiti ga u razumljivim suvremenim pojmovima. Bacanje svjetla na autoritet znači dati razloge za kanonizaciju, dok prilagodavanje autoriteta pojmovima suvremenog čitateljstva znači uskladiti ga sa zajedničkim vjerovanjem.

34 Usp. i Szegedy-Maszák, »The Rise and Fall«, str. 151.

35 Johnson on Shakespeare, vol. 7 of The Yale Edition of the Works of Samuel Johnson, prir. Arthur Sherbo, New Haven 1968. str. 47. Izvori svih drugih citata iz ovoga toma dani su unutar teksta kao ukazivanja na odgovarajuće stranice.

36 No zanimljivo je zamjetiti — kao što je ukazao Walter Jackson Bate, *The Achievement of Samuel Johnson*, New York 1961, str. 211 — da je Stendahl »doslovce preveo dio rasprave o neoklasičkim pravilima drame iz Preface to Shakespeare i objavio ga kao 'romantičarski' manifest. Ta bi činjenica iznenadila Johsona.«

Registar tako ima dvostruku orijentaciju; dok se autoritet promatra u pojmovima usmjerenim na čitatelja, oni ga ne mogu uspostaviti već samo pripomoći njegovu razumijevanju. Očito, razumijevanje počinje oblikovati ono što se shvaća pod autoritetom. Kao što su Shakespeareovi likovi »istinsko potomstvo zajedničke ljudskosti« (62) oni odražavaju vječite kvalitete ljudske naravi, te tako omogućuju Johnsonu da potvrdi Shakespeareova dosegnuća u pojmovima vjerovanja iz osamnaestoga stoljeća. Mišljenje da postoji zajednička osnova ljudske prirode drži zamah sve do praga romantizma.³⁷ Zajednička jezgra ljudskog roda simbolizirana kod Shakespearea, međutim, nije zamišljena samo da potkrijepi ideju iz osamnaestoga stoljeća, već mora služiti i posebnoj svrsi. Što bi ta navodno vječna i nepromjenjiva ljudska narav trebala biti, ostaje otvoreno pitanje; u najboljem je slučaju to praznina koja zahtijeva popunjavanje. Iz toga je razloga Shakespeareova promjena situacija postala važno pitanje za Dr. Johnsona, utoliko što se u njoj prelama obična ljudskost u ogledalu kaleidoskopski promjenjivih faceta koje se, sa svoje strane, mogu povezati s drugim gorućim problemom toga vremena: suočavanje sa samim sobom u svrhu dosezanja ljudskoga savršenstva. Dr. Johnson ne ostavlja nikakvu sumnju u to da je to bio jedan od glavnih ciljeva njegova komentara, izričito ustvrdjujući da se podučavanje treba izvesti iz takvog ogledavanja ljudske prirode: »Cilj pisanja je podučavanje; cilj poezije je da poduči zadovoljavanjem.« (67) Kako bi upravio Shakespearea do takvoga cilja, Dr. Johnson iskreno priznaje: »Pokušao sam da ne budem ni odveć površan, niti bojažljivo suzdržan i nadam se da sam značenje svojega autora učinio pristupačnim mnogima koji su se ranije bojali da ga brižljivo ispitaju, te da sam ponešto doprinio i javnosti proširujući nevino i racionalno zadovoljstvo.« (103) Tim se želi reći ne manje nego da je značenje autora već tu, tako da komentator tek treba smisliti oblik percepcije kako bi prenio značenje koje odgovara imaginaciji suvremenoga čitateljstva.

No registar u koji se Shakespeare prevodi nije onako homogen kakvim ga je smatrao Dr. Johnson. Kao prvo, interpretirati kanonskoga autora znači učiniti ga dostupnim. U tome smislu čitanje svetih i sekularnih tekstova ima istu intenciju. Dosezanje cilja zahtijeva pristup kanonu za koji kulturni kôd suvremenih čitatelja osigurava parametar. Tako se tu pojavljuje granični prostor između Shakespearea i registra koji predstavlja problem utoliko što se ili autoritet posuduje kako bi se potvrdilo čitanje, ili se prostor eliminira stapanjem egzegetskoga čitanja i kanonskoga teksta. Dr. Johnson radi i jedno i drugo, tako da je njegov registar obilježen dvostrukosću o kojoj smo već raspravljali. Štoviše, ta se dvostrukost paralelizira suprotstavljenom tendencijom unutar samoga registra orijentiranog na čitatelja, budući da se čitatelj/čitateljica ne samo mora suočiti u ogledalu s Shakespeareovim likovima, već isto tako biti podučen/a onim što Dr. Johnson smatra značenjem Shakespearea koje učini što je moguće ugodnijim. Registar postaje sve složeniji zahvaljujući razno-

³⁷ Usp., naprimjer, Sir Walter Scott, *Ivanhoe*, prir. Andrew Lang, London 1901. Fusnota na str. XLVII.

likim aspektima što ih treba uzeti u razmatranje. No ti aspekti ne odnose se toliko na kanonizirani tekst koliko na okvir u koji ga valja prenijeti.³⁸

To postaje sve uočljivije u ukazivanjima Dr. Johnsona na ranije komentatore Shakespearea. Mada je svojim ciljem smatrao donošenje »revolucije učenosti« (99), nije želio postići to kritiziranjem ranijih komentatora, budući da »nije bilo nijednoga koji nije ostavio Shakespearea bez poboljšanja, niti je bilo nijednoga kojemu nisam bio dužan pomoći i informaciju« (101). Unatoč takvih javnih priznanja, Dr. Johnson ne može a da ne kritizira neke od svojih prethodnika čija se glavna »greška« sastojala u pukom »pregledanju površine« bez »prodiranja do dna« (98). Ako neki od komentatora, unatoč njihova zajedničkog napora, nisu iza sebe uspjeli ostaviti bolje razumijevanje kanonskoga djela — kao što je Dr. Johnson eksplicitno tvrdio za sebe (58) — što je doista mislio pod »poboljšanjem«? Osim tekstualnih emendacija to se može odnositi samo na činjenje teksta dostupnim suvremenim interpretacijama. A kako se situacije mijenjaju, opažanja prethodnih komentatora mogu postati nebitna ili se mogu »popraviti« kako bi kanonski autor pristajao za nove potrebe.

Takva promjena to više iznenaduje što je tradicija komentara duboko prožeta vjerovanjem da će se konačno dosegnuti sveiscrpo značenje kanonskoga autora. Sama činjenica da se put prema totalnom razumijevanju ne odvija po pravoj liniji svjedoči o dvostrukoj orijentaciji koja prevladava u komentaru: to jest, autoritet počiva na kanonskome autoru, a taj se autor ipak stalno prebacuje u drugu perspektivu te se stoga ono što su raniji komentatori rasvijetlili mora iznova izmiješati. Ponovno mijenjanje obilježuje uspon kritike unutar tradicije samoga komentara,³⁹ a do toga je razvoja došlo u najvećoj mjeri zbog povećavanja složenosti registra u koji se prevodi kanonski autor. Registar nije isključivo određen shvaćanjem kanonskoga autora već još i više ovisi o općevažećim zahtjevima koji uvjetuju njegovu dostupnost. To će neizbjegno povlačiti za sobom ponovno procjenjivanje i kanonskoga autora i standarda koji upravljuju registrom.

Dvostrukost postaje očita u vezi koju Dr. Johnson uspostavlja između univerzalija aristotelovske poetike i Shakespeareova djela. Kratki pogled na neke od tih veza još jednom će razotkriti temeljni problem koji je sadržan u kanonu općenito: neizbjegno klizanje autoriteta od kanona prema čitanju. Približavajući Shakespeareovu veličinu suvremenim čitateljima, Dr. Johnson priziva zalihu robe tada još aktualnoga tumačenja Aristotelove poetike prema kojemu je zadatak pjesnika imitacija prirode. Budući da je Shakespeare nadmašio sve ostale pjesnike u tom pogledu, takva je uzoritost njegovo djelo priskrbila autoritetom.

No što se tiče prirode i imitacije Dr. Johnson kao da ima svoje vlastite ideje. Shakespeare kao »pjesnik prirode drži pred svojim čitateljima vjerno og-

38 Szegedy-Maszák, »The Rise and Fall« str. 143 sasvim ispravno ustvrđuje: »Kanoni su blisko povezani sa zajednicama.«

39 O Johnsonovu odnosu prema tradiciji usp. Bate, *The Achievement of Samuel Johnson*, str. 217.

ledalo običaja i života« (62); tako je priroda kao prvo ljudska priroda. Dr. Johnson nastavlja razradivati taj stav te kaže: »Čovječanstvo ne treba izučavati u radnoj sobi; onaj tko želi spoznati svijet stoji pod nužnošću mukotrpnog prikupljanja vlastitih zapažanja, mijesajući se kolikogod može u svjetovne poslove i zadovoljstva.« (88) Budući da je »njegova drama ogledalo života« (65), »koja izlaže stvarno stanje zemaljske prirode koja sudjeluje u dobru i u zlu, radosti i tugi, pomiješana s beskrajnim mnoštvom proporcija i bezbrojnim načinima kombiniranja« (66), Shakespeare običaje širi u dotada nevidenu raznolikost, rasprostrtu u promjenljivom slijedu živilih slika. Takav katalog, čije detalje Dr. Johnson nastavlja navoditi, jest mješavina ideja razvijanih u toku cijelogosa-mnaestog stoljeća, mada im on pridaje svoje individualno gledište. Budući da tvrdi da su sva ta grananja prirode predočena u Shakespeareovu djelu u nedostiznoj savršenosti, Shakespeareov autoritet impicitno služi potvrđivanju standarda izuzetnosti koje je postulirao komentator iz osamnaestoga stoljeća.⁴⁰

Za takvu tvrdnju valja platiti odredenu cijenu. Izjednačavajući prirodu sa »stvarnim stanjem zemaljske prirode« — objašnjenu jasno vidljivim mnoštvom običaja — u direktnome je sukobu sa stavom izrečenim neposredno prije toga u »Predgovoru«, gdje Dr. Johnson priziva stari Aristotelov pojам govoreći: »Ništa ne može zadovoljiti mnoge, i zadovoljiti ih zadugo, osim točnoga prikazivanja opće prirode« (61). Murray Krieger je ukazao na tu očitu dihotomiju:

U iskazu možemo primijetiti neobično supostavljanje racionalističke pretpostavke o općoj prirodi uz brigu empiričara za reakciju publike (pojam zadovoljavanja mnogih i zadovoljavanja zadugo). Tako, mada ne postoji propitivanje dogmat-skoga vjerovanja u objektivno postojanje univerzalija koje se može otkriti, postoji i ustrajavanje da potvrda tih univerzalija ne potječe iz a priori dedukcija o prirodi stvari, već iz kombiniranih sudova individualnih iskustava.⁴¹

Dr. Johnson kao da posuđuje univerzalni karakter »opće prirode« kako bi podržao prepostavljenu uzoritost »zemaljske prirode«. Čak i ako nije bio svjestan te dihotomije sama činjenica da je do nje došlo svjedoči o strateškim postupcima djelatnima u njegovu komentaru. Tradicionalni pojам prirode mora posuditi vrijednost raznolikosti ljudske prirode kao aktualnom objektu imitacije, a ta se razlika sa svoje strane prešutno izjednačuje s osnovnim standardima aristotelovske poetike. Razlog takva manevra je ocigledan, zato što se kanonskome autoru ne obraća zbog njega sama, već kako bi se iskoristile »velike milosti igre«, to jest, »kako bi se kopirala priroda i podučavao život.« (80) Zbog takve brige »opća se priroda« kao univerzalija treba prilagoditi tako da se više-obličnost ljudske naravi može skovati kao instrument podučavanja. Stoga se ljudske sklonosti moraju promatrati ako se želi da predviđena lekcija bude dje-lovtvorna. U »Predgovoru« Dr. Johnson izopačuje osobitosti prirode, a ta medui-

40 Mada se mora reći, kao što tvrdi Bates, da, Johnson rabi kritički vokabular europske kritike prije romantizma: on rabi riječi poput 'razum', 'priroda', 'osobitost' i 'dosjetljivost, on im daje daleko šire značenje od drugih u isto vrijeme« (*The Achievement of Samuel Johnson*, str. 191).

41 Murray Krieger, *Poetic Presence and Illusion: Essays in Critical History and Theory*, Baltimore 1979, str. 56.

gra »općega« i »zemaljskoga« privlači pažnju na granični prostor između kanonskoga autora i njegova prevodenja u instrukcije za čitatelje iz osamnaestoga stoljeća. Taj se prostor ne može konačno objasniti i kao rezultat Dr. Johnson je prinuden podijeliti prirodu.

No uporaba aristotelovskog pojma prirode za potvrđivanje ideja koje promiče komentator nije jednosmjeran proces. Sama činjenica da Dr. Johnson Shakespearea smatra savršenim otjelotvorenjem onoga što on misli da je priroda pomaže podrtavanju autoriteta kojim Shakespeare upravlja. Takvo je podrtavanje tim nužnije što se autoritet kanonskoga autora ne priziva iz riječi Božje, kao što je to slučaj u svetim tekstovima. Stoga se svjetovni autoritet mora učiniti vjerojatnim u pojmovima koje čitatelji dijele i koji su zamišljeni kao potvrda njegova autoriteta. Dvosmjernim se prometom postiže da komentar ima i jedno i drugo značenje, što postaje očito kada Dr. Johnson precizira načine na koje je Shakespeare imitirao prirodu.

On s jedne strane slavi »Shakespeareovu veličajnost, izvlačenje scena iz prirode i iz života« (53), a ipak, s druge, kopirajući sve iz prirode, Shakespeare se toliko približava životu da stvara »nejasnoće« (52ff.). Zadaća je komentatora »objasniti što je nejasno« (51) i, dok to radi, autoritet će se još jednom prebaciti, zato što komentator sada autorativno govori o razjašnjavanju nejasnoća kroz »kritiku pretpostavki« (51). Dr. Johnson eksplisitno tvrdi da mu »nakana nije isključiti sama sebe« kada dode do poredbe Shakespeareovih »osjećanja ili izraza s onim drevnih ili modernih autora« (58). U toku takva pregnuća Dr. Johnson pronalazi brojne »greške« kod Shakespearea koje kao da implicitno umanjuju autoritet kanonskoga pisca koji se kritizira bilo za ono što je učinio ili za ono što nije uspio učiniti u imitiranju prirode. Tako se otvara još jedna dihotomija, kao što je pokazao Krieger, u kojoj »Dr. Johnson može kuditi Shakespearea zbog moralne ravnodušnosti nakon što je slavio njegovo vjerno prianjanje uz naš moralno ravnodušni svijet,« a čineći to on »samo iznova formulira onu prastaru dilemu koja uzaludno pokušava mimentičko usuglasiti s didaktičkim« (77).

Kadgod didaktička nakana prevladava u komentaru Dr. Johnsona, granični se prostor može prevladati samo projiciranjem standarda na djelo kanonskoga autora, te tako prevrtanjem funkcije komentara. Umjesto izvlačenja standarda iz klasičnoga djela, Dr. Johnson nabraja greške koje je opazio u Shakespeareovoj inače hvalevrijednoj imitaciji prirode. Greške velikih ljudi »dovoljne su da zatamne i zaklone sve druge zasluge« (71). Shakespeare, tvrdi Dr. Johnson, »žrtvuje vrlinu prikladnosti... ne čini ispravnu raspoljelu dobra i zla... vodi ljkove ravnodušno kroz dobro i зло, a na kraju ih otpušta bez daljnje brige i ostavlja da njihovi primjeri djeluju kao slučajni« (71). Zapleti propuštaju mogućnost da podučavaju i zadovoljavaju čitatelja; šale su mu u komedijama najčešće nezgrapne, a njihova šaljivost raskalašna; »kadgod potakne invenciju,« u tragedijama, »ishod njegovih napora je bombastičnost, niskost, razvučenost i nejasnost« (73). No Shakespeare se ne kritizira samo zbog moralnih razloga već i zbog nemarnosti njegova zanatstva. »Nije ga zanimalo razlikovanje vre-

mena i mjesta... bio je narušitelj kronologije... brkao je pastoralna s feudalnim vremenima« (72). Katkad se upetjava u nespretna osjećanja koja ne može dobro iskazati, a ne želi ih odbaciti« (73) Kad god pred njega iskoči kakva doskočica, »on djelo ostavlja nedovršenim. Doskočica je zlatna jabuka zbog koje će uvijek ostaviti posao ili se pognuti pred svojim dostojanstvom« (74). Dr. Johnson ustrajno nabraja Shakespeareove nedostatke u tome smislu.

Taj postupak ima dvije važne posljedice: prvo, Dr. Johnson napušta načelo milosrda temeljno za egzegezu svetih tekstova, u kojima sve o čemu se piše treba biti predstavljeno u najboljem svjetlu.⁴² Mada se Dr. Johnson nadugačko zaustavlja na Shakespeareovim »izuzetnostima«, on ne iznosi njegove očevidne greške kao prikrivene, još uvijek neprepoznate vrline. Očito, osobni stavovi Dr. Johnsona u vezi s moralnom podukom, dekorumom i zanatstvom nude parametre za pokazivanje Shakespeareovih nedostataka. Stoga on mora postupno uvesti ono što smatra Shakespeareovim manama kako bi osigurao uspjeh moralnih poduka na koje misli. To poduku čini glavnim pitanjem koje Shakespeare, unatoč uputstvima koja kao da nudi za takav pothvat, ne može ispuniti u cijelosti. Nadomeštavanjem se načela milosrda kritikom grešaka ne mora umanjiti Shakespeareov autoritet; njim se prije cilja na dovršenje modela koji zahtjeva didaktička nakana Dr. Johnsona. Pa ipak, razmjena između milosrda i kritike čini komentar dvoličnim utoliko što interpretacija više nije isključivo posvećena shvaćanju kanonskoga autora, budući da je on postao podložan zahtjevima suvremenosti koji ne moraju biti na njegovoj putanji. Dr. Johnson kao da je svjestan te dvoličnosti; mada želi »ostaviti svog autora bolje shvaćena« (58), on istovremeno priznaje da bi »bilo smiješno hvaliti se nepristrasnošću« (80).

To do izražaja dovodi drugu implikaciju. Standardi inherentni kritici, a koje Shakespeare nije usvojio, moraju se izvesti iz zabilježenih grešaka i tako ostati po naravi virtualni. Svaki je oblik kritike motiviran skrivenim standardima koje se ne mora verbalizirati kada se donose prosudbe. Projiciranje virtualnih standarda na Shakespearea omogućuje da kanonski autor implicitno služi potvrđivanju neverbaliziranih standarda Dr. Johnsona i mada nakraju kanonski autor nije nužno lišen autoriteta, on se iznova razmatra na takav način da se čini da prisvaja implicitne kriterije izvrsnosti Dr. Johnsona. Komentar mora podupirati autoritet kanonskoga autora kako bi iskoristio taj autoritet u svoje vlastite svrhe. Iznova registrar odlučuje o uporabi kanonskoga autora; otuda je djelo načinjeno kako bi bilo u skladu s njim.

Još jednom vidimo dvostrukost inherentnu komentaru koja kao da gleda u dva različita pravca u isto vrijeme. Stierle piše:

Ako komentar želi odvesti do izvornoga teksta i njegova značenja, ili dati prošlome tekstu njegov sadašnji smisao, svaki je put komentar most između čitatelja i teksta kojemu pristupa. I komentator je tumač koji živi u dva svijeta, svijetu teksta i svijetu čitatelja, i organizira razmjenu između njih. Kakvagod bila konkretna in-

⁴² Za daljnju razradu problema milosrda usp. Moshe Halbertal i Avishai Margalit, *Idolatry*, prij. Naomi Goldblum. Cambridge/Mass. 1992, str. 88.

tencija komentara, on prepostavlja razliku između teksta i njegove čitljivosti koju želi ukinuti.⁴³

Upravo ta razlika nikada ne može biti ukinuta, te se tako autoritet okreće oko prostora koji razdvaja tekst od njegova čitanja. Ono što se zbiva u takvu stožernome pokretu nije samo prenošenje autoriteta kanonskoga autora na ono za što Dr. Johnson tvrdi da je točnije shvaćanje Shakespearea. Isto tako tim se postiže i očuvanje autoriteta sredstvima vjerojatnije i otuda uvjerljivije egzegeze kanonskoga autora. Takva dvostrukost ima dalekosežne posljedice za posao interpretacije kakav se pojavljuje na kraju osamnaestoga stoljeća.

Svjetovni autoritet koji posjeduju kanonski autori ne proistječe iz transcendentalnoga djelovanja, već iz kolektivnoga pristanka otvorenog prema promjenama, i zato što je svjetovni kanon načelno otvoren te tako predmet preuređenja i prevrednovanja. Prema tome, autoritet kanonskoga pisca nije zauvijek garantiran već se mora stalno ovjeravati rasvjetljavanjem njegovih dosegnuća. Autoritet se uvijek iznova mora podcrtati izlaganjem uzoritosti modela kojeg treba nadmašiti, koji, opet, nije monolitan već višeobličan te time poprima različite forme u toku povijesti. Tako se zbiva naizmjenično prevodenje: komentar posudiće autoritet da bi potvrdio svoje tvrdnje o tome kako kanonskoga autora treba prevoditi u skladu s vladajućom situacijom. Rasvjetljavajući primjenjivost kanonskoga pisca, komentar pribavlja dokaz za autoritet koji počiva na tome autoru. Stoga komentar kao žanr interpretacije čini dvije stvari u isto vrijeme: rabeći autoritet on podcrtava vrijednost vlastitih postulata; pružajući bolje shvaćanje, on i stabilizira i povećava autoritet kanonskoga pisca. Dr. Johnson htio je uspostaviti adekvatniji pristup Shakespeareovu djelu i što se tiče neiskvarenoga teksta i onoga što je on smatrao značenjem teksta. Iz toga je razloga njegova kritika Shakespeareovih djela pokušaj dosiranja suglasnosti između kanonskoga autora i registra u koji ga valja prevesti, a to rezultira u prebacivanju autoriteta.

Takvo prebacivanje ukazuje na činjenicu da se prostor između kanona i komentara ne može razjasniti s takvom lakoćom kao što je bio slučaj kada je komentar potvrdio da kanon upravlja autoritetom. Kad god kritika u nastajanju stekne prednost, što i nije morala biti intencija Dr. Johnsona, autoritet kanona je u opasnosti, zato što o onome što se sada smatra vrijednim odlučuje kritika.⁴⁴ Onim što je Dr. Johnson morao reći s tim u vezi upravlja njegovo uvjerenje da su ideje koje je kritizirao identične s tekstrom koji je prikazivao. Drugim riječima, granični prostor nije se premjestio u fokus i tako mu se pitanje pogrešnoga čitanja nije ukazalo ni kao komentatoru niti kao komentatoru pretvorenom u kritičara. Kritika, kakva je prakticirana u »Predgovoru«, nije

⁴³ Stierle, »Studium«, str. 19.

⁴⁴ Ovo je uvjerljivo pokazao Guillory, za kojega kanon nije ništa drugo doli, imaginarna lista tekstova koja je, uvijek u sukobu s konačnom materijalnošću silaba« (*Cultural Capital*, str. 32) i koji se danas smatra »kulturnim kapitalom« za kojim žude raznolike interesne skupine. Takvo shvaćanje kanona u dobroj je mjeri različito od onog koji je prakticirala tradicija komentara.

kolonizacija graničnoga prostora, ali nužnost popravljanja uzoritosti kanonskoga autora, kakva je indicirana ukazivanjem na tzv. Shakespeareove greške, ukazuje na razliku. Izgleda da Dr. Johnson — za kojega je kritika još uvijek podređena komentaru — ne smatra jaz između kanona i čitanja problemom kojemu se mora posvetiti.

Kada se kritika na početku devetnaestoga stoljeća konačno emancipirala od komentara, cilj joj više nije bio prevodenje kanonskoga autora u suvremeno razumijevanje, već, kao što je formulirao Matthew Arnold, »da vidi objekt kakav je doista po sebi«.⁴⁵ Stoga je »kritički napor« prije svega bio usmjeren na pročišćavanje objekta od razobličavanja koje su mu nametnula prilagodavanja čiji je predmet bio.

No suvremeniji je uspon hermeneutike eksplisitno tematizirao jaz između teksta i shvaćanja u pokušaju povezivanja onoga što je ostalo nesavladivo razdvojeno. Granični prostor, prouzročen samom interpretacijom, nije bio važno pitanje u tradiciji komentara, mada je predstavljao problem utoliko što je njegova potpuno nepriznata prisutnost činila da autoritet sklizne između kanona i čitanja. Takav plutajući autoritet ukazuje da se taj prostor ne može iskorijeniti, a kad ga se odstrani objašnjavanjem to ima posljedice: autoritet više nije zasnovan na kanonu; umjesto toga on lebdi između teksta i komentara te je tako izložen eroziji.

No postoji razlog zbog kojeg ta situacija nije stupila u središte pažnje: komentar nije namjerno za sebe prisvojio autoritet kanona, već je time što je kanon učinio pristupačnim sudjelovao u njegovu autoritetu. Komentar je bio protež vjerom da je sudjelovanje povlačilo za sobom autentifikaciju onoga što je tumač kanona učinio pristupačnim, a pristupačnost je pitanje distribucije za koju je sudjelovanje preduvjet. No ta distribucija konačno rezultira u rasapu samoga autoriteta kojega je komentar trebao učiniti pristupačnim.

Stupanj do kojega je sudjelovanje obilježe bilo kojeg odnosa prema kanonu nastao je iz tekuće debate o kanonu i tvorbi kanona. Budući da je komentar već dulje vrijeme narušio pojam autoriteta, kanon je u međuvremenu u potpunosti promijenio svoje temeljne osobine: umjesto da bude autoritativni skup književnih tekstova, sada se smatra kulturnim kapitalom. Stoga se »problem onoga što se naziva tvorbom kanona najbolje može razumjeti kao problem u konstituciji i distribuciji kulturnog kapitala, problem pristupima sredstvima književne proizvodnje i potrošnje.« Iz toga razloga »književna se djela moraju promatrati više kao vektor ideoloških pojmoveva koji se nalaze unutar samih djela već u kontekstu njihova institucionalnoga prikazivanja, ili jednostavnije, u načinu na koji ih se podučava.«⁴⁶ Unatoč revoluciji kroz koju je prošao pojam kanona i pored smanjenja njegova značaja, sudjelovanje — mada ne više u autoritetu već u sada pristupačnome kulturnom kapitalu — još uvijek je prevladavajuća djelatnost koja povezuje tekuće poglede na kanon sa starom tradici-

⁴⁵ Matthew Arnold, *Lectures and Essays in Criticism*, vol. 3 of *The Complete Prose Works*, prir. H. R. Super. Ann Arbor 1962, str. 258.

⁴⁶ Guillory, *Cultural Capital*, IX.

jom komentara. Sudjelovanje je uvijek na rubu prilagodavanja onoga što kani učiniti dostupnim, bio to autoritet ili kulturni kapital. Ovaj se drugi cijeni ne zbog toga što upravlja autoritetom, već zato što je nešto za čim treba žudjeti; to je temeljna razlika. Opet, u konačnoj analizi, takvo sudjelovanje vodi do erozije onoga čime kanon upravlja ili onoga što ima ponuditi.

Preveo s engleskoga DAVOR BEGANOVIĆ

Bdjenje u čast Veneri (Pervigilium Veneris)

93

Sutra će ljubit i tko nikad nije.
Ljubit će sutra tko ljubljaše prije.

Proljet nova, puna pjesme, proljet evo rodi svijet!
Proljet spaja sve što ljube, proljet pârī ptice sve.
Šuma driješi svoje prame da ih ljubi plodni dažd,
Steruć sjene mladih grana preko svakog cvijeta svog.
Ona koja drûži drâgë nać će sutra šumski hlad,
Pa će u njem prućem mirte splesti svakom zelen dom.
Diôna će sutra dati s trona sjajnog zakon svoj.

Sutra će ljubit i tko nikad nije,
Ljubit će sutra tko ljubljaše prije.

Ona cvjetnim dragim kamom evo slika rumen gôd,
Onda dahom toplog vjetra ona goni zrelu grud
Poput pupâ da se širi; ona rosu, koju zrak
Noćni vazda sjajnu dava, prska posvud kao dažd.
Tamo dršcu suze sjajne, trepte dok ih čeka pad:
Visi kaplja, postav kugla, hoteć spriječit let na tlo.
Tu je cvijeća sami grimiz rastro svuda rumen stid;
Vlagu onu, kojom zvijezde rôsē svaku vedru noć,
Zora s dojki djévâ sviju diže kao mokar plašt.
Ona zorom djeve-ruže goni slavit vjenčan pir.
Vrela krv ih s Cipra stvori, stvori Amor cjelov dav,
Stvori dragulj, stvori plamen, stvori sunčev ognjen ruj.
Sutra one misle zbacit ognjen plašt sa stida svog,

25 Pa će jedna, za njom druga ići bračni zavjet dat.

Sutra će ljubit i tko nikad nije,
Ljubit će sutra tko ljubljaše prije.

Onda Nimfe ona pozva da u mirtov idu gaj:

»Hajte, Nimfe, nema strijelā, dokon Amor mora ić.

30 Nalog mu je ić bez strijela, nalog mu je ići gol,
I bez lûka i bez strijela, pustit mora sav svoj plam.«
Sad je dječak družnik djévā; ipak oprez dok ste s njim;
Premda dokon Amor ide, premda nema lûka svog,
Ipak, Nimfe, pomno hajte, jer je njegov krasan lik:
35 Amor vam je vazda isti: imo strijele, bio gol.

Sutra će ljubit i tko nikad nije,
Ljubit će sutra tko ljubljaše prije.

94

Djeve svoje pune stida Venus k tebi šalje sad:

»Jedno bismo molit htjele: ti nam, Delska Djevo, daj

40 Da se šumom našom ne bi tada lila zvijerska krv.
Sama ona sad bi zvala, da ti može sklonit stid;
Sama ona sad bi zvala, da ko Djeva smiješ doć.
Tri bi noći gledat mogla kada počne slavlja ples
Svega mnoštva što se sjati iduć kroz tvoj sveti gaj
45 Posvud izmed cvjetnih kruna, izmed cvjetnih lögā svih.
Néćē manjkat Ceres, Bacchus, ni pjesnikā sviju bog,
Bdjeti nam je cijele noći, da se sretni ori pjev:
Vladaj, Venus, šumom našom! Ti se, Delko, skloni čas!«

Sutra će ljubit i tko nikad nije,

50 Ljubit će sutra tko ljubljaše prije.

Venus traži da se cvijećem s Hible odmah resi sud:

I dok ona zakon daje, tri su Mîlē üz njēn tron.

Hibla, rastri svoje cvijeće, sve što gôd ti dosad dâ.

Hibla, prostri plašt svoj cvjetni, kolik Etne da je dol.

55 Amo idu selske djeve, vrelske djeva evo još,
Idu šumske, idu gajske, gorske djeve već su tu.
Kaza svima neka sjednu, krilat dječak njoj je sin,
Te im reče, premda gol je, pomno njima valja s njim.

Sutra će ljubit i tko nikad nije,

60 Ljubit će sutra tko ljubljaše prije.

Sutra bit će kako Eter pŕvom slavi bračni pir.
 I da gôd bi stvorit mogo, proljet oblak ocu dâ;
 Plodnim pljuskom krepko krilo svojoj ženi obli tad,
 Da bi svakoj klici moglo snažno tijelo hránē dat.

65 Onda more višnjom krvlju, digav oblak pjene bijel,
 Tamo izmed modrih jata, gdjeno dvonog jezdi konj,
 Stvori Venus posve mokru, jer je skvazi morski val.

Sutra će ljubit i tko nikad nije,
 Ljubit će sutra tko ljubljaše prije.

70 Prodrije mati sviju bića duhom k duši i u krv,
 Otud tajnom moći svojom ona sada vlada svim.
 Širom neba, širom zemlje, a i širom mora sveg,
 Stalno stazom ravnom ide, sjeme sijuć nek dâ rod,
 Dajuć nalog svemu svijetu spoznat rodnost i njen put.

75 Sutra će ljubit i tko nikad nije,
 Ljubit će sutra tko ljubljaše prije.

Latin od nje trojska boštva još je davno znao steć,
 A svom sinu ona dade lavrentinske djévē čar,
 Marsu potom djevu dade, koja, stidna, čuva hram,
 80 Svima koje Romul rodi od Sabinā djeve dav,
 Stvori Ramne i Kvirite, dâ nek Romul, sav mu rod,
 Od nje same mater steće, da mu unuk bude car.

Sutra će ljubit i tko nikad nije,
 Ljubit će sutra tko ljubljaše prije.

85 Posvud žudnja polja plodi, polja Venus čute sad;
 Sâm se Amor, dječak njezin, kao poljski kaza sin.
 Kada polje njega rodi, tad mu ona pruži grud,
 Ljupkim cvijećem njega goji što mu daje cjelov svoj.

90 Sutra će ljubit i tko nikad nije,
 Ljubit će sutra tko ljubljaše prije.

Eno ispod žùkē dolje bòčkē leži mnogi bik,
 Svakog od njih sobom drži sami čvrsti bračni vez:
 Ondje ovce, s njima bravi, bleje gdje se stere sjen,
 Mnogi labud, glasa mukla, klizeć barom buči sad.
 95 I da ptičji cvrkut ječi, Venus dade nalog svoj:
 Tereju se žena glâsī gdjeno jablan pruža hlad,

Te bi reko sama ljubav u njoj budi zvonki pjev,
Nè da ona žali sestru koju rani surov muž.
Ona pjeva; mi smo tihe. Kad će meni proljet doć?
100 Kad ću biti poput laste, da me mine ovaj muk?
Múčēć, Muzu svoju gubim, nì sām Feb mi nije sklon.
I Amikla, zbog svog mûka, tako nekoć zgubi mir.

Sutra će ljubit i tko nikad nije,
Ljubit će sutra tko ljubljaše prije.

Prepjevao MARKO GRČIĆ

Uzgredna napomena

96

PERVIGILIUM VENERIS ocjenjuje se kao remek-djelce kasnorimskoga pjesništva. Posvećeno je Venerinim proljetnim svetkovinama na Siciliji, gdje se ona od davnina štovala. Dosad nije pouzdano datirano, te mu se postanak odreduje od 2. do 5. stoljeća našega računanja vremena. Sačuvano je u tri rukopisa, sva tri oštećena. U različitim je modernim izdanjima i raspored stihova i kitica različit. Bez čvrstih dokaza, pripisivalo se Katulu, Floru, Apuleju, Tiberijanu i Nemezijanu, ali mu je, zapravo, tvorac nepoznat. Pjesma je neka vrsta medaša između antičke civilizacije, koja izdiše ili je već izdahnula, i kršćanstva koje se širi da zauzme njezino mjesto. Referenciju je iz nje T. S. Eliot uvrstio u *Pustu zemlju*, a cijenili su je E. Pound i drugi moderni pjesnici. Koliko mi je poznato, nitko je, prije ovoga moga starog pokušaja, nije pokušao prevesti na hrvatski. Po nadahnuću, možda je posljednji proplamsaj istinske pretkršćanske religioznosti, i, oblikom, preteča srednjovjekovnoga latinskoga pjesništva. Napisana je u trohejima (koje sam, koliko sam god umio, gledao slijediti), ali se, makar i djelomično, stihovi mogu čitati i u kvantitativnome i u akcenatskome metru (npr.: *Ipsa gemmis purpurantem pingit annum floridis...*). Značajna je česta aliteracija i, mjestimice, unutrašnji i svršetni srokovi (npr.: *Et nemus comam resolvit de maritis imbribus: / Et recentibus virentis dicit umbras floribus*. Ili: *Jussus est inermis ire, nudus ire jussus est... / It puer comes puellis; nec tamen credi potest...*) Ali-teraciju sam odnemario, a srok sam tražio od zgode do zgode. Pjesma počinje slaveći Veneru, koju je rimski narod štovao kao pramater (*Generatrix*) svoju i julijskoga roda, po sinu njezinu Eneji i unuku Julu, te evocirajući, snažnim slikama, šumsku sceneriju u kojoj će biti prvotravanjske svetkovine. No, iznenađa, gotovo na vrhuncu zanosa, u kojem je dotle bio skriven, pjesnik prelazi na osobnu tužbalicu:... *quando ver veniet meum? / Quando fiam uti chelidon ut tacere desinam? / Perdidì Musam tacendo nec me Phoebus respicit. / Sic Amyclas cum tacerent perdidit silentium.*

Neočekivani tragični ton na kraju, odjednom, kao da, unatrag, prožme cijelu pjesmu i njezinu ushićenost iznese u svjetlosti iskustva neposredne propasti svijeta iz kojega je iznikla. Za svoj sam se prepjev služio, uglavnom, izdanjem

pjesme u antologiji latinskoga pjesništva *The Oxford Book of Latin Verse, From the earliest fragments to the end of the Vth Century A. D. Chosen by H. W. Garrod, Fellow of Merton College, Oxford, 1968.* Odstupanja se navode u bilješka-ma.

Stih 9: Dlōna je Venera.

Stih 13: dahom toplog vjetra... U izvorniku: *Favoni spiritu...* Lat. *Favonius* jest topli zapadni vjetar, zefir, koji je u Italiji, počevši puhati sredinom veljače, označivao dolazak proljeća.

Stih 38 i 39: Delska Djeva (*Virgo Delia*) jest Dijana, božica lova, rođena na otoku Delu, ali, razlikujući se od Venere, ona je kreposna.

Stih 46: *Ceres* je Cerera, rimska Demetra, božica plebejaca. Neki misle da joj je ime od sabinske riječi *ceres* 'kruh'. *Bacchus* je Dioniz, »bučni« (gr. *báculos* 'bučni'). Pjesnikā sviju bog (*poetarum deus*) jest Feb Apolon.

Stih 51: Hibla (gr. i lat. *Hybla*) jest gora u istočnome dijelu Sicilije, puna cvijeća za pčele. Opjevali su je i drugi pjesnici.

Stih 52: Tri... Mlē jesu Gracije (*Gratiae*), ili Harite (*Charites*). U Hesioda ima ih tri: Eufrosina (Vesela), Aglaja (Sjajna) i Talija (Obilna ili Blažena).

Stih 54: ... kolik Etne da je dol (*quantus Aetnae campus est*). Tako čitaju mnogi izdavači pjesme, pa sam i ja to preuzeo. No, u Garroda stoji: *quantus Ennae campus est. Enna*, ili *Henna*, jest grad na Siciliji, s Cererinim hramom: ondje je Pluton oteo Prozerpinu.

Stih 57: Krilat dječak jest Amor, sin Venere i Marsa. Poistovjećen s grčkim Erosom.

Stih 61: Eter (lat. *Aether*) poistovjećivan je s Jupiterom i nebom, koje sve sadrži i biva načelo topline i plodnosti; prvom 'prvi put'.

Stih 65 do 68: Opisuje se radanje Venere iz morske pjene.

Stih 65: Dvonog konj: *equi bipedes* bili su Protejevi morski konji ribljih repova.

Stih 77 do 82: Aluzija na pustolovine Eneje, Venerina (Afroditina) i Anhizova sina, poslije Hektora najvećega trojanskog junaka. Iz zapaljene Troje (po Virgilijevoj *Eneidi*) iznio je oca Anhiza na ramenima i, s drugim Trojancima, krenuo na zapad sa dvadeset brodova, ponijevši državne penate. (Što se tiče penata, koje sam ja preveo Kranjčevićevom riječju *boštva*, u Garroda doista stoji: *Ipsa Trojanos penatis in Latinos transtulit*. Ali, drugi izdavači, namjesto penata, imaju *nepotes* 'unuke, potomke'.) Nakon duga putovanja Eneja napokon doplovi do ušća Tibera. Kralj Laurenta (usp. stih 78) Latin dade mu za ženu kćer Liviniju, itd. Enejin sin Askanije, ili Jul, kojega je rimska pleme Julijā držalo praocem, osnovao je grad Albu Longu. Mladi mu brat, Silvije, utemeljitelj je albanskoga kraljevskoga doma Silvijā, odakle su Romul i Rem. Oni su sinovi boga Marsa i Reje Silvije, koja je bila Vestina svećenica (usp. stih 79). Nakon dogadaja s vučicom, itd., Romul, ubivši brata Remu, osnuje Rim kao utocište razbojnika, te se grad vrlo brzo povećavao, ali bez ženā. Na to Romul priredi svetkovinu (*Consualia*), kamo pozove i susjede Sabinjane, kojima rim-

ski mladići pootimaju djevojke (usp. stih 80). Izbije rat izmedu Sabinjana i Rimljana, ali postrojene vojske izmire žene, te se dotadašnji neprijatelji ujedine. Ramni (*Ramnes*) jedno je od tri najstarija plemena u Rimu (usp. stih 81). Kviriti (*Quirites*), obično u množini, označuju rimske gradane koji imaju sva građanska prava. Možda je ime isprva označivalo stanovnike sabinskoga grada Curesa, onda same Sabinjane i najposlije Rimljane. U pjesmi *Pervigilium Veneris* Ramni i Kviriti simboliziraju, Venerinim posredovanjem, ujedinjenje Rimljana i Sabinjana. Odatle je potekao i sâm Cezar (usp. stih 82).

Stih 96: Tereju se žena glâsī... (*Adsonat Terei puella subter umbram populi*): Žena trakijskoga kralja Tereja bila je Prokna. Kad je Terej silovao njezinu sestru Filomelu i odsjekao joj jezik da ga ne bi mogla odati, ona svoju nesreću izveze na tkanini i pokaže je sestri Prokni. Da se osveti mužu, Prokna zakolje svoga i njegova sina Itisa, priredi ga kao jelo i iznese mu na stol, te pobegne s Filomelom. Terej ih stane goniti, ali ga Zeus pretvori u pupavca. Proknu preobrazi u slavu, a Filomelu u lastavicu. U rimskih je pjesnika, po drugim verzijama mita, katkad obratno, tj. Prokna je bila pretvorena u lastavicu. (Usp. Ovidijeve *Metamorfoze*, VI, 669 i dalje.)

Stih 102: Amikla (*Amyclae*) bila je grad u Lakoniji, kojim je vladao mitski kralj Tindarej. Njegovi su stanovnici mnogo puta bili dignuti na uzbunu zbog lažnih glasina da dolaze Spartanci, zbog čega je bilo zapovjedeno da se takvo što više nikad ne smije spomenuti. Kad su Spartanci, najposlije, ipak stigli, nitko se nije usudio prekršiti zapovijed o šutnji, te grad bude zauzet. Mûk Amîklë ušao je tako u poslovicu. Pjesnik svoju šutnju, osjećajući u njoj vlastitu nemoć, uspoređuje s kobnom šutnjom AmîklZ. Radi stiha, služio sam se izvornim latinskim nominativnim oblikom Venerina imena (*Venus*), imajući na umu Kranjčevića. Takoder sam uzeo *Ceres* namjesto Cerera, a *Bacchus* zbog stilskoga susjedstva. Pripjev u pjesmi, u izvorniku od jednoga duga stiha, razlomio sam na dvije jednakе polovice i preveo sa srokom.

P. S. Ovaj je prepjev prvi put objavljen u *Oku* od 21. rujna do 5. listopada 1978. te se ovamo prenosi s neznatnim izmjenama u osnovnome tekstu i u bilješkama.

MARKO GRČIĆ

Jozo Puljizević

Njegov obračun s Thanatosom I.

Jedan pjesnik i jedna glumica — Miroslav i Bela Krleža

99

»Iza toga je konac. Pale su zavjese crne.
I metla se diže stare krezube Parke.
Pletilja stara mete cvijeće, slavu i varke,
vještica crna posljednje svjetlo trne.«

(iz pjesme »U kazalištu«)

Pozornica na kojoj je predstava završena... Kada se spusti zastor, i glumci otidu u garderobe, i kada je lijepoj priči kraj... Pozornica sivih, bezličnih ostataka šminke, kulisa, rekvizita poslije predstave, kao ona Krležina kavana pod platanama na šetalništu u rano jutro, u mračnim raskolima Filipove mladosti: »Bila je te noći nekakva dobrotvorna zabava i sve je vonjalo po prolivenom vinu i ukiseljenom jelu, a jedna je grbava starica dizala oblak prašine skupljujući zlovjano i gundajući zgužvani staniol, rastrgane serpentine, kosti, ostatke jela i čikove.«...

Uvijek su na kraju balade, na kraju čarolije, bilo to u veseloj noći kavane pod platanama, u karnevalskim ljubavnim avanturama u »Ledi«, ili na pozornici poslije pada zavjesa crnih — grbave starice koje metu i dižu oblake prašine, ili nam stižu iz »desne kulise grbave smetljarice, sagnute, umorne, sive i prljave i pometu posljednji akord žalosne ljubavne glembajevske igre«, ili se pojave stare krezube Parke alias Mojre koje metu sve što je od života ostalo, i gasnu sva svjetla što su još nešto značila... Kazalište je i jedno i drugo, i ono na pozornici i izvan nje, i u brakovima i u kavanama, i na sprovodima i na karminama, i barem je to Krleža u cijelom svom vijeku pisanja bolje od svih naših pismenjaka dokazivao...

A u onom pravom kazališnom kazalištu gdje se »na daskama teško diše, ko u drvenoj raci« i gdje »ko lepet samrtne ptice je grimizne zavjese šum«, u nekoliko je stotina puta, od pravzvedbe 1929. godine (ako ne i tisuću, uključujući pokuse i gostovanja!) do travnja 1981., posljednjeg mjeseca u životu glumice i prvakinje Drame Hrvatskoga narodnog kazališta Bele Krleže, liječnik dr med.

Paul Altman izgovarao svoju prvu repliku u trećem posthumnom činu »Gospode Glembajevih«:

»Kao što glupo živimo, isto tako glupo i umiremo! Već me dugo muči ideja, kako su zapravo naši pogrebi barbarski primitivni i neukusni! Ta me misao već dugo muči! Niste li primijetili jednu strašnu stvar: kako naši mrtvaci sami, potpuno sami, putuju gradom od stana do mrtvačnice? U kućama se čuje još i plać, tu ljudi još lamentiraju, viču, žaloste se iskreno; na groblju to je već više manje predstava, ali zapravo pravi sprovod, posljednja šetnja mrtvaca po gradskim ulicama, to je samotna šetnja između postelje i mrtvačnice. Potpuno oslavljeni i sami putuju ljudi iz svog stana u nepovrat!«

Ta Altmanova gorka, ali bezobzirno točna impresija potpuno se poistovjetila sa slikom iznošenja mrtvačkog kovčega Bele Krleže iz foajea Hrvatskoga narodnog kazališta u crni »mercedes« pogrebnog poduzeća koji je čekao, u sunčano podne, na velikom portalu Kazališta.

Iz Kazališta, njenog jedinog stalnog stana kojeg u životu nikada nije mijenjala (od 1929. do umirovljenja imala je u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu stalni angažman), iz tog »narkaza« (kako ga je u svojim Dnevnicima nazivao Krleža), gdje se »glumac klanja polumrtav šutke«, »dok se pljesak širi krugom od lože do lože«, i Bela Krleža je, kao da je dr. Altman režirao njezin sprovod, potpuno sama otputovala na Mirogoj. I ona je, kao i svi naši kazališni mrtvaci, imala svoju posljednju šetnju po gradskim ulicama. Samotnu šetnju između svog jedino postojanog stana i mrtvačnice. U sunčano travansko podne, kada »sjaju na suncu kupole arkada«.

A sve je to bilo, od početka do kraja — cijeli njezin sprovod, rečeno bez imalo cinizma i Altmanove desperacije, u najvišem stilu i maniri elitnoga gradjanskog sprovoda, prvog reda, rezerviranog za uglednike. Poklonili su joj se u foajeu teatra, kako priliči prvakinji Drame, njezini kolege glumci, a i nešto, da li zahvalne, da li pred lijesom kao konačnom činjenicom, tek znatiželjne publice, ispratili je, koračajući iza lijesa vrlo podešeno tromo i polako, a i tronuto, kao da uistinu duboko žale, i šutke, kao da su puni neprebolnog bola, do mrtvačkog »mercedesa« parkiranog ispred ulaza u zgradu kazališta, i vjerojatno odahnuli zbog još jednoga dobrog osjećaja kako se još uvijek smrt dogada drugima, a ne njima koji nad odrom šutke stoje — i ona je otputovala!

To je bio posljednji veliki kazališni finale glumice, čiji je suprug, a naš pjesnik, gore na Gvozdu bio sam... Neki su upotrebljavali dojmljivu metaforu: Sam kao sačmaricom ranjeni vuk. Nepomičan i nemoćan! Gore na Gvozdu neponičan, jer hodati više nije mogao, i nemoćan jer na takvo »pasivno stanje stvari« nije bio u životu sviknut.

Prvi moj razgovor s Krležom na Gvozdu poslije Beline smrti bio je dva mjeseca nakon njezina sprovoda — u lipnju 1981. godine. Na istom mjestu gdje smo često bivali zajedno — a sada bez Bele.

A to je bio i moj prvi susret s Krležom — bez Bele.

Posljednji smo put, sjećam se, izvan Gvozda, istina potpuno neplanirano, bili zajedno jednoga ljetnoga ranog poslijepodneva... Poslije toga samo na Gvozdu, jer on nije više izlazio van...

To je bilo srpanjsko podne. To je bio *Šumski dvor*...

Na vrtnoj terasi toga elitnoga zagrebačkog restorana, pod krošnjom stabla, u hladovini, zajedno sa Šimom Šimatovićem. Filmskim redateljem i dugogodišnjim prijateljem kojeg sam volio slušati kako razgovara... Govori iz neke družačije, bolje, mirnije atmosfere, bez neurotičnog, histeričnog hodanja po napetoj rečenici, po nestrljivim upitnicima... Miran je kao da je evo sada izišao iz Begovićeva polutarnog salona, tamo s one strane »pustolova pred vratima«, ili kao da živi u doba Laurina »Mercure Galant« salona, ali — izvan dramskog konflikta... Kao šutljivi svjedok nekih tamo davnih drama koje dobro poznaje, ali koje ne potresaju njegov život...

Na vrtnoj terasi prazno, stolovi s raznoboјnim, besprijeckorno čistim stolnjacima. I vase na stolovima. Jeftine, male — za jedan cvijet.

Razgovaramo već jedan sat o svemu ponešto, ni o čemu do kraja, razgovor za dokolicu, za siestu, to je zapravo više bijeg od onoga sparnog kotla u gradu, gdje je ta omara mokra i teška kao tijesto. Ovdje je vreli srpanj — ali s daškom vjetra.

I odlučili smo, napokon, otići. Vrijeme je za ručak...

U posljednjoj trećini toga našega spokojnog razgovora, potpuno slučajno, ali spontano, dakle bez ikakva neposrednog povoda počeli smo razgovarati o Krleži... O tome kako on, kada je posrijedi film, nikako da se odluči kojem bi se »carstvu priklonio«....

Jer, na jednoj strani su oni zadihani, ustrčali sineasti puni ideja i akcije koji ga presreću na svakom koraku i manje ili više napasno izmoljavaju da im dopusti autorizaciju, adaptaciju, scenarističku dramatizaciju, a on se ponaša kao djevica koja voli ljubav, ali hoće zaštiti intaktnost i »integritet svoga tijela«. Smetaju mu razne autorske nadgradnje na njegovim tekstovima, a ne jedanput je baš na toj temi zaključio kako je to sve zapravo uzaludno i glupo, jer »kada umrem ionako će od tih tekstova raditi što ih je volja...«

Zapravo, misli on da bi to mogao sam najbolje obaviti... Ali, niti sjeda za stol na tom poslu, niti ima povjerenja u tude stolove.

I odjednom, kao u nekom režiranom mizanscenu — na ulazu u vrtnu terasu *Šumskog dvora* — on! Krleža!

Korak po korak, prgnut blago naprijed, i vrlo uočljivo cijelom svojom desnom stranom, tijelom svojim cijelim, oslonjen na štap. Korača, zapravo vuče se sporo, i vidi se po tom teškom hodu da se sve više bavi tim svojim lošim koračanjem, da hodajući ne može ni na šta drugo misliti nego kako da savlada, izdrži, preboli odstojanje... Stoga gleda dolje... U zemlju... Za njega je to sporo koračanje već težak posao...

Bela uz njega. Ona nema takva iskušenja. Primijetila nas je prva. Stala i — gleda kao zatečena. Onda se nasmije onako jasno, potpuno, cijelim licem,

smijehom dobrog, pravog iznenađenja, kao da je sunčana terasa pozornica, a podnevno sunce najbolji reflektor. Ona u sredini pozornice.

Krleža nas nije zamijetio. I dalje zadubljen u svoju muku hodanja, sada već polako odmiče od nje...

Na Belin glasni upit, kao da se dovikuje: »Šta radite ovdje?« — Krleža je zastao, okrenuo se prema našem stolu, pitajući: »Tko je to tamo?«

Što radimo? Razgovaramo! Dugo ste ovdje? Već jedan sat! Kuda ćete? Svatko svojoj kući! Jeste ručali? Ne!

— Onda udite — vrijeme je da se ruča!

Krleža hoće da sjedi vani, u sjeni debelog kestena, Bela hoće unutra, unutra je »tiho, svečano, bolje se razgovara, sami smo, nitko ne gnjavi okolo, unutra je štimung, lampe, zapalit ćemo svijeće na stolu...«

Zamijetivši, prepoznavši Krležu, a i Belu, konobari su se uzmivali oko njega, napadno udvornički pozdravi, kao da mu hoće napraviti svečani koridor. Glavni među njima, onaj koji reprezentira lokal, brzim stručnim pogledom, kao da osmatra bojište, vreba neki »najbolji stol«, nalazi taj stol, sugerira da je to najbolji, a isti je kao i svi drugi prazni stolovi — i mi smo našli mjesto....

Još nismo ni sjeli za ponuđeni stol, tog prenaglašeno gostoljubivog restorana koji je Krležu očito odmah na samom početku iznervirao, i on je u nekoliko tek formalistički ljubaznih, ali i demonstrativnih reakcija pokazao da nije raspoložen.

Dok je u tom »okupiranju stola« bila Bela uz nas (ona će odmah zatim otici »na sekundu-dvije okrenuti jedan telefonski broj«), on je taj svoj zatvoreni pogled ispod krupnih trokutastih obrva, tu svoju šutnju na licu i psovku u opasnom i bistrom motrenju prostora koji ga se ne tiče i koji mu smeta, opravdavao s nekoliko nejasnih, gotovo nerazumljivo isprekidanih rečenica, kazanih više samome sebi, ali vjerojatno inače i jasnih i za Belu, kada sluša to njegovo zagonetno mrmljanje:

— Ovo su pivske flaše... razbijene pivske flaše... staklovinje u koljenima...

Šimatović je, stojeći uza stol i čekajući taj naporni manevar da Krleža sjedne na svoju stolicu, potpuno odredenom i besprijeckornom pažnjom, zapravo vrlo prisno predložio:

— Krleža, ova je stolica bolja... Lakše je do nje...

Krleža nije podigao glavu. I dalje je uporno, sabrano gledao u pod, između stolice i stola, u onu zagonetku koju treba riješiti, a treba je riješiti sam, a sve se izmiješalo, i štap, i dvije bolesne noge, i teški nogari teške hrastove stolice, a strpljenje je već na rubu, jer što dulje traje ova jalova demonstracija snage, u kojoj nema više nade, sve više se i sve jasnije vidi da on nešto hoće učiniti, i mora učiniti — a ne može. A ne voli svjedočiti u tom svom lošem poslu...

— Pustite starca da umire sam, i kako hoće!

To je rekao glasno, rečenicom gotovo krutom, bez one mekane modulacije pačenja, ili samilosti prema samome sebi. Gotovo istim tonom kao da je rekao: A što se to vas tiče?

Stanka.

Kao prekinuti kadar.

Kao kada na pruženu ruku netko vrati čušku.

I odmah je osjetio da je dobio situaciju. Sljedeći potez mora biti njegov, jer oni oko njega nemaju više što raditi, nego čekati njega. Oni su, istina, nešto htjeli, pokušali, to što su htjeli ne valja, a i ovdje, za tim prokletim, glupim, zamršenim stolom zbilo se ono što se zapravo zbivalo cijelog života: Sve mogu sam, nije mi potrebna ničija pomoć, ono što treba da učinim — sam ću izabrati i odlučiti...

I kada je napokon sjeo, kao da se prethodno ništa nije dogadalo. Kao da nije postojao taj intermeco kalvarije.

— O čemu ste razgovarali?

— Krleža, o svemu... I o vama... Upravo o vama kada ste ulazili u Šumski dvor — odvratio je Šimatović vrlo brzo, ali prostodušno nasmijan, gledajući ga netremice u lice, a Krleža se bradom podbočio na štap, zahvativši svojim tamnim i opasno bistrim pogledom nekako iz prizemlja tu naivnu drskost Šimatovićevu.

O čemu?

O filmu, jasno, o njegovu koketiranju s filmom, a istovremeno i o njegovoj rezervi. O iluziji da je s njim moguće suradivati na filmu, a gdje je taj čovjek u kojega on na filmu ima povjerenja? Stižu ideje, nude se, ljudi rade jednu, treću, sedmu, desetu verziju, a bolje bi bilo da im se kaže da se okane tog posla, jer Krleža ima neke svoje sineastičke principe, koji su definitivna rampa za sve one koji jurišaju...

Krleža sluša, vrlo pomno, po zadovoljstvu i spokoju koje mu je zaustavilo nervozno titranje prstiju na štапу, i koje mu je preobličilo lice u dobroćudni izraz nekakvog sjećanja, ili melankolije, učinilo bi se prema tim znakovima da voli slušati taj odzvuk sebe i svoje »nedokućive principijelnosti« u glasovima onih koji se bune, koji su već iznervirani.

Ali — i to je zamka. Primirio se tako naglo, tako disciplinirano, tako gotovo skromno, skoro da sluša već ponizno — a sve to čini da ne bi zbumio onoga sučelice sebi koji sada vuče potez, jer potez valja do kraja povući, da se vidi na čemu smo...

I kad je osjetio, procijenio da su bokovi druge strane potpuno otvoreni, da nema skrivanja iza dvosmislenosti i onih tipičnih dijaloških osmica obrane u stilu »pa nisam tako mislio«, kada je procijenio da to što je rečeno jest zaista i ono što se mislilo, u tren se iz mirnog, umornog suputnika preobrazio u presuditelja:

— Iz moje perspektive sve su te stvari mnogo jadnije i ne zavreduju toliko panike i povrijeđene taštine. Ljudi hoće da rade posao, a ne umiju da rade, a ja sam u scenariju za »Put u raj« — a to sam već i rekao — makar u minimalnim normama pokazao kako bi trebalo raditi taj posao. I to je sve!

Medutim, tema se konkretizirala, dobila je fokus. Krleža je sam povukao, izgleda, već davnašnju Šimatovićevu traumu: njegov neuspjeli pokušaj s Krležinim tekstom. Zašto je to učinio? I to baš na ovom mjestu? Zašto ga je počeo uvjeravati da se sve u vezi s tim poslom slomilo na Šimatovićevoj tvrdoglavosti, jer nije htio raditi novu verziju scenarija. Principijelno pitanje dobilo je osobnu boju, smisao pojedinačnog slučaja.

Krleža je sve više govorio, Šimatović je sve više šutio. Krleži je trebala replika da bi mogao nastaviti, Šimatović je sve manje bio raspoložen da bude medij u toj arbitraži o propalim filmskim iluzijama.

I dok je Krleža nastavio govoriti, pa i o sudbini svog filma »Put u raj«, pitajući se zašto je taj film nestao s repertoara kina, Šimatović se pogled izgubio negdje tamo izvan prostora ovog stola, ove teme, tamo preko ešalona praznih stolova, tamo do vrtnog ulaza koji vodi na terasu. I Krleža je zamijetio da Šimatović samo formalno statira njegovu sve vehementnijem monologu i naglo ga je probudio:

— Šimatoviću! Vi me i ne slušate!

104

Kao da je stigao iz nekoga drugog podneblja, ili kao da je trgnut iz nekog sna na suncu, zaista kao da se probudio, Šimatović je u potpuno drugačijem, rekao bih povjerljivijem tonu, priopćio svoju zalutalu plovidbu s ovog stola:

— Krleža, pogledajte... tamo... tamo ona žena na suncu, ono njezino tajanstveno odmaranje, pogledajte, molim vas, sjetio sam se, dragi Krleža, starog Roldina, koji istina nije bio pretjerano sklon ovakvim divnim slabostima koje sada vidim, a ipak je rekao da je jedna sedamnaestogodišnja djevojka, da je ona va...va...

Krleža nije pogledao. Zašutio je naglo, šutnjom koja je bezglasna imala sve u sebi: nešto od nedodirljive tuge, nešto od gorke praznine jedne polemičke vatre koja se naglo ohladila. Pogledao ga je, ukočeno i postojano, potpuno iznenaden, a zatim se nervoznim, uglatim pokretom desne šake, ruke, ramena dohvatio kutije cigareta, lupio tom kutijom po stolu, i završio ovaj Šimatovićev lirski izlet krutom opomenom:

— To nije tema. To je neozbiljno...

Šimatović je ostao u svojim oblacima. Krleža je ostao sam uz sebe, sada već valjda veoma udaljen i od ovog stola i od teme koja je ovdje još do prije trenutak-dva palila strast i retoriku.

Nastala je prazna tišina bez naboja. I jedno Krležino intimno, prisno motrenje dima cigarete.

U tromoj omari na čudan način ugašene teme svježi dah vjetra unio je onaj natkonobar. Stigao je sa servilnim britva-prijelomom u tijelu, ponudivši izbor jela.

— Neću staro. Hoću taze! — rekao je Krleža.

Konobar ga je uvjeravao da je sve taze. »A imam«, rekao je, »i jedan najnoviji vic«. Htio je biti »kolegijalan«, »intiman«, tako da se ugledni gost osjeća kao kod kuće.

— Ako ti je vic taze, pričaj! — našao se Krleža sada već na onoj komunikativnoj, pučkoj sintaksi razgovora.

Konobar je bio zaprepašten, udivljen, sjajio je od zadovoljstva. I kada je trebalo početi — dobio je tremu. Kao na audiciji. Odjednom je počeo kolebati, a Krleža ga je nutkao, poticao, osjetio je da glumac pliva i ne zna kako da počne.

Vic je bio loš. Zapravo — vulgaran. Sve je zapelo na tome da je u vicu trebalo opaliti jednu narodsku riječ za jednu narodsku spolnu imenicu, a konobar se stidio, pa sve u nekakvima sinonimima. Krleža se umiješao, gotovo brutalno:

— Ma šta zaobilaziš kao mačak oko vruće kaše! Reci brate k....! — i pomočao je konobaru. Opalio je umjesto njega. Konobar se počeo zahvalno smijuckati, govoreći zbungeno, a sav se uznojio:

— Jest... da... tako... da... to... to...

Krleža je izgubio strpljenje.

— Ne valja ti, brate, vic! I nije taze. Ako ti je takav taze ručak — propali smo!

Kad se Bela vratila stolu, Krleža je već s puno oduševljenja, i nizom detaљa, opisivao nekoga davnog, odavno već pokojnog konobara koji je, kako on kaže, najbolje znao recitirati njegove »Balade Petrice Kerempuha«. Ni jedan ga glumac, govorio nam je Krleža, nije mogao nadmašiti. Bio je Zagorec, tamo iz Klanjca, i uvijek, kada god bi Krleža došao u njegov restoran, ručak bi započinjao ili završavao »Baladama...«

— Mijenjao je glas kao instrumente. Pa je kao tamburica bio njegov: »Tri fertala na cušpajz... a onda u kontrapunktu, kao pravi bajs: »... celu noć je brundal bajs«. A »Ni med cvetjem ni pravice« taj je talentirani konobar doveo do savršenstva...

Bela je rekla da će joj do smrti ostati žao što nije uspjela snimiti na magnetofon toga konobara-recitatora, a Krleža je odgovorio da to ne bi bilo isto, jer trebalo je gledati kako on to radi licem, mimikom, očima, glavom... I još je rekao da sarkazam njegova kajkavskog nije bio samo u glasu, on je govorio »Balade...« odozdo, sarkastično odozdo prema gore. Od kmeta do gospodske čizme...

Zatim, nakon ručka mnogo se i dugo tog popodneva pričalo.

Bela je citirala neku sentencu iz narodske kuhinje, kako je još uvijek sve dobro dok se dobro jede, a Krleža joj je vraćao da se dobro jede kad se dobro plaća, i tako se malo po malo razgovor raspleo u pravo gurmansko poskakivanje rečenica oko hrane, poslije hrane, oko ovog vina a ne onog, a Šimatović je tu potpuno »kod kuće«. On zna kakva čud vina odgovara ovoj a kakva onoj kuhinji...

Krleža je volio takva iskustva s obredima vina i hrane... I dodavao je svoje enciklopedijske nepoznanice tim vjekovnim moćima i opsesijama...

Bilo je kasno poslije podne kada je Krleža pozvao konobara, zatražio račun, dobivši ga pogledao, glasno prokomentirao: »Alaj trošimo!«, počeo po novčaniku

tražiti novce, ustanovio da nema pri sebi dovoljno, Šimatović i ja, naravno, ponudili svoju pomoć, on to hladno prezreo, praveći se da i ne čuje našu ponudu, zatražio od Bele da ona plati... Ona je to učinila u stilu velike rastrošne dame davši konobaru napojnicu od koje mu se najvjerojatnije zavrtjelo u glavi, široko se i bučno nasmijavši, i povukla Šimatovića i mene naprijed da ne bi gledali Krležu kako se s naporom izvlači od stola — i mi smo napustili čuveni restoran povrh grada... Krleža je sada bio već potpuno raspoložen. Čekajući da prede cestu i uđe u auto koji je bio već tu, odjednom se vrlo prisno obratio Beli, pokazujući štapom na Šimatovića:

— Bela, on odlazi, putuje, on sanja o Rodinu. Mi smo mu dosadni...

I otišao je, opet teško vukući noge, i opet s pogledom uprtim u zemlju, kao da dolje na zemlji postoji neki trag koji valja slijediti...

I to je bio moj posljednji zajednički »restoranski susret« u kojem je bila prisutna i Bela.

A sada sam se uputio k njemu, u Beline prostore i ambijente, ali bez Bela...

Zašto idem na taj susret s Krležom poslije Beline smrti?

Zbog svega ponešto: zbog sjećanja, ali i zbog znatiželje (koju bi sada, a u duhu boljih običaja, bilo pametno prešutjeti), i zbog uhodanih navika kondoliranja...

Kada je glumica i supruga našeg pjesnika umrla, i još dugo danima poslije njezine smrti, Zagreb je ipak bio, još jednom, maleni provincialni grad, kao da je sav »s jednom jedinom ulicom: od kolodvora do ciglane i od vojničke bolnice do plinare«... Provincialjan duhom, navikama i mišlju...

Kod toga ne mislim na sam ceremonijal Belina sprovoda, na ono impresivno mnoštvo Zagrepčana, što znalaca a i ljubitelja njezine umjetnosti ili tek njezina javnog ugleda, što pukih znatiželnika kojih je na takvim »slavnim sprovodima« najviše, koji su se toga sunčanoga ranoproljetnog popodneva uspeli na Mirogoj da je otprate... Ne mislim ni na rečenice oproštaja koje nisu imale onaj već klasično otrcani, beznadni besmisao mrtvačke pompe (tadanji intendant HNK Fadil Hadžić nad otvorenim grobom nije, istina, u punim, jakim obrisima evocirao glumačku osobnost pokojnice, kroz njezine značajke, ali je isticao njezin ljudski i u kazališnim operativno–radnim krugovima socijalno osjetljiv lik: *U svojoj matičnoj kazališnoj obitelji, u Hrvatskom narodnom kazalištu, među garderobijerima i vlasuljarima, među tim, za javnost anonimnim ljudima tehnike, Bela Krleža je slovila kao njihov čovjek. Bila je poštovana i voljena. Mi koji se krećemoiza tog zastora znamo da tu privrženost nije lako steći. Prijateljstvo tih marljivih scenskih ljudi koji prave predstave, a nikada ne dobijaju aplauze gledalaca — Bela Krleža je sticala dugogodišnjim ljudskim odnosom, dijeleći s njima zajedničke radosti i brige, uživljavajući se iskreno u njihove osobne sudbine... Sve to, vjerojatno, neće ostati zapisano u onome što službeno zovemo analima kazališne povijesti, ali mislim da treba reći ovom prilikom kao neku vrstu skromne zahvalnosti plemenitoj ženi i umjetnici Beli Krleži...«) — nego se sjećam niza situacija i atmosfera oko te smrti, a i mnogo toga oko sprovoda...*

Duhom je tada Zagreb bio provincijalan jer nije umio prekoračiti uski, tijesni obzor jedne svakodnevne realne činjenice — smrt čuvene glumice u kući čuvenog pjesnika na način kako se ta činjenica mogla dostojanstveno prekoraci. Ostalo je ipak sve na starim poznatim stereotipima: koliko će i čijih vijenaca biti, tko će ih prebrojiti i popisati?... (Enes Čengić je sjedeći u svom »Volvu« parkiranom točno nasuprot mrtvačnice prvog elitnog razreda, već od jedan poslije podne, a sprovod je bio sat i pol kasnije, iza »šoferšajbe« budno motrio tko na sprovod dolazi i pomno zapisivao svakoga poznatijeg došljaka, naročito ako je bio iz književničkog svijeta, a posebno iz političkog miljea, upisujući u svoj tefter je li stigao s buketom ili s vijencem, a kasnije s traka na vijencima prepisivao poruke i posljednje pozdrave mrtvoj glumici... Pitalo sam ga zašto to radi... To hoće Stari da zna! — odgovorio mi je, a ja nisam vjerovao da mu je Krleža dao takav morbidan nalog, jer da je, uzmimo, sam Krleža došao na sprovod svoje supruge, naravno da ne bi išao od vijenca do vijenca i čitao što na posmrtnim trakama piše, i ne bi se stalno ogledavao oko sebe da registrira tko je od uglednika, znanaca ili prijatelja došao na zadnji ispraćaj!)

Zujalo je i žedno propitivanje kakav će biti Krležin vijenac, šta će na njemu pisati, hoće li Krleža biti dovezen na Mirogoj da bi na invalidskim kolicima (u koja nikada nije sjeo!) bio u posmrtnoj povorci, u kojoj je haljinu glumica na odru, je li istina da je sama izabrala haljinu za grob, i je li istina da je sama i pri punoj svijesti naručila i tražila da joj u bolnicu donesu sve ono s čime želi biti sahranjena, je li to učinjeno i tko je to učinio, zatim, tko će govoriti nad grobom i je li to Krleža odlučivao, i tko će pisati nekrologe, za koga će se ti nekrolozi pisati — za znakove jednoga glumačkog ljetopisa koje je ostavila mrtva glumica ili za Krležu koji će ih čitati i na osnovi njih prosudivati autore?

Navikama je tada Zagreb bio provincijalan jer nije se od trenutka Beline smrti govorilo o njezinim predstavama i ulogama, ali se u povodu njezine smrti govorilo o Belinom sprovodu kao o velikoj društvenoj predstavi koja se mjerila i mjerkala raznim aršinima različitih ukusa, i nestreljivih znatiželja, s ocjenama emotivno razapetim između konvencionalnog ganuća i divljenja zbog »tako lijepog sprovoda«... Pa, »tako lijep sprovod s toliko svijeta video je davno, samo davni London kada su otpratili slavnog admirala Nelsona«, ali i jetkih ali i jeftinih zapažanja i čudenja o svemu i svačemu o čemu se svijet sitnih briga i jakih navika voli brinuti...

Dakle, ipak kako je bivalo, i kako biva, i kako će, usprkos svemu, bivati na svim sprovodima, prvorazrednim, gradanskim... Jer, samo godinu i pol dana prije njezine smrti ona je na šestim Susretima kazališta Hrvatske u Slavonskom Brodu, 22. listopada, nakon predstave Krležina »Kraljeva« Dramskog kazališta Gavella u režiji Dina Radojevića, prva od svih naših dramskih umjetnika dobila počasnu diplomu Susreta »za njezin izuzetan doprinos hrvatskom kazalištu i dramskoj umjetnosti«. Na takve ili tome slične »detalje« nitko nije obratio pažnju, naprosto zbog toga jer se od trenutka Beline smrti nije govorilo o njezinim ulogama i predstavama... To nije bilo bitno... Zagreb je, dakle, još jednom navikama bio provincijalan...

A i načinom razmišljanja Zagreb je tada ostao u provincijalnim shemama, jer Belina je smrt bila povod za novu temu malog grada o velikom Krleži: kavak je on sada, čiji je on sada, kako diše, i diše li uopće, i kako uopće živi, jede, je li spava? ...« Znate, on bdije! Ma ne, on se ne budi iz neke svoje duboke letargije...»

A možda je to i sudbina slavnih smrти — to jest: smrti slavnih ljudi... Jer »slavne su smrti« tamo na Termopilima, tamo gdje je genij rekao zadnju rečenicu »Više svjetla«, tamo gdje narodni junak iz narodne priče zabranjuje sinovima da ga polože pokraj stabla, nego okomito valja umrijeti, jer »ne umire baba nego Taras Buljba«... Ali mali ljudi svih vremena, oni svakodnevni iz našeg susjedstva, uvijek na isti način i uvijek s istim pobudama, guraju svoja znatiželjna tanka ticala u mehanizam svega što je nedokučivo a miriše na slavu... Voltaire je lupio šakom o stol i uzviknuo: Umrijeti za svoju zemlju to je dužnost kraljeva! Ali valja kraljevskoj smrti prići s leda, potajice, da vidimo kako to izgleda kada kralj umire... To je divna znatiželja malih ljudi nad velikim dogadjajima života i smrти... tako se hrani glad za onim što je drugima moguće, a nama nedostupno...

108

I tako je mali grad čuvenoga proljetnog travnja 1981. godine imao jednu veliku smrt, i mnogo novih razloga da živne na svoj poseban način. To znači: da bude znatiželjan, da govori, da govori, da neprekidno govori...

A govorile su se i prepričavale razne činjenice, i vijesti i najnovije novosti o Krleži — poslije Bele. Bela je bila samo povod, a Krleža je bio na jeziku... Mnogi su bili upućeni i imali su informacije »iz prve ruke«.

Pa tako: on je osamljen i ožalošćen na Gvozd.

Gоворило се да је шутљив. Zbunjen. Ojaden i težak... tamo gore на Gvozdu, као на praznom, čistom prostoru...

Pa se говорило да је prebolio, да је jak, да је вук који samuje, usprkos свему да је потпуно sabran, hladnokrvno realan... Čengić je okolo širio optimizam: »Gvozd se nije zaustavio!«

Gоворило се да никога не prima и да му nitko nije potreban.

Gоворило се да neprekidno teče procesija ljudi k njemu, da dolazi sve i svatko, i da on nema više moći zaustaviti ту mnogoljudnu stihiju... Neučтиву...

Gоворило се да је jedina тема о којој želi i hoće razgovarati — Bela! I da ga ništa izvan toga ne zanima! I говорило се да је мртва Bela rana у коју се не smije taknuti. »Bela se, znate, više i ne smije spominjati на Gvozdu«... Штетна нека prekrije sve!...

Opet je Čengić moćno i pouzdano donosio из прве рuke »pravo stanje stvari« i opsjedali su га, jadao se, из svih mogućih redakcija, sa stolova svih znanih restorana i kavana, из svakog butika i trafike... I on je zračio optimizmom: »Stari je k'o Bog! Prebolio je! Opet se vratio u svoju staru formu! Živjet će još ovaj narod! I knjige će pisati!« Pa su poklonici Krležini blistali...

Ali »peta kolona« razbijača iluzija širila je suprotne tvrdnje: Stari definitivno odlazi... Sentimentalan i pun melankolije... Pa su poklonici Krleže bivali po-

kisli... A sve se to zbivalo u istom danu, od danas do sutra, nevjerojatno proturječno, a u svim varijantama — vjerodostojno, jer je puno bilo »pravih svjedoka«...

Išao sam na taj susret s Krležom — ni zbog jednog od ovih razloga o kojima se tih dana mnogo čulo i govorilo.

Nego?

Mislim da sam išao zbog pjeteta... Na izlasku s Mirogoja, poslije sprovoda, Cvjetka Grošpić alias Flora Dossen, Belina kuzina, u prolazu mi je dobacila: Sahranili smo ovog časa ženu koja vas je mnogo cijenila a nadasve voljela...

Odgovorio sam joj da imam razloga biti žalostan.

Moglo je, za moj pojam, biti stotine različitih varijacija o tome kako sada izgleda Krleža, sada poslije Bele. Jedno je, međutim, za mene bilo izvan sumnje: to više ne može biti isti Krleža iz onih sada već dalekih dana Šumskog dvora i Belinog oduševljenja nad konobarovim »Baladama Petrice Kerempuha«...

Dugo je bila znana istina koju Krleža nije htio tajiti: znao je, od prilike do prilike, govoriti kako se on i Bela u mnogočemu ne slažu, ali Bela je bila ipak njegov trajno otvoreni bok. Ranjivo mjesto koje nije sakrivao. Između te njegove ranjive mete, te slabosti svoje koju u životu nije tajio (jer mnoge je druge slabosti zatočio u svoju taštinu) i svega onoga što je nasrtalo na njega — nema više zaštite.

Sam je.

Na izvjestan način samovoljno je u životu uvijek bio sam. Ali to je samoča koju je birao.

Osamljenost bez Bele — to je za njega početak pustoši. Dramaturgija života bez nade. Na tako što se nije htio, a i nije umio pripremati.

— Godinama je plaćala ceh za mene — to je bila njegova škrto sročena kapitulacija. Sklon nagnuću da zbraja negativni saldo promašenih udaraca na njega ili suvišnih napora njegovih naspram svih njih na njega okomljenih, njega je kao detalj intimne krize savjesti budio iz ravnodušnosti ili apatije »Belin dobri duh« (njegova sintagma) koji je godinama proučavao, i do mazohizma izučio taktiku »disanja u sjeni«, a on će tvrditi i »primanjku udaraca iz mraka«.

Teško je to sve i pobrojati... Knjigovodstvo tih ponešto i zagubljenih dugova nije kod njega nikada uredno vodeno. Bela je, govorio je, davala više no što je primala, češće odšutjela nego prizivala pravo na pravdu, i na palubi jednog ljudog, kockarski riskantnog naviganja, ona je plaćala cijenu onim gusarima koji se nisu usudili doći do njega i izravno od njega naplatiti svoju krvarinu.

Na toj svojoj permanentnoj i upornoj tezi Beline žrtve on je trajno tražio put do nekakve moguće, istina zakašnjele, kako je sam sebi predbacivao, ali ipak kakve-takve dostojne rekompenzacije. Ali, kako?

Što u stvari znači uspostavljati izgubljenu ravnotežu i promašenom vremenu naći danas pravu tezulju? Čime se to može ozariti da Bela dobije sjaj i svje-

tlost prave žrtve? Kako se stvara spomenik od nečega što je bilo, kako je on dosljedno i uporno objašnjavao — samozatajno?

Jer (objašnjavao je Belu u svojem dužničkom odnosu naspram nje), jedno je biti u areni, i na njoj padati ili izdržati, a drugo je biti samozatajni iscijelitelj rana, onaj tihi junak u muku koji hvata noževe promašeno suknute na pravu metu.

Tko to može zaključiti koliko je ta Krležina opsjednutost Belinom žrtvom realno odvagana i je li s pravom zaslužila gusti, sakralni sjaj patetičnog martirstva?

Ali bilo nam je svima trajno jasno da nikada nije trebalo spekulirati s mogućim krizama pamćenja Krležina. To su bila njegova intimna prokletstva, i noćima je i noćima tumarao po stratištima svog pamćenja koje u starosti nije oslabljelo... On nije umio zaboravljati čak ni ono što je nužni, pravedni zakon staračke samoobrane... Prema tome ni ono što bi moglo biti neugodno za njega. On je pamtio cijele sisteme činjenica; duboko sakrivene i prividno neobične veze između uzroka i posljedica i nije umio raspologati onom mudrošću ravnodušne, sa svime i sa svakim izmirene, i utješno nostalgične starosti koja se lječi i oporavlja — zaboravljanjem! Na liniji te svoje subjektivne okrutnosti prema samome sebi on je pamtio Belu, jače i upornije no što može smrt izravnati račune.

Sam je. Prvi put — potpuno sam.

Davno, prije desetak godina od ovog dana moje odluke da ga obidem, tamo davno kada se između Gvozda zimi i Tržića ljeti, između Beline Opatije i njihova zajedničkog putovanja do nesretnog izdavača u Grazu, (*Bela meni u »Palace«-u jednog podneva, nakon povratka iz Austrije*: »*Neujerojatan život! Bili smo u njegovu dvoru, to je pravi dvorac multmilijunera... njega nismo takorekuć ni vidjeli... on nikada nije bio тамо, tek bi navratio sa svojim bijelim 'mercedesom', stisak ruke i opet nestao bestraga... a onda, dugo ništa od njih... uletio je u zamku: htio je još više novaca, potkupio je nekog funkcionera u Ministarstvu kako bi dobio ekskluzivno pravo na štampanje školskih udžbenika... od toga se zarađuje ogroman novac... afera se otkrila, službenik u Ministarstvu je dobio otkaz, a naš ugledni izdavač, u dramatskim okolnostima ubija suprugu i sebe... Krleži je ostao dužan za objavljene knjige... i tko će to sada naplatiti... odnio sve vjetar...«) između sve učestalijeg i sentimentalnijeg sjećanja na davne dane i nevjericu u sutrašnjicu, kada je sve manje bilo projekata koji potiču, kada se na toj ujednačenoj i pomalo već sumornoj klackalici literarno koketiralo s vlastitom smrću (»Putujemo! Polako se pakujemo! Čitamo posljednje knjige... Finito la musica!...«), zapravo ravno deset godina prije ove nevolje koja se sada, kako je govorio, upravo antički sručila nad njim kao usud, on je, sjećam se jednog prijepodnevног razgovora u Leksikografskom zavodu, kozerskim načinom i stilom, ali ne i nevažnim smislom, prognozirao sebe u upravo ovoj situaciji u kojoj je sada:*

— Sve je još dobro, i dobar vjetar puše u jedra dok je još Bele! Ode li jednog dana Bela — sve će se početi osipati...

A na Gvozdu se sve to proteklo vrijeme strahovalo od obrnutog rasporeda usuda. Što učiniti ako Krleža otide? Ili, što sve učiniti da Krleža ne otide prvi?

Bila su to posljednjih godina tako česta i sve više bespomoćna pitanja Belina, u raznim povodima i kod različitih razgovora.

Razgovaralo se u predviđanjima: Krleža će umrijeti prvi, ostavit će udovicu Belu na »brisanim prostoru« javnog jala, zavisti, mržnje, ravnodušnosti, sitnih osveta nad krupnim sjenkama jedne prošlosti koja je bila velika i nedostupna... Za mnoge...

I nekakva Belina preniska, suviše praktična pitanja u vezi tih strahova: što onda s Gvozdom, iz Gvozda nekuda van, u nešto manje, skromno, jer kada nestane veliki Krleža bit ćemo nitko i ništa, mali ljudi u dubokoj starosti, brzo zaboravljeni, još brže omraženi... I tako je uspjela nagovoriti Krležu da kupi za nju, »za svaki slučaj« garsonijeru u Nazorovoј ulici, nešto gdje će se skloniti poslije slave jednoga čuvenog Gvozda... I Krleža je kupio... Ali stvari su se zbole obratno od predviđanja...

* * *

111

Telefonska veza s Gvozdom.

Tamo na liniji — Josip Živković. Vozač »mercedesa« zelene mat boje Bele i Miroslava Krleže. Sada — više od vozača, a manje od formalno zabrinutog kakvog rodaka. Barem onako iz vana, da svi vide... Jer, nije rođak i ne računa rodački na smrt i sve dobre posljedice iza nje, a ipak je više od rodaka. Sada je sve. I lijeva i desna ruka, i još jedna desna. I vozi, i čuva i voli. I mnogo zna i malo govori. I svašta vidi i ništa ne vidi.

— Josipe, kako je s Krležom?

— Izvrsno!

— Ne vjerujem da može biti izvrsno!

— Mislim da pitate za njegovo zdravlje? Sve ono drugo — on sakriva... I bolest sakriva...

Pitam Josipa bi li htio prenijeti moju molbu Krleži da bih ga želio vidjeti... je li moguće i kada?

U glasu Josipovu kao da je bilo nešto od tvrdoće, reskosti i samosvijesti ljudi uvjerenih da ih se ne može mimoći, preskočiti... To se zamjećivalo i iz škrnosti njegovih rečenica na telefonu, ili iz onih jednostavnih, ali vrlo određenih razgovornih enigmi: Vidjet ćemo! Javit ćemo! — To je plural pripadanja nečem zajedničkom, ravnopravnom u donašanju odluka.

Dva dana poslije.

— Rekao je Krleža da dodete odmah!

— Kako odmah? Kada?

— Odmah, kad možete. Sada je već kasno, podne je, a ovdje je ugovorena jedna posjeta i ručak...

Josip je diskretan. Neki drugi Josip bi rekao i koji, i kakav posjet... I možda još nešto zanimljivog oko tog posjeta... A ovako kako radi Josip, tako funkcionišu oni pravi osobni tajnici koji nisu samo puki kuriri poruka, nego umiju biti i pomalo neovisni i pomalo samostalni. Ta škola diskretnosti dobro se mogla učiti kod Krležinih.

Kod njih je bila do u detalje razradena cijela jedna tehnika komunikacija — ali i kamuflaža. Od onih tankoćutnih Belinih, gotovo salonski pažljivih (»Možda ste već umorni, možda je bolje da to sve odgodimo za jednu drugu priliku. Ali, javite se, nestrpljivo čekamo glas od vas... kao i uvijek...«) do onih grubih: iskopčati telefon!

Josip predlaže:

- Dodite sutra u podne...
- Provjerite odgovara li taj termin.
- Nemam što provjeravati. Znam što govorim... Dakle, on vas čeka...

Sutradan u podne. Dan sunčan, topao, tih... Stižem na Gvozd... Dolje — lijeni krovovi grada...

112

»*Mili su, topli obrisi grada,
pijanih boja, sunca i juga.*«

Je li se što se promjenilo u znakovima ove osamljene, izdvojene kuće, ovog podneblja ljeta u vrtu ruža gdje je mir kao u katedrali?

Koji su to detalji presudno drugačiji od detalja iz prošlog ljeta, ovdje na ovom istom mjestu, pred upadljivo neukusnim portalima ove velike rezidencijske vile po ideji arhitekta Lubynskog, a posljednjih desetljeća toliko znamenite zagrebačke kuće?

Sve je potpuno isto kao jučer, i prije godinu dana, i prije deset godina. I dalje je sve u ovom vrtu ravnodušno, ravnomjerno, mirno i tiho.

I cvijeće na suncu.

Na panorami ovoga mirnog, tihoga ljetnog podneva, Gvozd 23 je kao neki čudno daleki otok opkoljen ravnodušnim, golemim zelenim valom Sofijina puta.

Kao usporena slika nostalгије.

Što to Gvozd čini tajanstvenim i osamljenim?

Gvozd kao da je dobio neka svoja posebna, ponešto zagonetna svojstva kada se na nj uselio Krleža. Kada se počelo govoriti »Krležin Gvozd« ili »kod Krleže na Gvozdu«.

U biti to je dio režije oko Krleže. Ta režija je oduvijek kolektivna i stvaraju joj scenske efekte najčešće statisti u velikoj životnoj »operi Krležiani«. Oni koji su se dolazili diviti na Gvozd, i koji su željeli da im se dive zbog toga jer su bili »primljeni na Gvozdu«. Ponajprije je njima trebao scenski efekat Gvozda. Naravno, s mnogim, najčešće izmišljenim dodacima iznenadenja i mistike.

Ali, od svih autora »izfantaziranog Gvozda«, Bela je najviše izliterализirala svoj Gvozd. Bela je Gvozd izmisnila. Ona ga je stvorila. Ona mu je našla njego-

vu geografsku točku u topografiji zagrebačkih »posebnih mesta«, važnih mesta, pa čak i nedokučivih mesta.

Gvozd je zvonio svojom naročitom aliteracijom.

Zatim — odjekivalo je nešto iz tog Gvozda kao od mjedi.

Gvozd je odjednom, gotovo preko noći, prestao biti slijepa, periferna uličica povrh grada, sklupčani mali prostor mirnih, dosadnih kuća, obamrlih, obiteljskih, sa sebičnim, škrtačkim ogradama koje kao nazubljene egoističke gvozdenе ili betonske granice čuvaju onu šaku jada od okućnica i malih vrtova... Došao je na Gvozd Krleža, i tako je Gvozd postao tek jedna velika kuća na dnu slijepе ulice, samo jedan broj, ulica sa jednim brojem i samo jednim znakom.

U magli Gvozd je bio — »veličanstven«!

Bez magle — »grandiozan«!

Gvozd je noću, na prozorima Krležina stana, imao dugo, do dugo u noć upaljena svjetla — kao signal najveće katarke na jedrenjaku.

Gvozd je bio — »gore iznad grada«!

Bela je bila stvarni tvorac, ali i tankočutno proračunati tumač fascinantnih, teatralnih atributa toga izmišljenog Gvozda. Ona je režirala kulisu dvorca povrh grada. Ona je htjela da se još jednom ponovi prastara priča iz davnine: veliki majstor i nedokučivi čudak, zagonetni mag negdje povrh grada, negdje gore, kao u nekom dvorcu kamo se ne stiže izravno nego samo preko veze, pouzdane veze, preko dojave, pitanjem — a odgovor se iza pitanja ne dobiva odmah, obavezno se čeka. I uvijek je dobro i efektno za Gvozd i za sve koji se njime bave, koji za njega žive, dišu, za njim uzdišu — ako se ne zna kakav će biti odgovor. Ako je neizvjesno.

Ima toga, govorila mi je Bela, u tajanstvenim filmovima o baskervilskim maglama. I Begovićev Bisag dvor »bila je divna ludost«, senzacionalna i napeta; i Tržić je tamo negdje gore gdje počinju alpske magle; i »Šumski dvor« zagrebački je tajanstven, jer ima u sebi tu magičnu riječ — »dvor«!

Cijeli taj Krležin Gvozd bio je aranžman visokog stila i jakog decibela u Belinoj režiji. I ako je to ponekad Krleži možda i išlo na živce, jer nije podnosio papirmaše i mastiks u svakodnevnom životu, tek kada je svega toga nestalo, poslije Beline smrti, ostavši bez tih njezinih aranžmana i konvencija, bio je izgubljen u prostoru koji je imao atmosferu i miris, boju i rasvetu nekoga njegovanog azila za mirne duše, mirnih ljudi... Bridovi soba otupljeni, omekšani teškim naborima zavjesa, ili razigranim brokatnim vinjetama, abažurnim lampama koje su stvarale oštro obrubljene krugove svjetla da bi sumrak već korak od njih bio što dublji, mekaniji i dakako tajanstveniji... Sumrak koji se može dokučiti dodirom...

Svoj dar za scenu, za scenografiju u titravoj igri svjetla i sjene, Bela je u punom smislu izrazila u stanu na Gvozdu... Tu je došao do izraza njezin osjećaj teatralne iluzije. Posebno je na Gvozdu tu moć vidjela u iluminacijama... Cijela jedna znanost o svjetlu, rasvjeti, o sjenama i sjenkama koje skraćuju ili produljuju prostor...

Jednog poslijepodneva u veljači 1916., kada je Krleža imao dvadeset i tri godine, a Bela mu je bila tek silueta na rubu njegovih velikih literarnih avantura, on će objašnjavati što znači magija rasvjete, koju će mu Bela potpuno i doslovno teatralizirati tek na Gvozdu:

»... Ljudi, uglavnom, nemaju pojma kako je ljepota, u prvoj redu, a često i isključivo, ovisna od rasvjete, a kako je rasvjeta potrebna za goli život kao kap vode u pustinji (duha). Kao jedan jedini plod datulje u pustinji što može da spasi od smrti kamilu i jahača, tako jedan posve neznatni detalj rasvjete može odigrati ulogu pojasa za spašavanje u odredenom trenutku, kada je čovjek u opasnosti da potone i da se udavi u melankoliji.« (...)

Njegova je rečenica: Reci mi pod kakvom svjetiljkom živiš, a ja će ti točno odgovoriti tko si. (*Dnevnik*, 25. januar 1943)

Govorila mi je da bi Krleža ako bi se moralio, ako bi došlo do situacije koju je on znao opisati kao »te ovo, te ono, te nikako«, mogao sve to na Gvozdu lake duše napustiti i stanovati, živjeti i pisati u nekoj maloj neuglednoj sobi, s jednim običnim poljskim krevetom, samo je važno da ima stol za pisanje i prostor za one njemu najbitnije knjige. On je takav, znala bi mi govoriti, lako se prilagodi, a ja sam, međutim, imao osjećaj da kod njega to ipak ne bi išlo tako lako, jer se, a i vidjelo se to dobro, mirno i harmonično osjećao u tom Belinu prostoru duboke izolacije od vanjskog svijeta i potpuno sredenog rasporeda stvari, fotelja, velikog globusa na klaviru, statueta po regalu, mehanih samstih jastuka po naslonjačima... To je bilo njihovo zajedničko carstvo navika, i trajalo je kao mitska istina koja se obnavlja... A bez Bele toga bilo ne bi...

* * *

S ulice silazim stepenicama dolje u vrt.

U minijaturnoj terasi-perivoju umorna, troma tišina ljeta, teška kao mrtvo more. Beskonačna tišina. Samo zvuk nervozne, pobrkane muzičke skale jednoga osamljenog štiglića negdje u zelenom, tamnozelenom, mračnom tunelu Sofijina puta.

Prozori na kući broj 23 — domu Krležinih — zatvoreni. Kao u zdanjima gdje životari staračka opreznost od vjetra, peluda, sunca i zdravog, krepkog zraka.

Na prozorima Beline sobe spuštene žaluzine.

Dolje u vrtu ruža — Josip sam.

U košulji, podvrnutih rukava, uznojen, vrtlarski sebično zaokupljen; uistinu ritualan.

Obrezuje ružu lagano, pažljivo, pomalo usporeno, pomalo dokoličarski. Oglejava tu ružu, mjerka ju kao slikar svoj motiv na platnu i škljoca velikim škararama oko stabljike — samouvjereni. Djeluje kao gazda kuće svjestan svojih prava. Meni se svida ta samosvijest gazde. Podseća me na priče o nekim velikim imanjima, kamo se dugo putuje, i kamo se sretno napokon stiže, i gdje se

živi mirno, uravnoteženo, trijezno, jer je sve na svome mjestu i svatko zna što mu valja raditi...

Nekoliko riječi s Josipom, sada kao preporodenim kada se nasmijao široko, srdačno.

O Starome onako s nogu, na brzinu.

Kako sada poslije svega s njim razgovarati?

Koliko je uopće i raspoložen za razgovore, za došljake?

Koliko je raspoložen da uopće razgovara o Beli?

Josip mi govori da je sada, svih ovih dana poslije Beline smrti kuća tako-rekuć iz dana u dan puna ljudi. Stalno netko dolazi, stalno se netko najavljuje, a Krleža ili neće ili ne zna odbiti tu najezdu došljaka...

Razni su to ljudi koji se najavljaju, nude, hoće doći...

Slušam to što mi Josip govori i mislim kako u toj velikoj ophodnji ljudi Krleži i ovom Gvozdu 23 najvjeratnije ima svakavih: dosadnih koji se vjerojatno po nekoliko puta najavljaju, iako ih on nije sklon primati, kao što cijelog života nije bio sklon za konvencije. Bela je konvencije voljela...

I mislim da dolaze sada k njemu i neki ljudi sa raznim svojim računicama. Najvjeratnije im on to vidi na licu, čita ih, on ima pronicljiv, neobično pronicljiv pogled, opasno pronicljiv i mikroskopski hvata svaki detalj... U načinu kako dolaze, kako ulaze, kako prilaze k njemu — on ih čita. Ili možda ne zamjećuje njihove zadnje misli, namjere. Ili sve vidi, ali se pravi da ne vidi...

Po gradu se priča, čuo sam, da dolaze sada gore na Gvozd, k njemu — mnogi... Neke zadržava na ručku, neke na večeri...

Zatim, u razgovoru s Josipom — o Krležinu zdravlju. Kaže da je zdravljie Krležino »relativno dobro«. Hodati, naravno, ne može. Tek na štakama ili uz nečiju pomoć, a tu nečiju pomoć, pa bila ona bilo čija, neurotično ne podnosi.

I da je rekao da neće više dugo, možda još koju godinu, a onda odlazi za Belom... Pitam tko je najčešće kod njega... Čengić dolazi stalno, ostaje ovdje ili na ručku ili na večeri, nekada i dugo u noć... U sumrak Krleža sada kao da ne voli biti sam...

Čuo sam priču kako je Krleža odredio legate liječnicima koji su se brinuli za Belu u toku njezine bolesti, agonije i umiranja. Netko iz njegove najneposrednije blizine upitao ga je: a zašto to sada činite kada je ionako umrla?

— Zato jer su napravili sve što su mogli... Više nego su morali. I zašto napokon, za koga čuvati? Kada padne mrak i kada oputujemo, ionako će se sve rasutи...

Penjemo se gore. Na drugom katu Gvozda 23 — dom Krležinih...

Josip ključem otvara stan. Za vrijeme Bele pozvonilo se dolje, u nadsvodenoj kućnoj veži, a Bela je na drugom katu na otvorenim ulaznim vratima široko, domaćinski dočekivala gosta, naravno najavljenoga, jer bez najave ona gosta nikada i nije dočekivala...

U hodniku stana isto kao i prije. Belina galerija slika po zidovima. Najviše Mersada Berbera... Na trenutak me Josip ostavio kod tih slika, kao tobože da

vidim ono što me zanima, a ništa me tu više ne zanima, jer sam to već mnogo puta i video i preletio pogledom, a dotle se on izgubio iza nekih vrata... I vraća se on iz tih soba, u kojoj je, jednoj od njih — Krleža...

— Uđite... čeka vas...

Kroz blagovaonicu Belinoga bakarnog posuda... Tu se ručavalo, večeravalo, tu je i televizor. Polumračno kao u sobama skupocjenog namještaja koje treba biti zaštićeno od jare ljetnog sunca... Sve je još uvijek na svome mjestu kao što je bilo i svih ovih godina. Valjda po zakonu neke patetike teatra želim i hoću vidjeti promjenu koja mora da je nagla, oštra, iznenadujuća — atmosferu mrtvog vremena — ali ovdje je upravo sve tako kao da je Bela maločas bila u ovoj blagovaonici...

To teatralno napinjanje strune više no što je potrebno kako bi zatreperila svojim dramatski naglašenim tonom, to nešto što je stvaralo atmosferu »velikog dolaska« u »veliki dom«, to je oduvijek bio osnovni znak ovog doma, i brižljivo njegovani u ovoj kući...

116

To je razlikovalo ovaj dom od drugih zgodnih i lijepih prilika u ovom gradu.

I tko je volio tu razliku, prihvatio tu konvenciju, i čak je i poticao — tomu je u ovom domu bilo lijepo već na samom njegovu pragu...

A Bela je voljela stvarati takvu atmosferu. I nije točno ono što se tu i tamo govorilo da je Krleža zbog svega toga bio stranac u svojoj kući, jer je navodno morao podnositi nešto što je bilo suprotno njegovim ukusima i navikama. Da nije htio to podnositi, on to ne bi ni podnosio. Da u tom Belinom ceremonijalu nije bilo nešto i od njegovih intimnih sklonosti i očaranosti aranžmanima njezinih ukusa i dosjetljivih ljepota, a u poznim njegovim godinama valjda i staračkih radosti za stvari koje ona voli i proizvodi, on to ne bi podnosio... Znatno odlučnije no što se vjerovalo.

Bela je imala talenta da u svojoj »vanjskoj režiji« od svega napravi senzačiju.

Dok je ona bila tu, u ovom stanu, u taj se Krležin stan ulazilo uvijek kao na otvorenu pozornicu, a prvo lice u predstavi nije bio došljak, nego uvijek Bela.. I prva je replika bila njezina:

— Kakve ruže! Zaboga! Gospode Bože, koliko vas dugo čeka ova kuća! Napokon! Zar vam nismo nedostajali? Vi danas sjajno izgledate, kao pravi ruski grof! A mi smo danas puni cvijeća i — radosti! Živi se danas — tko zna gdje ćemo biti sutra! Uđite, čeka vas »Ballantine's«, vrući »espresso« i — naravno — Krleža! Zar ne, najprije viski, kao i uvijek!

Kao kakav ceremonijalno-srdačni ulaz u blistavo režirani vodvilj.

Ili njezino uvijek vješto odglumljeno pripremanje prizora očekivanja Krleže, kao prizora od posebnog značenja, koji treba, evo svaki čas da se pojavi iz svoje radne sobe ili biblioteke, koji će »sada doći« i »on već zna da ste ovdje« i ...«večeras smo vaši«...

I zatim, s unaprijed odmjerrenom pauzom, kao tren prije otvaranja zastora nad pozornicom: — Evo, Krleža stiže!

Da, tog dobro podešenog, starog, neosporno patetičnog, ali vještog teatra — nema sada ovdje... Tako je bilo kada je ovdje bila Bela...

Tišina.

Polutama.

Prelazim iz blagovaonice u mali salon. Pod nogama debeli, mekani orijentalni tepih, i ne čuju se moji koraci... Prvi pogled na intarzirani manji stol u sredini nevelike, ali atmosferom i odnjegovanim ukusom vrlo atraktivne i ugodne sobe. Krleža sjedi u fotelji pokraj tog stola... Djeluje teško, tromo. Kao zaspalo poprsje neke goleme statue... Sućelice njemu, na kaminu, koji nikada nije plamlio, bijelom kaminu punom cvijeća — i sada veliki buket svježih ruža. Žutih. Još su kapi vode na laticama.

Tišina. Ona tišina prostora kakva se osluškuje i čuje kada u ladi crkve zamuknu orgulje fortissimo. Tišina nemicanja.

Moj prvi dojam: Krleža je neopisivo hladan, tud, upadljivo nepokretan... Obrve se tamne, krupne, jake, kao raspukli lukovi svoda nemoćno ovjesile na lice, starački odsutno lice, usitnjeno, mekano lice u polutmini. Djeluje kao »čovjek bliјed, neispavan, umoran, (...) s dubokim podočnjacima (...)«... Kao čovjek koji je »obamro iznutra«...

Osjetivši da sam ušao u njegov prostor, pridigao je tek malčice glavu, a jednom rukom, onom svojom sitnom šakom kratkih i krhkih prstiju, podbočio se na dršku crnog štapa, i postojano neutralno, s neskrivenim odstojanjem, i nekom muklinom u zjenama, kao da nijemo predbacuje... Tako on sada promatra ulaz došljaka. Niti da bi se pomaknuo, ni da bi se osmjehnuo, ni da bi pokazao da mu je prizor suvišan, ali niti da mu je drago što mu je gost, kojeg je k sebi pozvao — ušao u prostor njegove samoće i šutnje...

Sumorno... Rezignirano...

Nalikuje mi na kakvog onemoćalog generala koji je uzet, nepokretan — a hoće to sakriti... A nije svikao da bude nemoćan i oduzet, i u njemu još uvijek prkositi nešto iz dobrih generalskih dana vojnikovanja.

Pozvan si — dodi!

Došao si — pridi!

Samo to — i ništa više!

I dalje nepomično sjedi u fotelji.

Pogledao me postojano, u tom je pogledu bila meni jasna njegova misao — »a šta se može, tako je kako je«, pokazao mi rukom da sjednem i pri tom na tren mu se razvedrilo lice »tiho, jedva primjetljivo, spram unutra, u sebe, u svoje vlastite žalosti«... Valjda tek iz pristojnosti prema gostu...

Na sebi ima olinjalo-crni pulover, u crno-sivim hlačama, neuredno zgužvanim, u šlapama, preko ramena je prebacio gornji dio izbljedjelo plave pidžame, djeluje potpuno ravnodušno naspram svom oblačenju, on koji to u biti nije bio, barem u ovim posljednjim desetljećima.

On, istina, nikada nije robovao oblačenju. Nosio je odijela komotna, šivana po mjeri, u stilu gospodina starijih godina, uvijek s kravatom i bijelom košuljom, u odijevanju nije podnosio kričave boje, i sve je kod njega bilo u istom tonu, a šesir uvijek tako nabijen odzada na proćelavu glavu, te mu je otvarao čelo i još više isticao njegove krupne, nekako tugaljivo oblikovane obrve.

No, znao je biti čak i neugodni kritičar odijevanja, pa i ponašanja onih koji su mu dolazili u posjet. (Jednom je prilikom, pričao mi je, na ulici iza ugla naletio na poznatoga sveučilišnog profesora koji ga je zbunjen pozdravio, ali nije mogao na brzinu sakriti da hodajući cestom upravo žvače sendvič. A Krležu mu je dobacio: Odite profesore u prvi haustor pa to prožvačite... na ulici nije pristojno jesti...) A i ja sam naletio na njegovu kritičku opasku u vezi odijevanja: U njegovoj sobi u Leksikografskom zavodu on je sjedio za svojim golemim radnim stolom prepunim fascikala, knjiga, časopisa, pušio, ispijao svoje hladne kave, a ja sam sjedio sučelice njemu, prebacivši nogu preko noge, i zbog tek malo uzdignute nogavice hlača prebačene noge vidjela se moja siva čarapa... Nisam ni opazio kada je ugledao taj detalj, ali rekao mi je bez sustezanja i bez tona isprike (onom gotovo odrješitom intonacijom, kao da bi zatražio: Molim vas ugasite ovo svjetlo, tuče mi ravno u oči!): »Kakve to čarape nosite? Ne odgovaraju za ovo crno odijelo koje imate!«

Pred njim na stoliću stakleni vrč s limunadom, otvorena boca onoga jeftinog i popularnog konjaka »Stock«, smaragdno crvena kutija onih jakih i skupih cigareta »Dunhill«, u pepeljari ispred njega već dosta opušaka, u stvari nervozno zgnječenih i pogašenih cigareta ispušenih do polovice. Na stoliću je plavom ornamentikom iscrtana šalica ispijene crne kave...

Nered je na stoliću i na foteljama oko njega: novine, knjige, sve nekako nabacano... Francuski tisak, »Vjesnik«, »Politika«, »Večernji list«, »Borba«, ljudljansko »Delo«, jedan požutjeli primjerak starih beogradskih »Književnih novina«, »NIN« otvoren na duplerici gdje su objavljena, uz poveći tekst, tri portreta: njegov, Andrićev i Crnjanskog. To je, sjećam se, jedan provokativan tekst u kojem se, iz beogradskog naspram Krleže uvijek ljubomorno zločestog aspekta, arbitriralo: tko je od ove trojice velikana najmudriji, najangažiraniji i mislim — najestetskiji. On će u povodu ovakve žurnalističke jabuke razdora kasnije odvratiti sam za sebe, ali dovoljno jasno i glasno i za nazočnog: Svi smo mi bili angažirani, samo je pitanje — tko na kojoj strani!

Na fotelji desno od njega i neke najrecentnije knjige. Očito ih čita. Ili tek prelistava.

U sobi je polumračno, nekako gluho i sumorno, ali to ipak nije dojam napuštene, zaboravljene sobe. Tu je ipak nekakav raspored, nekakav red u neredu, red koji je sada samo njegov. Nije to više kao prije: svaka sitnica na svome mjestu, svaki detalj osobito uočljiv... Ne, sve je tu, sve je još na okupu, ali kao da se pomaknuo raspored dobro poznatih detalja. Ili točnije: kao da se predmeti, stvari uzimaju po potrebi, ali se ne vraćaju na ono mjesto odakle su uzeti, nego miruju tamo gdje ih je on, iskorištene, slučajno odbacio ili ostavio. To je

nešto od atmosfere racionalizirane apokalipse: nema više vremena za svaku sitnicu, a glavno je da je sve tu oko nas. Na dohvati ruke...

Vrata Beline sobe, upravo sučelice njemu, bijela, ogromna vrata — zatvorena. Kad god ne ponikne glavom, on vidi ta vrata...

Pozdravlja me sada poimence...

I opet tišina.

Duga.

Čekam da on progovori.

On šuti. On uporno i dugo šuti.

Nepotrebno je konvencionalno ispričavanje zbog dolaska, pa to i ne činim — od konvencionalnosti, koliko ga znam, onih stereotipno uljudnih, banalnih, slatkorječivih, koje bi da opijaju kao alkoholne maglice — branio se kratko, jasno i suoovo jetko. Takve je društvene navike i obzire prezirao, i vrlo jasno davao do znanja da prezire... To ga je u nekim krugovima koji s njim nisu imali baš uspjele osobne kontakte, stajalo i ogovaranja. Predbacivali su mu da je ohol, da je pun sebe. A da je istovremeno u razgovorima, kada je htio podrediti subesjednika na intelektualnom nivou, potvrditi ga kao sebi neravnopravnog dijaloškog partnera, posjedovao onu destruktivnu moć svoga literarnog junaka Sergeja Kiriloviča Kyrialesa, s kojom će taj Grk s Kavkaza — naspram Filipa Latinovitza s nekom »neshvatljivo uzvišenom superiornošću« i »raspolazući čudnim i neobično opasnim svojstvima: sposobnošću da razara sve (...) za-misli subesjednikove«, »da mrvi njegove istine i zanose, i da sve (...) tjelesne i duševne snage atomizira u prašinu i u potpuno bezvrijedan pepeo« — uništiti duh, poniziti misao, obezglaviti bilo kakvu konstruktivnu ideju onoga koga podcjenjuje i prezire... Neosporno su pretjerivali u tim svojim intimnim obračunima s »nedokucivim Krležom«, jer on kada se uvjerio da mu je subesjednik psihološki i misaono veoma udaljen od njega i njegovih parametara u smislu preniske razine za njegove kriterije — bivao je odjednom beznadno deprimiran, i nesklon bilo kakvom sukobu... Više bi sličio na poraženog čovjeka... To je ona Leonova rečenica u trećem činu drame »Gospoda Glembajevi« kada sinu postaje jasno da je otac utvara: »Strašilo bijedno za ptice! Ja sam se tukao s jednom fikcijom!«

Ovo je, dakle, sada početak susreta... on je tako očigledno neraspoložen, i tako očigledno suzdržljiv... I odsutan i dobro kontroliran na nekoj svojoj krajnjoj i dubokoj crti razdražljivosti. Ali, slika je to i jedne beznadne apatije...

— Nemam nikakvoga poslovnog razloga da dolazim k vama. Hvala vam što ste me primili. Naprsto — htio sam vas vidjeti... Sada kada više nema Bele, ovdje, u ovoj kući, upravo u ovom prostoru gdje smo toliko puta bili zajedno. To je sve...

On šuti.

Gleda me pravo u oči i šuti jednom ledenom, dalekom, stranom šutnjom. Kao da moje riječi ne dopiru do njega, ili, kao da ih čuje, ali bez odjeka neke njihove moguće važnosti ili značenja.

Medutim, on iz te svoje upadljive šutnje, iz te svoje zatomljene ironije — on iz te svoje beskrajne intimne tuđine, sada polako, pa sve primjetnije, sve nazočnije ostavlja dojam čovjeka iznova pogodenog u neko bolno mjesto sjećanja, u nešto što se ne vidi, ali boli kao rana, kao bolest od koje se kopni. Nešto što ima svoju povijest. Kao da se u njemu »rastvaraju daleke, pomrle slike«... Tiho otkucavaju satovi... Tek »odsaj politura i porculanskog posuda po staklenim ormarima«... a jesu li vani kestenovi, zelena tratina, mačuhice, sunce... žaluzine su spuštene i soba je u polutmini...

I progovorio je.

Ali, kao da govorи sam sebi, za sebe, a ipak je u tim njegovim riječima mostobran prema došlјaku, neka vrsta prešutne ponude za sporazum, ali pod jednim uvjetom, i samo za jedno pravilo, za jedan ritual, za istu, zajedničku temu:

— Da, Bele više nema!

I duga šutnja.

Sada više ne gleda u mene. Motri svoju šaku kojom je obujmio štap. A onda kao da se naglo priviknuo na nešto što mu je još maločas bilo strano, neprihvataljivo.

Počeo je tiho, *con sordino*, svoj solilokvij o Beli, o mrtvoj Beli:

— Bela je otišla. Zauvijek. A sve ovo oko mene, sve ove stvari, sve ove slike, ove vase sa cvijećem, sve, i ono japansko cvijeće na kaminu — sve je to Belina scenografija, i ja sam sada osuden da živim u tom prostoru.

I trenutak iza toga:

— Ovdje u njenoj sobi sve je onako kako je ostavila. I njezine haljine, i njezine cipele, i njezini ruževi za usne, i njezine kolonjske vode, ništa nisam taknuo — može se vratiti kad god hoće!

Ostao sam zatečen pa iza toga vrlo zbumjen nad ovakovom bizarnom metaforom o smrti.

Gledam ga i nemam riječi.

Nije li ovo što on sada govorи tuga koja se već kristalizirala u očaj?

Nastavlja se u sljedećem broju!

Zvonimir Milčec

Lady Šram

Toga jutra u kavanici *K & K* (Knjiga i Kava) na početku Jurišićeve, koju neki, ne bez razloga (uredena u stilu stare bečke kavane) zovu *K und K*, dvaput je spomenuto ime zagrebačke glumice i ljepotice s razmeda 19. na 20. stoljeće Ljerke pl. Šram. Prvi put je na galeriji neki vremešni gost vrh bambusova stalka za novine (*zeitungstender*) uperio u jednu od dvije Šramičine fotke obješene na zidu, zajedno s ostalim starim zagrebačkim glumcima, i to onu iz mlađe dobi, uslikanu vjerojatno na jednoj od onih diletantских kazališnih predstava kakve se kasnih osamdesetih i devedesetih 19. stoljeća održavaju u gornjogradskim plemenitaškim dvoranama, a gdje ju je prvi put (1888.) i prepoznao i u nju se na prvi pogled zaljubio (*Ili ona ili nikoja druga*) njen susjed iz rodne Mesničke, mlad tek svršeni polaznik Isusovačkog konvikta na Gornjem gradu, Milivoj Dežman.

— Mora da je bila vraška ženska — vremešni je kavanski gost sada ciljao u drugu fotografiju na kojoj Ljerka Šram, ovaj put kao kazališna diva, pozira u atelieru slavnog slikara Bele Čikoša. — Cijeli muški Zagreb bio je u nju *zateleban!* A i vidi se da je fakat komad, kak bi to danas rekli, prosim.

A drugi put Šramičino ime sâm sam spomenuo, i to pod Matoševim nazi-vom — Lady Šram.

Toga lipanskog jutra 1997., kad su se u *K & K*, uz mirisavu *Franckovu* kavu i vruću čokoladu, nudila i najsvježija izdanja dnevnih i tjednih novina s vrućim temama koje govore o tzv. zagrebačkoj krizi (izabrami, a ne potvrđeni zagrebački gradonačelnici iz redova opozicije), o raznim malverzacijama i beskrupuloznom bogaćenju pojedinaca bliskih vlasti, na jednoj, te nove armije ne-zaposlenih, kao posljedice tzv. pretvorbe s tisućama obespravljenih i osirom-ašenih, na drugoj strani, zamoljen sam, pomalo neočekivano, da izmislim ime i imidž jednom lokalnu na početku stare Mesničke.

— Otac me šalje k vama — gotovo prijateljski povjerljivo, govori mi mladi plavokos gost, kojega nikad ranije nisam vidoao u kavani.

Pa da istome otac i nije bio to što je bio (nitko drugi do glavom hrvatski Poglavar!), svakako bih mu pomogao ili barem pokušao pomoći, jer mi nije svejedno kakvo će se ime kočiti s cimera nove gostonice i kavane u jednom od najstarijih dijelova grada, pa mi ne bi trebalo biti svejedno ni kakvo će ime nositi još jedan u nizu lokal u vlasništvu prve hrvatske obitelji.

Odgovor na pitanje za mene je, naravno, bio jednostavan i lak. Budući da se lokal nalazi točno preko puta Streljačke, koja povezuje Mesničku s Tuškancem, budući da je na uglu te kratke uličice sa samo nekoliko kućnih brojeva, rođena Lady Šram — kako tu fatalnu zagrebačku glumicu i ljepoticu iz doba hrvatske moderne i secesije u jednom svom nadahnutom felitonu naziva A. G. M. — glasno sam u kavani izgovorio: Lady Šram. I požalio.

Ne, nisam požalio zbog toga što moj naručitelj o dotičnoj dami ništa nije znao, nego mi se učinilo kao da sam Šramicu, kojom sam se godinama, makar, povremeno, bavio, s njom se družio i zbližio, sada iznevjerio i jeftino je, po cijeni dnevne politike, prodao. Čim mi je njeno ime iskuljalo iz usne šupljine, suhe i ukiseljene od dugotrajnog cuclanja lule, osjetio sam ljubomoru, ali sad me nemojte pitati ono što su me neki već pitali — jesam li zaljubljen u Ljerku Šram?!

Iako bi se pitanje moglo učiniti besmislenim ili u najmanju ruku nategnutim, jer kako bi, molim vas, netko s kraja dvadesetoga stoljeća mogao biti zaljubljen u nekoga s kraja devetnaestog, na pitanje bih mogao odgovoriti protupitanjem: pa i da i jesam, što onda?! Jer, što je, molit će lijepo, ljubav ako ne fikcija, podržavanje i podgrijavanje maštice u središtu koje je više ili manje konkretna osoba, a Ljerka Šram, kojom se publicistički bavim dvadesetak godina, sve mi je bliskija, pa i *opiplivija*, i utoliko životnija, što je na mojoj radnom stolu i na policama oko mene više tragova i dokumenata o njoj i njenom okruženju i vremenu iz kojega je proizašla, prokuljala i prometnula se u heroinu najljepšeg i najtužnijeg ljubavnog romana, na vatri kojega se razbuktava mašta pokoljenja Zagrepčana više od jednog stoljeća.

U tom starom ljubavnom romanu, siže kojega se u raznim formama i na različitim medijima (novine, knjige, kazalište, TV) koristi i prilagodava suvremenom senzibilitetu, naviklom na svkodnevne obroke erotske, pa i pornografske literature u časopisima, na videovrpcama i u kasnim noćnim TV programima, nije, naravno, lako zamisliti ljubavnu priču iz doba secesije, što će reći *uzbibanih, valovitih i asimetričnih linija*. Pa i za ono doba, na razmedu dvaju prošlih stoljeća, moglo bi se govoriti o *trubadurskoj* ljubavi mladog zagrebačkog konviktora, Račkovog štićenika i Strossmayerova kumčeta i stipendista, bečkog studenta medikusa, liječnika u bolnici *Milosrdne braće* na Jelačić placu, književnika, jednog od vode hrvatske moderne, novinara, urednika i direktora najutjecajnijega zagrebačkoga dnevnog lista »Obzor«, pokretača i voditelja gradnje prve bolnice za plućne bolesti na jugu Europe, one na Brestovcu, strastvenoga kavanskoga gosta i izuzetno strpljivog i ustajnjog udvarača, Milivoja Dežmana spram prelijepi i više nego zavodljive, a manje nego vjerne, Ljerke Šram. Već tada kad se ta ljubavna drama odigravala, neki su je suvremenici

bili skloni nazvati zagrebačkom *Damom s kamelijama*. Dumasova *Dama s kamelijama*, međutim, čista je fikcija, plod pišćeve mašte, a naša zagrebačka *Dama s kamelijama*, tj. Ljerka Šram i Milivoj Dežman, istinski su isječak iz zagrebačkog života, koji s vremenom prerasta u fikciju i u legendu, kojom se posvećuju novinski feljtoni, knjige i musicali, a sad, eto, i jedno luksuzno uredena kavana i gostonica podno zapadnih grčkih zidina, u kojoj se, navodno, pristavljaju i nude specijaliteti po starim zagrebačkim receptima, a od kojih je najprimamljiviji recept sama legenda i ime što se koče na cimeru gostonice — Lady Šram.

I

Vlak iz Beča, preko Zidanog Mosta, stiže na Glavni kolodvor točno po voznom redu, a koji danas, stotinjak godina kasnije, u svojoj bogatoj zbirci čuva pasionirani sakupljač željezničkih voznih redova umirovljen profesor Muzičke akademije Igor Gjadrov. Prva dva vagona nevelike kompozicije, za putnike nepriступačna i strogo čuvana, mala su improvizacija bečkoga dvora, a u jednom od njih (navodno drugom) klima se pospana sijeda glava s dugim sijedim i uftiljenim brcima, karakterističnim za cijelu jednu povijesnu epohu, Njegova Veličanstva cara i kralja Franje Josipa Prvog. I u ostatku nevelike željezničke kompozicije vlada neko posebno raspoloženje. Među putnicima prednjače časnicike odore, zatim dojmljiva zastupljenost policije, da o pritajenim žbirima i provokatorima i ne govorimo. Svima u vlaku to je očigledno i jasno, osim jednom mladom plavokosom mladiću, vodnjikavo plavih očiju i nosa malko slomljena kao u boksača. Nagnut nad otvoren vagonski prozor mladi je putnik škijlio i suzio u svoj grad zatamnjen kasnojesenskim oblacima, ali ne od iskri iz parnjače, koja je otegnutim tuljenjem najavljuvala svoj dolazak.

— Allso, ništ ljepše od ovog prizora — govorio je sredovječni muškarac s torbom u jednoj, a halbcelinderom u drugoj ruci. — Agram je Agram! Hoću reći, Zagreb...

Dotični je u nekoliko navrata, od Beča ovamo, ostalim putnicima u kupeu imao potrebu priopćiti kako je trgovачki putnik, kako trguje suknom i svilom i, naravno, odgovarajućim priborom (nije zaboravio spomenuti i cugeher), iako se na njemu čak odozgo iz Mesničke ovamo na Glavni kolodvor može vidjeti da trguje nečim posve drugim, ali mladog putnika na prozoru nije zanimalo ni taj navodni trgovac, kao ni to čime trguje, da li cugeherima ili informacijama i cinkarenjima, svejedno. Ima on, taj mladi gospodin, svojih briga, s kojima se već tri dana i tri (neprospavane) noći teško i bolno nosi. Naočit mladac, bečki student, sin staroga Zagreba, svoju bol, štoviše, može i opipati, pa to u trenutku kad je vlak na prvi peron novoga zagrebačkog kolodvora, uz trzaje i posrtaњa putnika, pristajao, nesvjesno i učini. Zavuće u ruku u unutarnji džep od kaputa trifrtaljca, skrojenog od finoga crnoga vunenog sukna i vjerojatno kvalitetnog cugehera, o kojem taj dežurni kupejski brbljavac sve vrijeme brblja; njegovi prsti napipaju taj fatalni komadić papira, već dobrano izgužvan od povlačenja po rukama.

Tri dana i tri noći, dakle, živi on s tim sudbonosnim komadom srednjefinog bezdrvognog papira, ne skidajući misli ili pogled s njega, nijemo, na rubu plača, bilo da je sam u svom prohladnom studentskom sobičku u jednoj od sporednih i ne odveć dojmljivih uličica u središtu Beča, ili, takoder sam, među gostima *Akardion Cafea*, bečke kavane poznate po sastajanju studenta iz južnih zemalja Monarhije. Zbog toga, silazeći s vlaka, prvi put da nije osjetio ono poznato mu uzbudjenje i sreću, koje bi uvijek dosad iz njega izmamio rodni mu grad. Naprotiv, putnik s bečkog vlaka, s putnom torbom u ruci i hladnom kamenom hridi na svom mladom vrućem srcu, osjeća kako mu noge klecaju na putu od Glavnog kolodvora do njegova doma u Mesničkoj. Hodao je strogo zakopčan u svoje misli, odsutan i slijep za svoj grad i za sve što se u njemu toga prohladnog i oblačnoga listopadskog predvečerja 1895. dogadalo. A dogadalo se nešto ozbiljno i važno za politički trenutak Hrvatske unutar zajedničke Austro-Ugarske Monarhije.

Toga dana kad je vlak iz Beča pristao na Glavnom kolodvoru i kad je s njega sišao stari suveren za svojom dvorskom svitom, zagrebački sveučilištari, Dežmanovi vršnjaci, Vidrić, Radić i kompanija, u znak prosvjeda protiv ugarskih podvala i beskrupulozne dominacije Pešte nad Zagrebom, na Jelačićevu trgu, pokraj spomenika bana Jelačića na konju s isukanom sabljom okrenutom u smjeru Pešte, zapalili su madarsku zastavu, a o čemu ćemo 1999. gledati onu nemuštu i dosadnu, ali zato skupu TV seriju, pod patetičnim naslovom *Olovne tišine*, a kojoj je cilj bio da tambura na žici nacionalne samodopadljivosti, aktualnoj hrvatskoj vlasti potrebnoj kasnih devedesetih za prikrivanja raznih političkih promašaja, korupcije, pljačke i totalnog moralnog rasapa.

Vratimo li se u 1895., kada pratimo našega nesretnog Milivoja Dežmana na putu od Glavnog kolodvora kući u Mesničku (a prati ga, naravno, i onaj cugeher-meštar iz kupea), i zaustavimo se na trenutak na aktualnim zbivanjima, vezanim uz sutrašnje svečano otvorenje Fellner–Hellmera, kako su govorili Zagrepčani, tj. nove zgrade Hrvatskoga narodnog kazališta, izgradene po projektu te dvojice bečkih graditelja, naići ćemo na sličan primjer *hrvatovanja*, ili barem njegov pokušaj, a što se prije jednog stoljeća, za razliku od naših kasnih devedesetih, rješavalo na način primjeren za jednu srednjoeuropsku zemlju. U špici toga povijesnog dogadaja, svečanog otvaranja HNK, uz aktualnoga zagrebačkoga gradonačelnika Adolfa Mošinskog i aktualnog bana Khuen Hedervaryja, svakako su intendant HNK Stjepan Miletić, kao i predstojnik vladinog Odjela za nastavu i bogoslovje Iso Kršnjavi. Najzaposleniji je sam intendant, na plećima kojega je cjelokupna organizacija svečanog otvorenja, ali i pisanje prigodnoga kazališnog komada, koji će se izvesti pred uzvanicima i pred samim carem i kraljem, kao i tekst pozdravnoga govora upućen Njegovu Veličanstvu. Sročivši taj svoj kratak pozdravni govor, Miletić ga s nadom šalje na čekanje resornom ministru Kršnjavome, koji mu svojim perom umočenom u zelenu tintu, precrtava nepotrebno forsiranje i opetovanje imenica i pridjeva *Hrvatska i hrvatsko*, a što bi u tom krajnje delikatnom političkom trenutku, prema njegovu suđu, moglo djelovati irritantno. Uz ispravljeni tekst, Kršnjavi Miletiću šalje i ul-

judno pisamce, u kojem mu prijateljski izravno daje do znanja kako na kratkom tekstu nema potrebe toliko puta ponavljati hrvatsko, i *ako ga ostavimo 'samo' na šest, od predloženih petnaest mesta, politički ćemo svakako razborito postupiti, a zbog toga nipošto nećemo biti manji Hrvati...*

Niti će mladi Dežman biti manji Hrvat zato što i ne primjećeje što se to oko njega u njegovu gradu, a u koji je upravo stigao, dogada. Mlad nesretan čovjek zaokupljen je svojom nesrećom, svojom intimnom dramom, a koju, eto, nosi na srcu i u džepu. Izravno u srce bockao ga taj fatalni papirnati sadržaj njegova unutarnjeg džepa, tako da na početku Mesničke gotovo i ne primijeti brončani kip starog fratra i propušta ga pozdraviti, kao što bi ga uvijek dosad po povratku u Zagreb neizostavno pozdravlja. A svemu je, kao što će se vidjeti, kriv već više puta spomenuti presavijeni arak papira, a koji nije ništa drugo doli kazališni plakat za Mileticevu *Slavu umjetnosti*, skromno prigodno djelce, koje će se sutradan 16. studenoga 1895. na kazališnim daskama odigrati pred cjelokupnom zagrebačkom i hrvatskom kulturnom javnošću, pred brojnim domaćim i stranim odličnicima i uzvanicima, pa i najvećim među njima — Njegovim Veličanstvom Franjom Josipom. Taj fatalni plakat više puta presavijen ekspresno mu je u Beč poslala njegova zabrinuta majka Kornelija.

I eto sad mladog Dežmana, kako s olovom u nogama odsutno korača svojom rodnom Mesničkom, a pred očima mu titra tekst kazališnog plakata, koji je u meduvremenu nebrojno puta odslikao. Pogled mu je, naime, fokusiran uviјek i samo na jedno ime među glumcima, koji nose prigodnu Mileticevu predstavu, naivno se nadajući da se moguće zabunio, da ova posljednja tri dana (i tri noći) živi u zabludi, u pajanstvu, da je u svojoj ljubomori krivo pročitao i protumačio. Na njegovu žalost, zabune nije bilo. Na plakatu, među imenima ostalih glumaca, i ime je njegove ljubljene Ljerke Šram, ali ispred njenog prezimena kočila su se tri fatalna slova koja se svojom oštricom zabadaju ravno u njegovo mlado ranjeno srce: GĐA! Gđa. Šram.

Rodeni su i rasli u istoj ulici, Ljerka na uglu Streljačke, a Milivoj stotinjak metara više, na broju 41, nasuprot Slave i Augusta Šenoe i njihove djece. I Dežmanovi i Šramovi pripadaju krugu najuglednijih i najutjecajnijih obitelji u gradu. Milivojev otac Ivan Dežman bio je liječnik, književnik i saborski zastupnik, dok je Ljerkin, Lavoslav Šram odvjetnik i potpredsjednik Hrvatskoga sabora. Dežmanove će, međutim, zarana zadesiti velika tragedija: Dežman—otac ostavlja svoju obitelj: umire u *Isusovim godinama*, navršivši, dakle, trideset i treću, a skončao je — koje li sudbine za liječnika! — od kolere.

U to doba liječnici su u Zagrebu na visokoj cijeni, više nego, recimo, odvjetnici ili političari, a književnike da i ne spominjemo. Dr. Dežman, uz redovitu praksu pregledavanja i liječenja Zagrepčana, bavio se, naime, i pisanjem. Napisao je prvi hrvatski liječnički rječnik, nekoliko zbirki pjesama i pripovijesti, a pisao je i za novine. Kao suradnik *Vijenca*, a u koji ga uvodi njegov prvi susjed i prijatelj Šenoa, pokazao je *nosa za atraktivne i aktualne teme*, pa je smjesta stekao svoje vjerne čitatelje i štovatelje. Lakim i prijempljivim stilom obraduje

uglavnom fenomenološke teme svoga doba, piše o pušenju, o plesu, o tjelovježbi i sl., pa nije pretjerano za Dežmana–oca reći da je naš prvi novinski fenomenolog.

Uz svoju temeljnu struku, medicinu, te pisanje, Ivan Dežman bio je blizak i politici; pripada struji Račkoga i Strossmayera, sudjeluje u svim najvažnijim domoljubnim akcijama, a i zastupnik je Hrvatskoga sabora. Sve mu to donosi popularnost, a što će se pokazati i u dužini pogrebne povorke, koja se nije prekidala od njegove kuće u Mesničkoj, pa do posljednjeg počivališta na Jurjevskom groblju. Dežmanov sprovod drži se najmasovnijim u gradu do ranih sedamdesetih (umro 1873.) i jedini na čelu kojega korača jedan hrvatski ban — Ivan Mažuranić.

Nekoliko tisuća nazočnih na ispraćaju dr. Ivana Dežmana, više je nego dojmljiv podatak, ako se zna da u to doba Zagreb broji tek dvadesetak tisuća duša. Razlog takvoj masovnosti, uz njegovo javno djelovanje i sveprisutnost u društvenom životu, za većinu u pogrebnoj povorci, običnih ljudi, zagrebačkih purgera, ipak je onaj čisto ljudski moment — tragedija, koja je zadesila tu poznatu gornjogradsku obitelj. Umrlijevši mlad, Dežman za sobom ostavlja ucviljenu suprugu Korneliju i troje nejake dječice, od koje su najmladem — Milivoju jedva dva mjeseca. Nije ni čudo što je govornik nad grobom, Dežmanov susjed i pobratim, August Šenoa u svom nadahnutom govoru najviše Zagrepčane uzbudio u djelu govora u kojem spominje pokojnikovu obitelj.

Nabrojivši mu zasluge na raznim poljima *gdje god se radilo za napredak svoga naroda*, od osnivanja hrvatskoga pjevačkog društva »Kolo«, sudjelovanja u stvaranju osnova za hrvatsko sveučilište i hrvatsko kazalište, te Maticu hrvatsku, Šenoa se žalobnom zboru obratio kao pokojnikov prijatelj:

— A tek da ste mu kući zavirili! Nikad nije žena imala nježnijeg muža, nikad djeca brižnijeg oca, a domovina vjernija sina. Mnogo je pozvanih, a rijetki su odabrani. Jedan od prvih bijaše moj pobratim Ivan. A pravidnost kao da mu vrline blagoslovila i sreću udijelila, te mu se upravo prije dva mjeseca ispuni jedina želja — narodi mu se muško čedo...

Na Šenoin spomen čedo, od bola upalo i izobličeno lice Kornelije Dežman zgrči se, a iz njenih tankih prozirnih usnica otkine se neartikulirani glasić. Oglasila se samo jednom, da bi joj se lice potom razvuklo u suludi smiješak, kroz koji je pritajeno i promuklo zabrzala: Čedo! Čedo! Čedo!

Utapajući se u zdencu svoje tuge, nesretna se žena uhvatila za tu tananu nit i svu svoju nadu položila u tračak svjetlosti što joj se prigodom spomena riječi čedo ukaže na vrhu zdenca. A i u cijeloj kronologiji tragedije što ju je zadesila, u svim njenim fazama — od suprugove bolesničke agonije i smrtnog hropca, pa do trenutka kad je pokojniku sama sklopila očne kapke, a i kasnije kad je pokraj njegova hladnog tijela za onih beskrajnih trideset i devet sati, koliko je pokojnik ležao u kući na odru, u zamračenoj sobi, zastrtih zrcala i uz žižak svijeće, prolazila je minutu po minutu, dan po dan i godinu po godinu zajedničkog života, bila je ta tanana životna nit — njihovo dijete. Njihovo čedo. U jednom trenutku, prije ispraćaja pokojnika, na zaprepaštenje svojih dviju ne-

odraslih kćeri, rodbine i prijatelja, okupljenih u kući smrti, nesretna je Kornelija odjednom stala nekontrolirano cupkati uz pokojnikovo uzglavlje, tepajući — ne znaš da l' pokojniku, da l' djetetu: *Sram bilo malog Ivcu! Popiško se na svoju Korneliju!*

Razmrcvarena duha, Kornelija Dežman na ispraćaju svoga neprežaljenog muža, nije bila sposobna išta više primjećivati što se oko njegove rake događalo. Nije vidjela onu masu uplakanih nepoznatih lica, zagrebačkih purgera, niti poznatog joj kućnog prijatelja, Ivanova mentora iz mlađih dana, starog Ilirca Frana Kurelca, kako postrance otire suze, nije registrirala ni posljednje Šenoine riječi koje su svojom dramatičnošću odjekivale poput onih sablasnih bubetaka svježe ilovače o hrastovi lijes u raci:

— *A sada, Ivane, brate, druže, poštenjačino, zbogom! Počivaj mirno. Nikad te ne zaboravismo. Ta na zemlji nam tvoj grob, u srcu tvoje ime, a na nebu zlatna zvijezda, tvoja duša. Vječna ti pamet!*

Šenoa na trenutak zastane, odšuti nekoliko časaka, pa se posljednji put oglaši:

— *Slava Ivanu Dežmanu!*

— *Slava mu!* — prolomi se iz tisuću grla.

Grude i suze.

Kornelija nije plakala. Uz pomoć prijateljica i susjeda Slave Šenoa i gde. pl. Šram, polako se, bez riječi, bez trzaja ili geste, odvojila od rake, pa zabrzala da su je prijateljice jedva sustizale. Hitala je ususret svojoj fiks ideji, ususret svojemu spasu. Na put s Jurjevskoga groblja svojoj kući u Mesničkoj, prijateljicama je, nekontrolirano se osmjehujući, povjerila kako se valja žuriti, jer je doma očekuje Ivan. A nije, naravno, bio Ivan, nego Ivanov dvomjesečni nasljednik, Milivoj.

Milivoj Dežman.

Istodobno jedna od Kornelijinih pratileva, gda Šram, bila je noseća i, premda na početku trudnoće, čutila je tegobe prigodom paklenskog tempa, što ga na povratku s groblja nametnula nesretna Kornelija Dežman. Stigavši do kuće Dežmanovih, Mesnička 41, gda Šram je gđu. Dežman prepustila zajedničkoj prijateljici Slavi Šenoa, jačoj i žilavijoj, koja i tako stanuje u neposrednom susjedstvu, preko ulice na broju 34, a sama je mama Šram produžila niz Mesničku i koji časak kasnije s mukom se popela stubama na kat u svojoj kući na uglu Streljačke. Prilegla je na rub bračne postelje, uredno prekrivenom štitkom kopertdekom i s osmijehom sretne majke, mislila je na svoje treće dijete, na svoju djevojčicu. Priželjkivala si je, nakon dva sina, djevojčicu, a osam mjeseci kasnije želja će joj se i ostvariti. Rodena je plavooka i živahna djevojčica.

Ljerka Šram.

Ana Hatherly

128

Ana Hatherly općenito je držana najcjenjenijom živom portugalskom pjesnikinjom, a ona je to zasigurno i glede interdisciplinarne svestrnosti. Rođena u Portu, prisutna tijekom gotovo pola stoljeća na verbo-vizualnom području (svojevremeno utemeljiteljica časopisa »Claro-Escuro«, među utemeljiteljima grupe »Eksperimentalna poezija«, pripada joj nacionalni primat po konkretnoj poeziji počevši od 1959), jednako se ističe kao poznavateljica baroka (predaje na Universidade Nova u Lisabonu, gostovala je na Columbia University u SAD-u).

Nakon sabranih pjesama (Poesia /1958–1978/, 1980) među njezinim su vrlo brojnim naslovima Tisanas (Tizane, Lisbon, 1988; kratke priče uglavnom nadrealne, bilješke, aforizmi... porasli, onkraj tiskanog izvornika, unutar svibnja 2003. do impozantne brojke od 450! ; u predgovoru pak tal. izdanju, 1994, Giorgio Manganelli će nazvati autoricu »genijalnom bricoleuse« = franc. višezačno »majstoricom«) i O pāvao negro (Crni paun, Lisbon, 2003) zbarka usporedna s velikom osobnom izložbom u Portu, 1999, prigodom koje je Paulo Cunha e Silva napisao: »Riječ je vizualni čimbenik koji stvara prozor nad svijetom«. Zaključuju se (no zapravo otvaraju!) na sličan način, sa janelas, sada u hrvatskom prijevodu Fibrilações (Fibrilacije, Quimera, Lisbon, 2004). Medicinski termin u naslovu odnosi se na stezanje srčanog mišića (autobiografski povod u konkretnom slučaju), koje navodi pjesnikinju na paralelizme s grčevitim ritmom pisanja u, tome sukladno, vrlo kratkim stihovima, odnosno dijelovima ciklusa/poeme. Preživjeti u doslovnom značenju riječi i nadživjeti u tekstu impulsi su raščlanjeni u lančanoj refleksivnosti, koja duguje vizualizaciji tek stanovita metaforička ukrižavanja. Uz njih se, ne slučajno, pomišlja

na barokne traktate o motiviranosti metafore, zasigurno dobro pozname autorici tog osebujnog, propulzivnog opusa.

(Ana Hatherly je zastupljena u Antologiji suvremenoga portugalskog pjesništva, dvojezično, priredila Tatjana Tarbuk, Ceres, Zagreb, 1999, a 2003. je nagrađena u Hvaru na »Sonetnim danima Hanibala Lucića«.)

M. MACHIEDO

Ana Hatherly

Fibrilacije

130

*
Kako da skočim od svojih stihova
do tvojih ruku?
Moje pjesme su
nezamjetljiv krik nekog sna
(kako reče Sapfa)

*
Prava se pjesma
ne može čitati
To je hitac u mrak
nečujan i slijep

*
Riječi teže
znakovi prekoračuju
Pjesma je nagost
prijetvorna

*
Pjesnik hoda među riječima
udara o čvrste zidove
potmulo bučeći
pokapa se u prahu jezika

*
Kule osjeta
posvudašnje su

Gdje prestaju valovi
širi se more suzvučja

*

Misliti znači vagati
planine pjene:
Je li to skok tigra
ili skok žabe?
Sve je gestualnost drukčija

*

Misliti je
kao pipati neku sjenu
ulaziti u tragove
u neko izobilje tmina

*

U dubokoj tišini noći
graditi mostove
razgradivati tajna odvajanja
Odolijevati bez buke
učinku bumeranga

131

*
Naša je zadaća razumjeti svijet
govorahu drevni
Već su znali
da smo jaram mi sami
*(the toys are us)**

*

Zrcalo se razbi
ostade okvir
Sad vidimo sebe
mahnito

*

Oblici straha:
govoriti
hiniti
šutjeti
trčati
ostati tiki
Srce je tajanstvena ograda

* Engl. »igračke smo mi«.

*

Sumnjičavost kao prijetnja
zastaje nad mojom grudi
Vlakance uporno
poput nesanih vjeda

*

Želim skončati a ne mogu
srce me ne pušta
Silnim marom
želi nastaviti
(pripada drugom pragu)

*

Srce je radnik
s punim vremenom
otvara i zatvara uvijek
ista vrata
Nitko ga ne pita hoće li

*

Grafiti sna
brazdaju pamćenje
srce je silno kucanje
otvor mogućem

*

Vjeda se sklapa
koljeno se savija
srce boli
kad se sjeća

*

Sporo budenje noći
leprša mi u srcu
To je zrcalo *inside-out*^{*}
anagram svega

*

Potmulo kuca ja
kao jeka jekā
Nestalna noćna plima
to srce

* Engl. »izvrnuto« (dosl. »unutra–van«).

*

Srce je
neki grad
po bliskosti:
Treperi u mraku

*

Moje srce treperi
prekomjerno
Vlakno bezmjerno
do vlastita ruba

*

Moje srce i ja
živimo zajedno
ali ne na dohvati
i nikad se ne vidimo
Krv je živi sporazum
koji nas veže

*

Srce je kao plod
raste
zrije
ali ne pada:
Ako ga netko voli
ne umire
*

Moje je srce kao plod
zasaden u čudnom vrtu
Moja je grud zastor što krije
njegov metež

*

Neka žalost
utapa se u zraku
U nekom moru ispremetanih valova
nečujnih poput užganih smaragda

*

Maši svojom silnom lepezom
zrače koji mi nedostaješ
Ako zastaneš
više mi težiš na grudi

*

Gledaj:
 tekućost suza ničem ne hasni
 Oči se brzo suše
 u baršunu krvi

*

Srce je
 crvena ruža
 u crvenoj urni
 Zemljino puštanje krvi*
 bitno crvenilo

*

Gledam
 jednu crvenu ružu
 u crvenoj urni
 Vidim
 apsolutno crveno
 te crvene ruže

*

U crvenoj urni
 jedna crvena ruža
 Na bijeloj stranici
 neuništivo srce

*

Srce je živa ruža
*a red yes**
 kako reče Joyce
 (ali bez budućnosti)

*

Katkada
 opasno
 u žilama budu ugrušci
 Nisu toga svjesne:
 živjeti je sračunata hemoragija

*

Krv je tekuća ruža
 koja samu sebe goni

* Port. (i šp.) *sangria*, dvoznačno: i piće rumene boje.

* Engl. »crveno da«.

Nikad ne stiže do kraja
samo prestaje hitati

*

Vrhovna putnica
krv
kola svojim ophodima
plavo–crveno–mračnim
Poslušna pred semaforima postojanja

*

Akutne fibrilacije
uznemiruju crvenu bujicu
Pitanje je:
zašto nestati?

*

Kakav je bezbojan svijet ovo
u kojemu konac je
bijeli zaborav?
Stidljivom smjelošću
cvjetamo u ništavilu

135

*
Želja je vatra
koja uporno zove
Penelopino tkanje
među nijemim joj prstima nestaje

*

Postoje riječi
koje žive samo noću
Samo govore gluho
bez usana

*

Na jeziku očiju
postoji samo nagost
Sve je remetivo
nejasno
skrenuto

*

Riječ dolazi
i potom odlazi

U svemu krvari
znak odsutnosti

*

Svaka riječ–latica
sadrži intimnu pustolovinu
tajnovit prolaz
prema nekom neizvjesnom gdje

*

Pjesnik je rijeka glasova
koju samo on sluša
U morima leda
siluje nečujno

*

Putuje bez ikakve prtljage:
Izmed onog što te spašava
i onog što te usmrćuje
ničim ne nadomješta pustolovinu

*

Pamćenje je
tamo gdje se snovi uspavljuju
Budeći se
otvaraju prozore u vremenu

*

Otvori neki prozor vremena
u svojem krilu

Preveo s portugalskoga MLADEN MACHIEDO

Irena Lukšić

Čamac

Koju god riječ uzmem — čamac ili čun — etimološki će nas rječnik uputiti na drvo. U slučaju čamca objasnit će da je »čam« balkanski turcizam koji označuje jelu, a »čun« pak deblo, odnosno panj. Oba se izraza povezuju s prirodnim materijalom koji ne tone u vodi. Drvo je, naime, simbol univerzalne tvari, o čemu svjedoči i grčka riječ »hilé«. U Kini je drvo jedan od pet elemenata koji odgovara istoku i proljeću, dok je u katoličkoj liturgiji povezano s križem. U nordijskim predajama drvo sudjeluje u znanju, jer su svi bitni zapisi urezivani u drvu. Stoga je pojedinim biljkama nositeljicama poruka, pridavana čarobna moć: štapići lijeske, primjerice, služe za vraćanje, ariš je stablo svijeta s kojega silaze sunce i mjesec, breza se smatra kozmičkim stupom i predstavlja sredstvo *silaska* nebeskog utjecaja, za hrast se tvrdi da privlači grom i simbolizira uzvišenost, jasen je simbol besmrtnosti i bog plodnosti, bor je simbol nepokolebljivosti u teškim životnim borbama, vrba je simbol božanskog zakona. Na temelju tih obilježja kasnije je sastavljen i biljni horoskop: Oskoruša je, recimo, znak ljudi rodenih između 1. i 10. travnja te između 4. i 13. listopada, koja osobi pribavlja smisao za lijepo, postojanost i samovolju. Javor pokriva razdoblje od 11. do 20. travnja te od 14. do 23. listopada. Pripisuju mu se osjetljivost, dinamičnost i zahtjevnost. Orah pada između 21. i 30. travnja te između 24. listopada i 11. studenog. Daje nemir, melankoliju, velikodušnost i upornost. Jaboljan se pruža između 1. i 14. svibnja te između 5. i 13. kolovoza, a razvija spontanost i nesigurnost. Kesten je pokrovitelj ljudi rodenih između 25. svibnja i 3. lipnja te između 22. studenog i 1. prosinca. Odgovoran je za širenje samokritičnosti, duhovnosti i neodlučnosti. I tako dalje. Svaka duša rođena je u znaku nekog drva. Svako drvo ima dušu.

Najvažniji detalj, međutim, u pojmu čamac/čun je voda, zato što predstavlja medij u kojemu se pozicionira čamac (i sve što je u njemu) u svemirskom kontekstu. Drugim riječima, u svijetu kao žanru glavni stilski sastojak je voda. Na to upućuje pjesma Slavka Mihalića *Ribe na Mjesecu*:

Rasušeni čamac napola izvučen na obalu. Doleti bijeli
leptir i spusti se na rub.

Jezero je tako mirno da se u njemu vidi svaka
potankost neba.

Zelene ribe na blijedom Mjesecu.

Voda potiče drvo u svladavanju puta iz jedne točke u drugu. Ona prenosi sadržaj života, misao, iz jedne razine u drugu. Jer misao je, kako kaže Josif Brodski, strukturirana poput vode. Uostalom, kao i naš rukopis, osjećaj, kao krv. Odraz je svojstvo tekućine, svijet i tekst u stalnom nastajanju. Duh Božji lebdio je iznad voda i ona ga je morala odraziti. Stoga ne čudi što su već stari Rimljani doveli u vezu sastavljanje književnih djela s plovidbom. Za »sačinjanje«, pisanje pjesama, govorili su »dizanje jedara«. Pritom je epski pjesnik plovio velikom ladom preko daleke pučine, a lirska pjesnik malim čamcem po rijeci. Pjesnik je brodar, njegov duh ili djelo je čamac. Utvrđio je to i egzaltirani Edmund Spencer u svome spjevu *Vilinska kraljica*:

Kao što lada, koja širokom pučinom upravlja svoj tok na neku neodredenu obalu naleti na gdjekoji suprotni vjetar i gdjekoji protustruju, što njezinu krilatu brzinu zaustavlja i prijeći, a ona se sama valja po burnim valovima;

no učinivši mnogi pad i mnogi skok, ipak napreduje, ne izgubivši svoj putokaz; upravo tako biva sa mnom na tom dugom putu, kojega je tok često zaustavljen, ali nikada ne skreće s pravog puta.

Umjetnost je putovanje iz jedne sfere u drugu, iz svakodnevnog života u zagrobnji. Dakako, oni koji umjetnost suprotstavljaju životu nisu grubi materialisti, nego možda nespretni apologeti lijepe riječi. Takvim nam se čini Svistnov, glavni junak *Svistonovljevih radova i dana*, kad svojoj gluhonijemoj prijateljici Trini Rublis tumači smisao književnosti:

Umjetnost je izvlačenje ljudi iz jedne sfere i uvlačenje u drugu sferu. Umjetnost uopće nije svečanost niti posao. To je borba za naseljavanje drugog svijeta, kako bi taj svijet bio gusto napučen, kako bi i тамо imao puninu života. Književnost se može usporediti sa zagrobnim postojanjem. Literatura zapravo i jest zagrobni život.

Ako se vratimo početku, spoznaji da je čamac ili čun drvo, a drvo ima dušu i ne tone u vodi, onda je jasno da zemaljsko prolaženje ima smisao jedino kao plovidbu, stvaralaštvo, tekst. Imajmo na umu da čun u svojoj gramatičkoj formi, diminutivu naime čunak, postoji na tkalačkom stanu kao mehanizam za utkivanje potke. Prepretanjem potke i osnove niti dobiva se tkivo, textum, znači — tekst. Tako se plovidbom odnosno tkanjem svladava put od života do književnosti. Odavde, dakle, do vječnosti.

DVORIŠTE

Malo je ljudi svjesno veličine i značaja pojma »dvorište«. Jedni, naime, misle da je ta naoko neugledna riječ vezana ponajprije za djetinjstvo i zabavu, drugi je pak gledaju kao prostor koji se nastavlja na nešto veće i važnije te mu ne pri-

daju neku osobitu pozornost. I jedni i drugi svoje će mišljenje ilustrirati time što će s balkona u dvorište bacati zgužvane papire, ogriske od jabuka i drugo bezazleno smeće.

Međutim, dvorište je nešto jako, jako veliko. Upravo monumentalno. Potvrduje to u prvoj redu etimologija riječi koja je u staroslavenskom iznjedrila pojam dvora, dvorca. Prvotno značenje dvora bilo je, kako piše u rječniku, »ono što je pred kućom, pred vratima, vani«. Rusi i danas prostoru ispred kuće vele »dvor«. Prostorno, dakle materijalno, dvor je mjesto oko kuće, vani, a simbolički je on kuća, dvorac koji u predodžbi stanara oblikuje naročit osjećaj stana, kuće, garaže i gospodarske zgrade. Nešto sveto, u što se ne smije ući bez dopuštenja vlasnika. Na to upućuju funkcija dvora u snu: zgrada je želja kojoj se spavač približava, ali je ne može realizirati zato što se u ključnom trenutku probudi. Spavač se, napomenimo, nalazi vani i izvana pokušava prodrijeti u tudu kuću, odnosno želju. Čovjek pak u budnom stanju i k tome situiran u unutrašnjost gradevine ima, možda na prvi pogled zvuči paradoksalno, beskrajnu mogućnost osvajanja, napredovanja u prostoru. No, taj paradoks je zapravo logična tvorevina. Čovjek, naime, iz omedenoga gleda van, u neomedeno i tako uspostavlja jedinstvo svijeta, kontinuitet egzistencije, totalnu percepciju. Njegovo oko bilježi kuhinjski ormar, štednjak, stol i stolice na istoj zračnoj crti sa stazom, travnjakom, ukrasnim grmom i klupom, koji su formalno smješteni on-kraj zidova, na drugoj razini. Stvar je, međutim, u tome da oko imo oblik kugle i prenosi sitne sličice promatranih predmeta u zatiljni režanj velikog mozga, gdje se nalaze centri za vid iz kojih se osjeti distribuiraju do svijesti. Upravo taj dojam neprekinutosti ili zajedništva odraženoga materijala u oku čovjeka ponekad tjeran da diskretno stane iza guste zavjese i pogleda tko je došao u dvorište. Promatrač, dakle, svaku promjenu u promatranom prostoru mora doživjeti kao intervenciju u uspostavljeni kontinuitet percepcije. Ako, drugim riječima, u dvorište ispred zgrade uđe srebrna Opel *Corsa* tada se njena nazočnost evidentira kao upad u kuhinju onoga koji diskretno stoji iza guste zavjese i gleda van, to jest unutra, u svoj doživljaj prostora. Auto u našoj kuhinji automatski postaje naš i jedini problem pritom je da li ga želimo ili ne. Da li želimo, dakle, da nečiji auto postane naš u našoj kuhinji. I unaprijed je jasno da ne želimo. Zato se uvijek ljutimo na ljudе koji parkiraju svoje automobile na našemu mjestu u dvorištu. Jer oni zapravo parkiraju u našoj kući, u prostoru iz kojega gledamo van. S obzirom da život u kući ima svoju cijenu, što će reći da moramo plaćati struju, vodu, telefon, odvoz smeća i tekuće održavanje, ispadajući da nas drugi vozač i materijalno oštećuje, ne samo estetski.

Dvor je, kao što rekosmo, nastao iz dvorišta. Nastao je u različitim varijantama. Ponajprije kronološki. Kad smo bili djeca — dvorište nam je bilo zatvoren svijet, dvor u kojem smo bili vladari. Nitko i ništa nije postojalo izvan dvorišta. Pa čak i bajke, koje smo navečer slušali prije spavanja, svoje mjesto odigravanja imale su na dvorištu. Jer za drugi javni prostor nismo bili tako duboko vezani. I crtićima je bilo mjesto u dvorištu. Svi junaci u mašti su oživjeli upravo u našemu pijesku ili travi, medu drugom djecom i kućnim ljubim-

cima, a njihova imena memorirali smo na originalan način — podijelili smo ih kao nadimke ljudima koje smo gledali kako svakodnevno izlaze iz kuće ili ulaze u kuću. I kompjutorske igrice dio su dvorišnog života, jer im je dvorište jedina realnost u kojoj postoje. Silicij iz kojega su stvorene samo je pogonsko gorivo za njihovo aktiviranje u dječjem mozgu. Sve ostalo moraju priskrbiti mala bića, a djeca žive isključivo u dvoru ispred kuće.

Kao materijal, odnosno zemlja, dvorište je živa enciklopedija trajanja, dvor znanja. Među listovima te drevne i neuništive knjige čuvaju se povjerljivi podaci o tlu, o biljkama i životinjama, o astronomskim pojavama, o ljudima i njihovim veličanstvenim djelima. Enciklopedija dvorišta bilježi i mirise i zvukove. Onaj tko poznaje više natuknica — veći je i moćniji vladar neprolaznoga dvora. Kralj. I to ne samo vladar obične katastarske čestice, nego cijele planete, jer Zemlja je okrugla baš kao ljudsko osvajačko oko, pa gledajući kroz prozor mali komadić prirode — čovjek drži na uzdi zapravo sve. Zna sve. I vlada svime. Zato je svatko od nas kralj. A kralj po definiciji živi na dvoru: ne postoji normalni kralj koji bi živio negdje drugdje. Pa čak i ona šahovska figura koju literatura naziva kraljem — za podlogu ima ograničen, lijepo iscrtan stambeni prostor, koji svojim matematičkim okom dodiruje drveni suveren. Tako, eto, posredno dolazimo i do tvrdnje slavnoga ruskog pisca Viktora Pelevina da je cijeli svijet zapravo šahovska ploča po kojoj Nepoznat Netko hirovito povlači figure. Nakon svega što smo rekli posve je sigurno da smo mi u stvari taj duh koji povlači figure, a crno–bijela ploča je naše dvorište, prekrasna enciklopedija čuda.

140

AUTOMOBIL

Kod riječi *automobil* svi će pomisliti da je dovoljno prevesti latinske sastavnice *auto* i *mobilis* pa da se zna o čemu se radi. Auto, kao, znači sam, samostalan, a *mobilis* je pomičan, pokretan, što se u kombinaciji svodi na prijevozno sredstvo koje se kreće s pomoću vlastitog motora te služi za prijevoz putnika i robe. Međutim, nije tako. Ili nije baš tako. Auto–prijevoznička funkcija automobila samo je usputni proizvod ovoga čudesnog stroja, jer neposredna korist od iskorištavanja prirodne energije dolazi do izražaja na nekom drugom mjestu. A kojemu mjestu — lako je otkriti. Dovoljno je pogledati promidžbene poruke koje imaju za cilj pospješiti prodaju automobila: one, naime, ne vabe kupce stručnom terminologijom, ne spominju, recimo, da stroj ima 16 ventila, automatski mjenjač, obujam spremnika za gorivo 50 litara, najveću brzinu 180 kilometara na sat, da jamstvo na limene dijelove karoserije traje petnaest godina, da ulje treba mijenjati svakih 35.000 kilometara, da su brisači opremljeni senzorom za kišu i da je u serijskoj opremi i putno računalo. Proizvodači kupce nalaze magičnim formulama tipa »Vjerujte svojim očima«, »Neka auto uvijek bude zadovoljstvo«, »Za ljude sa stilom«, »Novi pojam za luksuz«. Što to znači? To znači da se zaintrigiranim kupcu ne nudi brže i lakše svladavanje udaljenosti od točke A do točke B nego baš naprotiv. Za ljude postpovijesnog vremena ne-

prestano se izmišljaju nova pomagala koja svladavanje prostornih udaljenosti maksimalno otežavaju i produljuju. Kao primjer možemo spomenuti pokretnu traku na kojoj ljudi trče a da se realno ne pomaknu ni centimetar naprijed. Jer kad bi se pomaknuli, naletjeli bi na prepreku — brzinomjer i plastičnu ogradu. A u trku ne mogu niti zastati jer ih u tom slučaju pokretna traka dovede do crte u kojoj naglo ponire u donji tok, pa pasivni stajač zbog neočekivanog doticaja sa statičnom podlogom nespretno pada. U autobusima pak na duge pruge montirani su ekrani na kojima se neprestano vrte zabavni filmovi. Film u autobusu priča je u priči koja ima zadaću izvesti putnikovu svijest van, u prostor u kojem neće razmišljati o svladavanju udaljenosti između dviju točaka. Filmska priča je ta koja teče zajedno s vozilom, pa se putnik koji vjeruje u iluziju slike s ekrana na tajanstven način prebacuje iz pozicije objekta vožnje u subjekt putovanja, odnosno postaje dio priče koja se vrti pred njegovim začudenim očima. Zbog optičke iluzije, naime, čovjek izgubi kontakt s prostorom iz kojega je ušao u autobus. Njegov stvarni okoliš za vrijeme putovanja mrlja je čas zeleni čas sive boje, ovisno o tome kreće li se autobus gradskim ili prirodnim krajolikom. Stoga je prisiljen gledati stvari i ljude koji mu nisu neuvhvatljivi, koji nisu dakle optička mrlja, a to mu omogućuje upravo čarobni ekran. Putnik tako mentalno seli u ecran i gleda sebe kako, recimo, nastupa na pozornici Carnegie Halla ili izvodi jedanaesterac na Wembleyju. Taj učinak mašte zapazio je već i Puškin u svojoj znamenitoj pjesmi *Niz ulice kad lutam šumne...*

Niz ulice kad lutam šumne,
U puni kada udem hram,
Il med mladiće lakoumne,
Tad svojoj mašti maha dam.

Kretanje, kao što smo vidjeli, čovjeka odnosi u virtualni svijet. Putnici u automobilu, neopterećeni rasporedom prometnih znakova i stanjem na cesti, mislima se vraćaju kući i provjeravaju jesu li isključili plin ili zaključali vrata stana. Neki su toliko koncentrirani da nastavljaju čitati knjigu i raditi bilješke na nekoj nevidljivoj margini. Ako se putovanje oduži, onda čak naprave i recenziju, koja je puno dulja od novinske ili časopisne. Virtualni književni kritičari u svojim osvrтima preferiraju nekakve hibridne žanrove pa im recenzije ne govore samo o procitanoj knjizi nego dotiču i druge teme, druge knjige, pa i ne samo knjige, nego i događaje s ulice, primjerice, kao i odjeke televizijskih vijesti, stanje tekućeg računa ili vremenske prilike. Neki virtualni recenzenti u svoje tekstove uključuju i svade sa sudjedima, snove kućnog ljubimca te sadržaje kanti za smeće. Vozači, naravno, nemaju tu povlasticu posvemašnjega izbivanja iz vozila, jer oni pak upravljaju konkretnim kretanjem kroz zrak, zemlju i vodu. Vozači prije polaska na put kod kuće ostave svoj zemaljski lik, ime, prezime i zanimanje, te u automobilu postaju nešto drugo. A što drugo? Izbor je velik, praktički neiscrpiv i u traženju novoga identiteta veliku pomoć

pružio im je proizvodač automobila. On je svojim modelima dao imena koja vozaču dočaravaju prirodne pojave, na primjer, vjetrove *Bora*, *Vento*, *Jugo* ili *Passat*. Ili zviježde *Orion*. Za osjetljive umjetničke duše napravljeni su *Clio* i *Thalia*. Jezikoslovci mogu uživati u *Accentu*. Za optičare je predviđen *Focus*. Ljubitelji geografije imaju *Taunus*, *Asconu*, *Floridu*, *Volgu*, *Cordobu*, *Sorento* i *Ibizu*. Nuklearni fizičari se raduju *Protonu* i *Omegi*. Za glazbenike su predviđeni *Accord*, *Skala*, *Koral*, *Sonata* i *Fuga*. Ženskari mogu birati između *Astre*, *Diane*, *Mercedes*, *Felicije* i *Octavije*. Za aristokraciju postoji *Prinz*. Ljubitelji životinja na izboru imaju *Mustang*, *Pony*, *Jaguar*, *Dingo* i *Pandu*. Sportaši će se sigurno odlučiti za *Golf* i *Polo*. Biografije znamenitih ljudi olicene su u *Maybachu* i *Picassu*. I tako, svatko se začas može inspirirati za neko područje, neku ulogu. Neko novo ime, prezime i zanimanje. Kad si nade novi lik, čovjek se slobodno može pustiti niz cestu, jer nije važno pošto i kamo putuje. A još je manje važno kad će stići do cilja. Važno je da kvalitetno mašta i da se makar na neko vrijeme ne suočava sa svojim nerješivim životnim problemima. Na cesti vozače vode znakovi, golemi reklamni panoci na kojima piše sve što treba znati i kako se treba ponašati. Pojavljuje se druga realnost, dakle. Proizvodač profinjenih ručnih satova ohrabruje vozača istinom »Elegancija je stav«, dok ga tvornica putnih torbi i kovčega uvjerava »Život je putovanje«. Pa kad se već odlučio za »Vjerujte svojim očima«, čovjeku za volanom ne treba još i poruka poput znamenitog slogana »Sve je cesta«. On zna da je sve cesta. On to odavno živi. On to odavno vozi. Jer, kao što je zapisao znameniti hrvatski pjesnik Antun Šoljan — »Mnoge smo i mnogo voljeli na ovoj šarenoj cesti, ali tek usput, na cesti«.

Ljerka Car–Matutinović

Kako je Marija Pia Spensierata postala kraljicom i kako je sam taj čin bio za nju koban i poguban

ili

kako i »kušnja vatrom« može uzdići ljubav u sedmo nebo

143

Postati kraljicom u onom napačenom srednjem vijeku najčešće nije obećavao ništa dobro. Najprije: buduću kraljicu nitko nije ništa pitao. Samo bi se jagmili oko miraza, dragulja i svekolikih posjeda, a onda bi je stavili pred gotov čin. Nisu puno marili što je bila plemkinja, visokog roda. Bila je — žensko i to je bilo dovoljno da naprave kupoprodajni ugovor i da je se riješe.

Marija Pia Spensierata bila je bogobojazna djevojčica, ali je u isto vrijeme, dok je nisu spojili s nepoznatim i starijim princem, bila bezbrižna i rado se smijala, zamišljajući u svojim tajnim snatrenjima, kako će joj tako biti dovijeka. A nije bilo...

Poslije bučne svadbe koja je trajala i trajala i kasnije u ložnici kraljevskog princa, kad su se neke spoznaje srušile na njenu neupućenost poput gromada kamenja, njena su se romantična maštanja pretvorila u posvemašnju zatočenost dvorskim ritualima kojima se moralo besprijekorno služiti. Onda su došla bolna radanja: sve neke kćeri, a kraljevski princ koji je uskoro trebao postati kraljem, slao joj je po svojim dvorskim damama s kojima bi provodio i noći, smrknuta upozorenja da će završiti u samostanu, ne rodi li mu princa, nasljednika.

U svekolikoj podobnoj pokornosti, Marija Pia Spensierata koja je bila sve drugo do bezbrižna, dade se potajice u ruke nekim travarkama–bajalicama, koje su se bavile kuhanjem i prekuhavanjem kojekakvih trava (u što bi na kraju dodale nekoliko žaba–mužjaka, koji bi u vrijeme parenja ispuštali moćnu pjenu kao zaštitu svome upravo odvijajućem oplodivanju i budućim žabuljcima). »Sve sami muškići«, uvjeravale su našu Spensieratu te sveznadarke, što su zbog svojih opscenih luciferskih djelatnosti dobrano mirisale na lomaču. I buduća kraljica im je vjerovala i opijala se tim gorkim napicima, a muškić nikako da

se »uhvati«. »Sve same cmizdravice i gutačice miraza«, rogorio je smrknuto princ nasljednik koji je u međuvremenu postao i kraljem. A onda Spensierata, nešto od hudih napitaka, a nešto od silnih briga i uzastopne grižnje savjesti (danas bismo to okrstili »stresom«), prestane radati. »Jalovica«, rekoše licemjerni dvorjanici i pohotljive dvorske damice–suložnice, kao da do tada nije rodila sedmero kćeri.

»Gospo«, reče jednoga kišnoga i vjetrovitog dana, kralj, odmjerivši okrutnim pogledom poraženu Spensieratu, »odlučio sam uzeti za ženu najmladu i najljepšu kraljevsku kćer iz susjedne nam zemlje, da mi rodi nasljednika čega ste me vi lišili. Kako na dvoru ne mogu opstati dvije kraljice, jedna mora otići. A to ćete biti vi, gospo!«, podvikne nemilosrdno kralj pa doda: »Čeka vas vaše mjesto u samostanu: Možete se zarediti i biti badesom, ako ushtijete, no na ovaj svijet zaboravite.« (Na ovu kraljevsku, nebogobojaznu repliku valja dodati i to da su u ono hudo srednjovjekovno vrijeme kraljevi i carevi ishodili rastave bez problema, a sve u dosluku s ondašnjim papama kojima su vjerno služili).

144 »Gospodaru moj«, oglasi se plačući kraljica Spensierata, »što će biti s mójim, s našim kćerima. Hoću li ih moći vidjeti? Zašto me odvajate od djece koju sam vam rodila?«

»Gospo«, strogo će kralj, »to nije više vaša briga. One koje ne uspijem udati s malo miraza doći će k vama u samostan, ili u neki drugi. Vaše je vrijeme prošlo, gospo«, odreže kralj i napusti kraljičinu odaju.

I tako se Marija Pia Spensierata, neljubljena i prognana kraljica nade u samostanu. Sa sobom je mogla uzeti malo osobnih stvari: prekrasne duge oprave od brokata nisu joj ni ranije bile od neke koristi, naime, njen bi je kralj svojim bahatim ponašanjem prikovao za pod kad bi se usudila izjaviti kako bi i ona pošla na dvorski ples. Plesovi su bili glavna razbibriga vjetropirastog kralja i njegovih dvorjana, a obično bi ih organizirali u čast nove kraljeve priležnice. Naravno, da tu kraljici nije bilo mjesta. Uostalom i brojni, gotovo uzastopni porodi učinili su svoje, no želja za plesom, zabavama i smijehom bila je u njoj još uvijek jaka, a žudnja za ljubavlju bi je razdirala do boli, no znala se obuzdati. Očito da joj je samostan bio suden.

Dragulje i svekoliki nakit nevjerni kralj joj nije dopustio ponijeti pod izlikom da to čuva za kćeri. No, nesretna kraljica Spensierata znala je da će sve to završiti kod njegovih priležnica. Privikla se tako izgnana kraljica na samostanski red i ništa joj nije bilo teško, pa i u kraljevim dvorima vječito je čamila u svojoj odaji sa švelom u ruci. Naravno, manjkale su joj njene kćeri, no one starije bi joj s vremenom na vrijeme dovodile da ih vidi i tako bi se utješila.

Bila je blage čudi i uvijek spremna pomoci, ako zatreba. Redovnice su je od milja zvalе kraljicom–redovnicom. S vremenom je, postavši badesom, prioricom, uvela u samostan neke običaje s dvora koje su joj bile po čudi. To su bile glazbene večeri u kojima je i sama sudjelovala, svirajući čembalo. Naime, valja reći da je u tome samostanu bilo mnogo plemkinja i otpuštenih žena koje su njih-

vi muževi velikaši otpremili onamo, kad bi ih se zasitili ili kad bi htjeli povećati posjede novim unosnim ženidbama. Bile su one i obrazovane prema ondašnjim običajima: znale su pjevati uz lutnju ili čembalo, rado su naglas čitale poeziju, a neke su u potaji i same pisale pjesme. A zna se, oni kojima nešto nedostaje žude za tim, a one su upravo čeznule za ljubavlju koja im je bila uskraćena i tako su krenule o tome pisati, kad je već nisu mogle ostvariti.

U ono nesigurno i opasno srednjovjekovno vrijeme samostani su bili jedino utočište plemenitim, a osiromašenim gospama. A i to je bilo bolje nego da poput rabljenih stvari prelaze, raznoraznim ženidbenim ugovorima, iz ruke u ruku na milost i nemilost raskalašenih i pohlepnih velikaša.

Kraljica-redovnica bila je, kao što rekoh, blage čudi, no u duši nije bila bezbrižnica. Naime, vrlo je ozbiljno shvaćala svoju dužnost priorice samostana i tu je ozbiljnost zahtijevala i od redovnica, očekujući od njih da se svemu što su radile posvete svom dušom. Posebno je pazila da stol za blagovanje bude čist i uredan, a isto tako i pribor za jelo. Kako se u ono rano srednjovjekovno doba još nije znalo za vilicu pa bi meso nabadali na nož i prinosili ga ustima, ona je, imajući kod sebe malu vilicu od zlata (poklon španjolske kraljice iz vremena njenog kraljevanja), zapovijedila samostanskim tesarima da finim dlijetima izrade vilice od jasikovine, a uvela je i ubruse od finoga bijelog platna, tako da njene redovnice i gosti koji bi povremeno dolazili u samostan, nisu trebali brisati ruke o rubove stolnjaka ili u široke rukave svojih odjeća, kako se običavalo činiti na nekim dvorovima. Sve u svemu: bivša kraljica Spensierata svojim civilizacijskim inovacijama donekle je ublažila naporan život svojih redovnica. Ono što ih je na poseban način povezivalo bilo je medusobno povjerenje i otvorenost u ophodenju, jer, kako je govorila kraljica-redovnica: »Nema stvari o kojima se ne može razgovarati na lijep i delikatan način, da se nikoga ne povrijedi, a da istina bude izrečena.« O takozvanim kaznama ili pedepsi nije moglo biti ni govora. »Ljudski je griješiti«, znala je reći, kad bi joj koji put poneka, a najčešće starija redovnica dolazila s pritužbama na one mlade iskušenice koje se tajnovito smješkaju i šapću jedna drugoj na uho neke zasigurno »nepodobne stvari«, a onda se smiju i smiju do iznemoglosti. Obično bi razdvajali te neozbiljnice i bezbrižnice, ali ne daleko: recimo za drugi stol u blagovaonici, kako ne bi svojim glasnim čeretanjem i hihotanjem smetale blagovanju. Najljepša su bila večernja čitanja popraćena glazbom. Kad bi zadovoljile svoje redovničke dužnosti, prateći s velikom pozornošću čitanje nekih ulomaka iz životopisa svecica, posvetile bi se s još većim žarom čitanju i slušanju poezije. Bilo je među njima nekoliko nadarenih redovnica koje su pisale pjesme i koje su, obodrene kraljicom-redovnicom, usudile se čitati ih. Ti su pjesmotvori odisali odanošću i tajanstvenim pripadanjem nebeskom Zaručniku i samo bi se ponekad oteo neki svjetovni ton koji je podsjećao na osjećajnost trubadurskih pjesama. Uostalom, takva su to bila vremena, i njihov samostan (a nije bio jedini) bio je otvoren dobromanjernicima, ali i potrebitima.

Međutim, i onaj srednjovjekovni svijet, kao i ovaj današnji, bio je sazdan od svekolikih suprotnosti: sklad bi se nakon nekog vremena pretopio u nesklad,

ljubav bi se pretvorila u mržnju, privrženost u otuđenje. Ništa, kao i danas, nije bilo vjekovito, ništa stalno i stameno, ništa nije obećavalo sigurnost.

U onim vihornim vremenima, kad su ratovi trajali i po stotinu godina, promjene su bile jedina konstanta.

Bivša kraljica Spensierata, umilna i blaga priorica, primala je u svoj samostan sve one koji su tražili utočište i gostoljubivi krov nad glavom. Posebno je bila sklona pjesnicima-trubadurima, putujućim glazbenicima i pokretljivim glumačkim družinama. Naravno da su onda i spomenuti domjenci u samostanu bili bogatiji i raznovrsniji, te bi u tu naoko zatvorenu sredinu donosili nemir i zaboravljenu žudnju za životom izvan samostanskih zidina.

Samostan je zapravo bio na lijepom mjestu: na otočiću usred široke rijeke koja nije imala dubok gaz, ali za to nisu znali zlonamjernici. Tako su redovnice bile okružene svojevrsnom tišinom te su mogle, iako im je takav život bio nametnut, živjeti po nekim svojim uzusima, zahvaljujući svojoj kraljici-redovnici, Spensierati. Naime, neki su bezbrižniji odnosi nekadašnjeg života na dvoru postali dio svakodnevice.

146 U vrijeme kad se odvija ova priča u samostanu je već neko vrijeme boravio vitez-trubadur, zvan Fortunato, kojega je priorica Spensierata zadržala zbog njegove nadarenosti i lijepoga glasa kojim je umio kazivati svoje pjesmotvore. On joj je zbog toga bio zahvalan, jer, na kraju krajeva: imao je siguran krov nad glavom, što je svakako bilo bolje od lutanja po provincijskim dvorcima. Redovnicama se njegov boravak u samostanu činio prirodnim, jer su u dvorcima iz kojih su bile primorane otići, bile navikle na društvo putujućih trubadura. No, ovaj je ostao i one su bile sretne što je Srećković (tako su ga medu sobom zvale) bio s njima. Najsretnija bijaše bivša kraljica Spensierata. Za vrijeme večernjih čitanja i kazivanja viteških pjesama, zanosno bi se predavala zvuku njegova glasa: bio je to topao bariton, ugodan uhu. Njegove blage zelene oči predavale bi se slušateljicama nekim svojim nedokućivim pogledom koji bi ih nježno milovao, ali bi isto tako, s vremena na vrijeme, otkopao i bljesak pritajene žudnje. Naravno, kraljica-redovnica pomno je skrivala svoju sve veću zanesenosnost Fortunatom, no njemu, pjesniku, nisu promakle njene začarane oči kojima bi pratila njegovu svirku ili kazivanje stihova. Ni sam nije bio svjestan svojih osjećaja: njegova neutaživa zahvalnost pretvarala se u nijemo obožavanje. Sviđa bi pratiti »svoju kraljicu«, kako ju je intimno u sebi zvao, a ona mu je to dopuštala. Polako su i redovnice osjetile da se tu nešto zbiva, da nešto tajanstveno oko njih raste, neka suzdržana milota. Jednom riječju: neiskazana čarolija osjećaja koja se svakog časa mogla razotkriti. Nisu zamjerale svojoj kraljici-redovnici zbog tih čuvstava, štoviše, starije redovnice vjerovale su da je među njih stigao preruseni andeo, darujući im utjehu i neki blaženi mir. Znale su one, koliko je njihova kraljica bolovala zbog učinjenih nepravdi, a najviše zbog toga, što joj je kralj-nevjernik oduzeo djecu.

S vremenom je žudnja za bliskošću tijela, a ne samo duše, bila tako jaka, da bi nekih večeri Fortunato položio svoju lijepu glavu u kraljičino krilo, a ona bi mu milovala kosu i kazivala njegove stihove ili svoje, najnovije, koji su bili

posvećeni njemu: njegovu začaranom pogledu i suzdržanom smiješku, skladnim pokretima njegovih ruku.

Nekih pak večeri, bivša kraljica Spensierata, kleknula bi pred njega, polozivši mu glavu u krilo i netremice gledala njegove usne koje su pjevale neku trubadursku popjevku, a glas njegov prodirao bi joj do srca: drhtala je od slatke, neopisive čežnje. Boljelo ju je srce od tolike ljubavi.

Redovnice bi za takvih večeri napuštale jedna za drugom blagovaonicu i oni bi ostajali sami i prepuni žudnje. Tako se dogodio i prvi poljubac, mek, nježan i treperav kao da je od paperja. A onda je dugo suzdržavana strast preplavila razum i oni se prepuste ljubavi.

Kako to već biva u životu, a tako je bilo i u ono vrijeme, njihova ljubav nije dugo mogla ostati tajnom. Najprije je samostan posjetio provincijski biskup, koji je to činio i prije dužnosti radi, a sad je bio upozoren. Naravno, slijedila su ispitivanja, duga i mučna, ali osim nedorečenih govorkanja nekih redovnica koje ipak nisu htjele povrijediti svoju kraljicu-redovnicu, istina mu je ostala nedostupnom. Tolika je bila solidarnost tih zatočenih žena, otrgnutih od svojih obitelji i od ljubavi koju su im uskratili nevjerni i raskalašeni muževi.

Kao što se moglo i očekivati, Fortunato je morao napustiti samostan. Biskup je pak postupio kako mu je nalagala dužnost: zabranio je samostanske domjenke uz glazbu i stihovanje. Samostan je tako utonuo u sivilo svakodnevice. Ni hodočasnici nisu više dolazili u onakvom broju kao ranije, a trubadurima i glazbenicima bila su zauvijek zatvorena vrata. Krenula su govorkanja. A onda zaredaše kraljevi doušnici. Naime, mada je bivša kraljica Spensierata postala redovnicom i prioricom samostana, nju su još uviјek smatrali kraljevom ženom. Kao da se njeni osobni potvrđivali u upravljanju samostanom, kao da je nije krasila plemenita osjećajnost u opodenju s redovnicama i namjernicima, kao da nije bila obdarena osjećajem za glazbu i pjesništvo. No, ni redovnički veo nije je mogao spasiti od osvete kralja preljubnika.

Kraljevi doušnici, prerušeni u fratre hodočasnike, našli su načina da iz, sa da već uplašenih redovnica, doznaju neke »nepodobne« pojedinosti o odnosima kraljice-redovnice i trubadura Fortunata. Doznavši za to, raskalašeni kralj, okružen priležnicama i novom legitimnom kraljicom, odluci u svome okrutnom i zlobnom srcu kazniti nevjerniku Spensieratu, zato jer je ljubila. Najprije je, mučeći se u sebi, pakosno smišljao, kako bi je osudio na slabo potpaljenu lomaču pa neka sporo gori dok ne izgori, a njenom ljubavniku Fortunatu neka užarenim klještima čupaju živo meso. No, njegov mu savjetnik reče da je to preoštra kazna za preljub koji, uostalom, bivša kraljica Spensierata nije ni priznala. Naime, za vrijeme brojnih i mučnih ispitivanja, ona je sveudilj tvrdila da su odnosi između nje i pjesnika-trubadura Fortunata bili duhovne naravi: jedina nit bila je ljubav prema pjesništvu i glazbi. »Nekih vidljivih dokaza za preljub i nije bilo«, reče savjetnik kralju, »osim pjesama koje su nanjušili i silom

prisvojili Vaši žbiri, Visosti«, pa onda uze čitati naglas neke stihove, ne bi li kralja odgovorio od lomače:

»Oh, kako mi duša grijesi od pomisli na te
moj smjerni andelu čuvaru...

Čuvaš me od grijeha, čuvaš me od smijeha
svekoliko me štitiš svojim krilom...«

Ili poslušajte ovo Visosti«, nastavi kraljev savjetnik pa se i nehotice osmje-
hne:

»U mom je srcu slatka patnja sada
i mojim srcem ona strasno vlada...
Jer najlepši si od svih vitezova!«

»Čista trubadurština, Vaša Visosti«, uvjerljivo reče savjetnik: »Nije to za
lomaču!«

I tako redovnica-pjesnikinja, dična Spensierata, zahvaljujući lucidnom kra-
levom savjetniku, nije dospjela na lomaču. Ali je zato osudiše na »kušnju vat-
rom«. Ta kazna bila je vrlo raširena u onom izopačenom srednjem vijeku. Kad
ne bi bilo vjerodostojnih dokaza, a osudenik ili osudenica bi vješto poricali bilo
kakvu krivnju, onda bi ih podvrgli »kušnji vatrom«. Danas to zvuči pomalo pje-
snički i nekako je »u suglasju« s trubadurkom Spensieratom, no, u stvarnosti,
u toj »kušnji vatrom« nije zapravo bilo ničega poetskog: okrivljena osoba mora-
la bi golin rukama uhvatiti vruće željezo i ako ne bi bilo opeklina bio je to
znak da je — nevina. Nazivalo se to tada i »dokazivanjem nevinosti«, ali, kad
bi srednjovjekovni jadnici ili jadnice uhvatili rukom to vrelo željezo, uz, razu-
mije se, stravičan urlik, od te nevinosti ne bi ostalo ni slovo 'n'. A onda bi ih
poslije toga spalili!

Tako je bezdušni kralj htio doskočiti svojoj bivšoj kraljici. Zapravo, već ju
je video kako se leluja i nestaje u »vatri očišćenja«.

No, bludni kralj nije računao na nešto, što se i u onom nemilom srednjem
vijeku nazivalo — ljubav. Izgnani Fortunato, koji je kraljici svoga srca bio vje-
ran i dušom i tijelom, nije prestao misliti o tome, kako da joj pomogne. Kad je
čuo za »kušnju vatrom« kojoj će podvrgnuti njegovu Spensieratu, nabavi preko
svojih prijatelja alkemičara neku čudesnu tekućinu štoje smanjivala žar užare-
noga probnog željeza, nakon čega bi se silna usijanost pretvarala u slabašno
tinjajući dim. Čini se da su ti srednjovjekovni alkemičari bili pomalo i pjesnici:
smišljali bi, smišljali i sveudilj eksperimentirali pa što ispadne, ispadne. A uvi-
jek bi nekako ispalo!!!

I došao je tako dan »dokazivanja nevinosti«. »Kušnja vatrom« trebala se
izvesti na poljani pred samostanom. Rekoh već da je samostan bio smješten na
otočiću i okružen širokom rijekom niskog gaza, koju Fortunato prijede bez po-
muke te se, hrabro ušavši u samostan ponudi, da će kraljicu-redovnicu odnijeti
preko rijeke. Iako je bio odjeven ko siromašak, gotovo da je sav bio u traljama,
redovnica ga prepoznaše i prepustiše mu Spensieratu. Znale su da je u dobrim

rukama... Posadi on na svoja trubadurska pleća svoju trubadurku i bivšu kraljicu i prenese je preko rijeke. Dok je onako voljno jahala na Fortunatovu vratu i ramenima, Spensierata je smislila kako će sad ona doskočiti svome bivšem kralju i gospodaru.

Kad su se našli pred časnim sudom, a vrelo željezo se već užareno sjajilo poput sunca na zapadu, Fortunato nježno spusti na zemlju svoju kraljicu i udalji se, klanjajući se duboko, što je izazvalo smijeh kod nazočnih, jer su prnje na njemu visjele i klanjale se zajedno s njim. Naravno, Spensierata je ranije dobro natopila ruku onom čudesnom alkemičarskom tekućinom koja vatru pretvara u tinjajući dim, no, prije nego će dohvati vruće željezo, ona, uz smjeran poklon prema bivšem mužu i kralju koji je nestrljivo čekao da se ta preljubnica ospe opeklinama pa da je baci na lomaču, ona, dakle, jasnim glasom izgovori ove riječi:

»Premilostivi kralju i gospodaru i časna gospodo suci, pred ovom 'vatrom kušnje' prisižem da je moje tijelo dotakao samo moj kralj i gospodar ovdje nazočan, i onaj siromašak koji me je na svom vratu doveo k vama. Sad me 'kušajte vatrom' — reče i hrabro zgrabi vruće željezo koje se od dodira njene natopljene ruke najprije čudno zadimi, a ono žarko rumenilo splasne kao kad lazeće sunce nestane iza brda.

Tako je redovnica-kraljica i nadarena trubadurka Spensierata dokazala svoju nevinost i uzdigla se u sedmo nebo, jer ju je preplavila takva ljubav prema Fortunatu te se jedva svladala da mu, naočigled i usprkos svima, ne pohita u trubadurski zagrijaj. A onda su se vratili istim putem i načinom u samostan, pregazivši rijeku. Slatkog li tereta za našeg Fortunata! Kada su bili nadomak samostanu reči će jedna od redovnica odanih Spensierati: »Evo nam naše kraljice-redovnice. Jaše na Fortunatovu vratu!« »Dobro je«, reče druga, »baš kako treba biti!«.

Eto, što ti je ljubav! Zna se zaletjeti i u sedmo nebo!!!

Snježana Kordić

Akademičke bajke

150

Dvije godine nakon Izjave HAZU o jeziku koju sam kritički analizirala u *Književnoj republici* br. 3–4, 2005 str. 226–231 oglasila se ponovo ista ustanova o istoj temi. Kao što je prošli puta svrha Izjave bila izazvati jezičnu histeriju kako bi hrvatska vlada podržala pravopisne promjene akademika i nametnula ih javnosti, tako je i ovaj puta prava svrha ponovo dobiti potporu za iste akademike zbog izlaska konkurentskog pravopisa Matice hrvatske, kao i poticati donošenje zakona o jeziku koji isti akademici zahtijevaju.

Iza njihovog novog obraćanja javnosti naslovljenog »Hrvatski jezik« jednoglasno stoji čitava HAZU, kako se kaže u napomeni na početku teksta: »Tekst *Hrvatski jezik* prihvaćen je u Razredu za filološke znanosti 15. siječnja 2007. i dostavljen Predsjedništvu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti koje ga je jednoglasno prihvatiло на sjednici od 24. siječnja 2007.« To znači da su u dotičnom tekstu okupljena znanja o jeziku koja je Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti uopće u mogućnosti dati. Već zbog toga potrebno je osvrnuti se na taj tekst jer on pruža uvid u razinu obrazovanja ljudi unutar te ustanove.

Naspram prethodnog javljanja HAZU, ovaj puta su akademici uvidjeli da je neophodno suočiti se s pojmom »policentrični standardni jezik«, navedenim u mom komentaru prethodne Izjave, jer on ruši njihovu tezu da Hrvati i Srbi govore različitim standardnim jezicima. Priznajući da (socio)lingvistička teorija o policentričnom standardnom jeziku objašnjava niz jezičnih odnosa u svijetu, pokušavaju ipak našu situaciju isključiti iz toga navodeći sljedeće kao razlog koji nas navodno izdvaja iz policentričnih jezika:

»Dok su jezici poput engleskoga, španjolskoga, portugalskoga, francuskoga i sl. širenjem jednoga osnovnoga jezičnoga tipa sa središnjega polazišnog prostora razvili posebne realizacijske oblike, osobito u doba kolonijalnoga širenja (pa je moguće govoriti o policentričnim standardnim jezicima i o varijantama standardnih jezika), potrebno je naglasiti da nikada nije postojala ni posve jedinstvena novoštokavska osnovica južnoslavenskih standardnih jezika ni početni zajednički standardni jezik na novoštokavskoj osnovi koji bi se zatim, na pojedinim područjima, samostalno na-

stavio razvijati. Zato se u slučaju nekih južnoslavenskih standardnih jezika (hrvatski, srpski itd.) ne može govoriti o policentričnom jeziku.«

Citirana tvrdnja akademika može se, međutim, osporiti čak višestruko. Kao prvo i najvažnije, akademici prešućuju da se kod utvrđivanja da li se radi o jednom policentričnom jeziku ili o nekoliko jezika usporeduju današnje jezične sličnosti i razlike, a ne kako je došlo do današnjeg stanja. Svaka definicija policentričnog jezika to navodi, dok se ni povjesna kolonijalnost ni povjesni početni zajednički standardni jezik ne nalaze ni u jednoj definiciji jer ne čine kriterije za određivanje policentričnog jezika (Glück²2000, 472; Bußmann³2002, 521–522). To znači da akademici nisu upućeni ni u definiciju policentričnog standardnog jezika, a govore o njemu. Kad se primjene kriteriji iz definicije u internacionalnim leksikonima, vidi se da se u našem slučaju radi o policentričnom standardnom jeziku (*Književna republika* 11–12, 2003, 191; 7–8, 2004, 258–263).

Čak i ako bismo se poveli za načinom obrazlaganja HAZU u navedenom citatu, ni tada njihov zaključak ne bi bio točan. Naime, Belgija i Švicarska nisu bivše kolonije Francuske, a ipak se u tim državama govore varijante francuskog jezika. Akademici namjerno preskaču i primjer policentričnog njemačkog jezika, gdje Austrija i Švicarska također nisu bile njemačke kolonije. Kod njih nikada nije postojao ni početni zajednički standard, nego su današnje varijantske specifičnosti postojale stoljećima prije standardizacije njemačkog jezika i zadržale su se do danas kao standardne varijante istog jezika (Sonderegger 1985, str. 1890–1901; Wiesinger 1985, str. 1944–1945). Jednako je i u slučaju policentričnog malajskog jezika (Haji Omar 1992, 403–406). A nacionalne jezične razlike unutar tih i drugih policentričnih jezika veće su nego u našem slučaju (*Književna republika* 11–12, 2003, 184–185).

Pa i teritorijalno širenje koje akademici spominju iako nije kriterij za poli- centričnost i stoga se ne navodi u definicijama, opet bi ih moralo navesti baš na suprotan zaključak od onoga koji donose. Naime, kod nas se štokavski širio s istoka kad su štokavci pred otomanskim osvajanjima bježali i svojim dolaskom u druge krajeve potiskivali čakavski i kajkavski, koji su prije toga obuhvaćali znatno veće područje. I sami akademici na početku svog teksta pišu da je u prošlosti bilo »masovnih premještanja stanovništva prema sjeverozapadu, kao posljedice osmanlijskih nadiranja«. A upravo štokavski, koji se na taj način širio, postao je standardni jezik u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori.

Na nekoliko mesta u svom tekstu akademici ističu da se mnogi jezični elementi koji su standardni u Hrvatskoj ne upotrebljavaju u Srbiji, i obrnuto, što bi trebalo dokazivati da se radi o različitim jezicima. Međutim, i kod varijanti drugih policentričnih jezika je tako: npr. razni standardni elementi austrijske varijante ne koriste se u njemačkoj varijanti, i obrnuto. Zbog postojanja tih elemenata se i radi o varijantama policentričnog jezika, a ne o monocentričnom jeziku. Budući da baš na osnovi tih elemenata govornik nekog policentričnog jezika prepoznaje kojom varijantom govori njegov sugovornik, to prepoznavanje, na koje se pozivaju akademici, nije dokaz da se kod nas radi o različitim

jezicima. Osim toga, kad akademici posežu za uopćenim izrazom »mnogi elementi« ne zasnivajući ga na empirijskom mjerenu, bili su dužni u nastavku navesti barem to da je neusporedivo veći broj elemenata koji su isti. Jer da nije, ne bismo mogli razumjeti ljude iz Srbije, BiH i Crne Gore.

I sami akademici priznaju da među govornicima spomenutih zemalja »moći će visok stupanj uglavnom kvalitetnog sporazumijevanja«. Ali ograju se dodatkom u zagradi: »(osobito uz odgovarajuće pripreme i sustavno učenje)«. No ta ograda nije točna jer kvalitetno sporazumijevanje je moguće bez ikakve pripreme i sustavnog učenja. Cilj tog dodatka u zagradi je ustvari sugerirati da je kod nas ista situacija kao npr. između Francuza i Nijemaca jer i Francuz koji sustavno uči njemački i odgovarajuće se pripremi može se kvalitetno sporazumijevati s Nijemcima.

Više puta akademici ističu da jezik u Hrvatskoj »pokazuje znatne razlike« naspram jezika u Srbiji »u tzv. civilizacijsko-jezičnoj nadgradnji«. Međutim, isti slučaj je i kod varijanti drugih policentričnih jezika, npr. *bolnica* se u Njemačkoj naziva *Krankenhaus*, što nije standardno u Austriji, gdje se kaže *Spital*, prvi mjesec u godini se u Njemačkoj naziva *Januar* a u Austriji *Jänner*, u Njemačkoj se *parlament* naziva *Bundestag* a u Austriji *Nationalrat*, u Njemačkoj se *premijer* naziva *Ministerpräsident* a u Austriji *Landeshauptmann*, u Njemačkoj se *uplatnica* naziva *Zahlkarte* a u Austriji *Erlagschein*, u Njemačkoj se *matura* naziva *Abitur* a u Austriji *Matura* itd. (Wiesinger 1985, str. 1943).

Kao i u prethodnoj Izjavi, akademici i ovom prilikom spominju kulinarski rječnik kao »civilizacijsku i kulturnu« specifičnost Hrvata, uslijed čega bi se trebalo govoriti o zasebnom jeziku. Međutim, poznato je da upravo kulinarski rječnik jako varira unutar istog jezičnog područja svuda u svijetu. Npr. najveći broj jezičnih razlika između austrijske i njemačke varijante nalazi se u kulinarstvu: patlidžan je u Njemačkoj *Aubergine* a u Austriji *Melanzane*, pečena piletina je u Njemačkoj *Hähnchen* a u Austriji *Hendl*, mrvice za pohanje su u Njemačkoj *Paniermehl* a u Austriji *Semmelbrösel*, kajsija je u Njemačkoj *Aprikose* a u Austriji *Marille*, dimljeno meso je u Njemačkoj *Rauchfleisch* a u Austriji *Selchfleisch*, krumpiri su u Njemačkoj *Kartoffeln* a u Austriji *Erdäpfel*, palacinke su u Njemačkoj *Pfannkuchen* a u Austriji *Palatschinke*, faširano meso je u Njemačkoj *Hackfleisch* a u Austriji *Faschiertes* itd. (Ammon 1995, 154–174). Svejedno se zbog toga ne radi o različitim jezicima. Stoga nije istinita tvrdnja akademika, koju su iznijeli bez dokaza, da je razlika »u civilizacijskoj nadgradnji« kod nas veća nego među različitim standardnim jezicima. Jer npr. unutar istog standardnog jezika u Austriji i Njemačkoj postoje razlike kao i kod nas.

Ono što akademici navode kao različitu »civilizacijsko-jezičnu nadgradnju« ustvari se svodi na leksičke razlike. A postojanje takvih leksičkih razlika ne može poslužiti kao dokaz da nije riječ o jednom policentričnom jeziku jer u definiciji policentričnog jezika piše da su među njegovim varijantama najizraženije upravo leksičke razlike (Bußmann³2002, 521–522; Mattusch 1999, 74). Zato akademici ne koriste izraz leksičke razlike, nego ga zamjenjuju pomoću

izraza »civilizacijsko-jezična nadgradnja«, kako bi sugerirali da se radi ni manje ni više nego o različitim civilizacijama.

Da bi »civilizacijsko-jezična nadgradnja« ispala što veća, navode u zagradi da se ona sastoji od razlika »u strukovnom nazivlju, kulturološkom i civilizacijskom nazivlju, frazeologiji i višoj sintakssi, u intelektualnome rječniku«. Po tom nabranju bi, međutim, ispalо da strukovno nazivlje nije dio kulturološkog i civilizacijskog nazivlja jer su navedeni zasebno. Ispalo bi i da kulturološko i civilizacijsko nazivlje nije dio intelektualnog rječnika, što također nije točno. Akademici nekoliko puta navode istu stvar kako bi izgledalo da ima što više toga. A sve to su mogli obuhvatiti pojmom leksičke razlike. Osim, naravno, onoga što navode kao »viša sintaksa«. Ali što je to uopće? Jer internacionalni lingvistički priručnici ne dijele sintaksu na nekakvu »višu« i »nižu«. Sintaksa proučava grupe riječi, jednostavne rečenice i složene rečenice. Pa ako akademici misle na sintaktičku razliku u upotrebi infinitiva naspram konstrukcije s *da* (zbog koje čak zabranjuju *Ježevu kućicu* u Hrvatskoj jer sadrži »hoću da vidim ježa budalu«, a ne »hoću vidjeti ježa budalu«), onda se sigurno ne radi o »višoj« sintaksi nego o »najnižoj« jer nije riječ o složenoj rečenici nego o grupi riječi. Usput rečeno, upotreba infinitiva naspram konstrukcije s *da* je samo frekvencijska razlika jer infinitiva ima i u Srbiji, kao što konstrukcije s *da* ima i u Hrvatskoj.

Ubacivanje izraza »civilizacijska nadgradnja« umjesto leksičke razlike kao i izraza »viša« sintaksa ima dodatnu perfidnu funkciju sugeriranja da nas sve što je »civilizacija« i što je »visoko« dijeli jezično od Srba. Činjenica je, međutim, da je za standardni jezik u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori uzeta ista, štokavska dijalektalna osnova i da se stoga radi o istom standardnom jeziku (Brozović 1965, 46; Laškova 1999, 89). I sami akademici kažu da, za razliku od naše situacije, »slovenski, makedonski i bugarski standardni jezik izgrađeni su svaki na svojoj vlastitoj dijalekatnoj osnovici«. Kada trebaju priznati njima nemilu činjenicu da je kod nas dijalektalna osnovica ista, opkoljavaju je stalnim ponavljanjem riječi *različiti*, *razni* do karikature kako bi ljudima ostale u sjećanju te riječi a ne podatak da je osnova ista: »imaju iz raznih razloga, odabranu prema posebnim vlastitim različitim razlozima i u razna doba, novoštokavsku dijalekatnu osnovicu s određenim povijesno-dijalektološkim razlikama«. Osim toga, po toj rečenici ispada kao da su bitni razlozi zbog kojih je odabrana štokavica, a ne činjenica da je svuda odabrana baš štokavica. Kad smo već kod razloga, mogli su reći da su u Zagrebu razlozi bili jezično se ujediniti sa svim štokavcima primjenjivanjem reformi Vuka Karadžića (Blum 2002, 130–132). Štokavica je odabrana za nadregionalni (standardni) jezik u 19. stoljeću (*ibid.*), pa tvrdnja iz gornjeg citata da se to odvijalo »u razna doba« nije točna. U načelnom poglavljju akademici idu korak dalje u zamagljivanju činjenice da je dijalektalna osnova ista pišući sad odjednom da su »stilizirani na bliskim novoštokavskim osnovama«, dakle ipak na različitim osnovama, iako to nije točno.

Akademici ističu da se mora raditi o različitim jezicima jer se jezik u Hrvatskoj oblikovao »u različitom i kulturnom, i književnom, i jezičnom (dijale-

katnom) okružju«. Međutim, i jezik u Austriji se oblikovao u različitom kulturnom, književnom i jezičnom (dijalektalnom) okružju naspram jezika u Njemačkoj, npr. Austria ima neposredan dodir s Italijom, s južnim Slavenima, s Mađarskom, što se sve odrazilo na kulturu u Austriji i na književnost, ima na svom teritoriju dijalekata kojih nema izvan Austrije, itd., a usprkos svemu tome radi se o istom standardnom jeziku.

Budući da su Austrijanci i Nijemci dvije različite nacije a govore istim jezikom, neznanstveno je poistovjećivati jezik s nacijom, što akademici čine nabranjem »različitih južnoslavenskih naroda i jezika (slovenskoga, hrvatskoga, bošnjačkoga, srpskoga, crnogorskoga, makedonskoga, bugarskoga)«. Ni na našim prostorima se nacija ne podudara s jezikom jer od nabrojanih nacija četiri govore istim jezikom. Nepodudarnost nacije i jezika vidljiva je kod svih poličentričnih jezika. Primjer hrvatske nacije pokazuje čak dvostruko da se nacija ne podudara s jezikom. Naime, kad bi se nacija morala podudarati s jezikom, onda nikada ne bi mogla nastati hrvatska nacija jer su oni koji su se u nju udružili govorili trima različitim jezicima (kajkavskim, čakavskim i štokavskim). Ni uzimanjem štokavice za standardni jezik ne bi mogla nastati zasebna hrvatska nacija jer štokavicu su uzeli i drugi za standardni jezik. Stoga današnje postojanje zasebne hrvatske nacije dokazuje da je neosnovano poistovjećivati jezik i naciju.

S obzirom da je struktura jezika ono što se gleda kad se utvrđuje je li riječ o jednom ili o nekoliko jezika, zanimljivo je da akademici samo jednu desetinu svog teksta posvećuju strukturi jezika (oni kažu *ustroju*). A trebalo bi se raditi o tekstu koji dokazuje da je standardni jezik u Hrvatskoj drugi jezik naspram jezika u Srbiji, BiH i Crnoj Gori. Tim opravdanje je očekivati da se čitav tekst bavi strukturom jezika. Međutim, kad se pogleda što su akademici naveli kao strukturne »karakteristike« jezika u Hrvatskoj, onda je jasno zašto im to nije omiljena tema i zašto su je reducirali na minimum. Naime, i taj minimum koji su naveli i koji bi trebao pokazati što čini strukturu jezika u Hrvatskoj posebnom naspram jezika u Srbiji, dokazuju suprotno, da je riječ o istoj strukturi i o jednom te istom jeziku. Npr. akademici kažu »za hrvatski je karakteristično slogotvorno /r/, ali isto to slogotvorno /r/ je i u jeziku u Srbiji, BiH i Crnoj Gori jer i tamo se kaže *prst, krv, crv*. Znači da se ne može govoriti o karakteristici jezika u Hrvatskoj. Nadalje, akademici kažu da je za jezik u Hrvatskoj »karakteristična razlika između piskavih (c, s, z), šuštavih alveopalatalnih (č, dž, š, ž) i šuštavih mediopalatalnih (ć, đ)«. Ali u Srbiji isto tako »pišti« i »šušti« jer i tamo se jednak razlikuju c, s, z naspram č, dž, š, ž i naspram ć, đ. Znači da se ni o tom svojstvu ne može govoriti kao o nečemu karakterističnom za Hrvatsku. Kažu da u Hrvatskoj ima pet vokala, koji mogu biti dugi ili kratki. No, i u Srbiji takoder ima pet vokala, i oni jednak kao i u Hrvatskoj mogu biti dugi ili kratki. Akademici navode da u Hrvatskoj postoje četiri naglaska i da se zovu kratki silazni i kratki uzlazi, dugi silazi i dugi uzlazi. Ali ista ta četiri naglaska postoje i u Srbiji. Akademici se u nastavku posvećuju mjestu

naglaska u Hrvatskoj, ali sve što o tome kažu jednako vrijedi i za mjesto naglaska u Srbiji.

Čitavu morfološku i sintaktičku strukturu jezika sažimaju u desetak redova, no čak ni takvim reduciranjem materijala nisu uspjeli doći do nekakvih strukturnih hrvatskih karakteristika. Npr. kažu da je danas »u nekim deklinacijskim tipovima tzv. dugih oblika pridjeva vidljiva težnja za očuvanjem tradicionalne hrvatske razlike između dativa i lokativa«. Međutim, kao prvo ne može se govoriti o »tradicionalnoj hrvatskoj razlici« jer razlika između dativa i lokativa je postojala u starocrkvenoslavenskom, a to nije bio hrvatski jezik nego, kako mu i ime govori, zajednički jezik Slavena. Znači, razlika između dativa i lokativa koja je u prošlosti postojala bila je općeslavenska. A što se tiče sadašnjosti, tvrdnja akademika da danas kod dugih oblika pridjeva u Hrvatskoj postoji ta razlika nije točna, u što se mogu uvjeriti i ako pogledaju deklinaciju pridjeva u *Hrvatskoj gramatici* str. 178–179, 184–202 (Barić i dr., Zagreb 1997). I zamjenice koje se pridjevski dekliniraju i brojevi koji se pridjevski dekliniraju također pokazuju da nastavci dativa i lokativa nisu različiti (*ibid.*, 210–220). Akademici kažu da u Hrvatskoj postoji razlika »između neodredenih (kratkih) i odredenih (dugih) oblika pridjeva u odgovarajućim funkcijama«. No ista ta razlika postoji i u Srbiji. Kažu da u Hrvatskoj postoji razlika »između triju stupnjeva demonstrativnosti«, ali i ta razlika postoji i u Srbiji. Navode da u Hrvatskoj »glagoli dosljedno razlikuju vid«, zatim prezent, perfekt, aorist, imperfekt, indiktiv, imperativ i kondicional. No sve to razlikuju i glagoli u Srbiji. O sintaksi kažu da je za Hrvatsku »karakteristična srednjoeuropska uporaba infinitiva, dok zamjenjivanje infinitiva zavisnom rečenicom (tzv. konstrukcija *da* s prezentom) dolazi statistički znatno rijede«. Pritom su i sami priznali da se i u Hrvatskoj koristi konstrukcija *da* s prezentom, pa se stoga ne radi o stukturoj razlici nego samo o frekvencijskoj. Nakon te teme akademici svoj prikaz ustroja završavaju tvrdnjom da se u Hrvatskoj »rijetko rabi pasiv«. No pasiv se rijetko koristi i u Srbiji.

Budući da današnji stvarni jezik u Hrvatskoj ne pruža akademicima potporu za njihovu tvrdnju o podudaranju jezika s državom, oni i ne pišu o jeziku i sadašnjosti, nego o prošlosti. Dvije trećine njihovog teksta govori o povijesti. U njihovoj povijesti oduvijek postoje Hrvati: kad akademici spominju prošlost prije 8. st., govore o Hrvatima, kad spominju pokrštavanje u 8. st. opet govore o Hrvatima, i u 10. st. su Hrvati itd. Predstavljaju hrvatsku naciju kao konstantu oformljenu od pravremena. Međutim, poznato je da je prva evropska nacija, francuska, nastala tek krajem 18. st., i da je tek nakon toga krenuo u Evropi proces pravljenja nacija, pa je npr. njemačka nacija oformljena u 19. st.

Po uzoru na spomenute nacije, započelo je potom pravljenje nacija i kod južnih Slavena u 19. stoljeću: »U jugoistočnoj Evropi se pravljenje nacija odvijalo s različitim početnim i završnim fazama u toku 19. i 20. st.« (Hösch/Nehring/Sundhaussen 2004, 391). Pritom su bile moguće razne opcije jer »nacije nastaju u glavama ljudi« (Altermatt 1996, 40). Tako su »'Hrvati i Slavonci' ili 'Hrvato-Slavonci' iznijeli 1848. svoje zahtjeve za 'hrvatsko-slavonskom nacijo-

m'« (Kessler 1981, 196–197). Ona je uključivala i ljude pravoslavne religije: »Uzimanje u obzir predstavnika okruga iz Vojne krajine u hrvatskom Saboru 1848., prvom modernom parlamentarnom predstavništvu na hrvatskom tlu, ukazuje točno u smjeru jedne religijski unaprijed nepredodredene 'ilirske' ili 'hrvatsko-slavonske' nacije — »52 od 105 prisutnih saborskih zastupnika, sve trgovci, intelektualci ili vojni krajišnici, bili su pravoslavne religije«, »tj. prema današnjem shvaćanju Srbi Hrvatske i Slavonije« (Kessler 1984, 152–153).

Iz današnje perspektive vidljivo je da su »ideolozi izgradnje nacije kod Hrvata zastupali jugoslavenske koncepcije znatno češće i intenzivnije od istaknutih srpskih predstavnika izgradnje nacije« (Behschnitt 1980, 234). I kad je početkom 20. st. proces pravljenja nacija već desetljećima bio u toku, »u Dalmaciji su se pod vodstvom Ante Trumbića (1864–1938) ujedinile dalmatinska stranka prava i dalmatinska nacionalna stranka u 'hrvatsku stranku', u čijem statutu 1905. piše: 'Hrvati i Srbi su jedan narod po krvi i jeziku, nerazdjeljivi teritorijem koji naseljavaju'« (Kessler 1997, 93).

Na kraju su u prvoj polovini 20. st. ipak nastale dvije nacije jer se za pravljenje nacija primijenila religijska razlika. Ta »podjela Srba i Hrvata (koji i jedni i drugi govore isti jezik) prema religiji — kod jednih katoličkoj, kod drugih pravoslavnoj — ostala je do danas presudna. Nigdje nije toliko očit ideološki i konstrukcijski karakter nacionalnih preporoda kao ovdje« (Lemberg 1964 I, 154).

Usto »početak pravljenja nacija u jugoistočnoj Evropi predstavlja povijesni rez jer je pravljenje nacija stvorilo konflikte takvih razmjera i takvog nasilja kakvi prije nisu postojali. Proces pravljenja nacija počeo je na različitim vremenskim točkama u toku 19. st. i nastavio se duboko u ovo stoljeće (ponegdje do danas nije završen ili je njegov rezultat neizvjestan)« (Sundhaussen 1993, 44).

Ne može se reći da je narod prije toga bio podijeljen u hrvatski ili srpski kao danas. Naime, »nije postojao 'prirodni' razvoj od etničke ili neke druge zajednice do nacije« (Pfaff 1994, 13), nego »su sve zajednice koje su veće od seoske, s njenim licem u lice kontaktima, zamišljene zajednice« (Anderson 1988, 16). Današnji »svremeni pojam domovine nije nastao tako da su se mase ljudi na prijelazu iz 18. u 19. st. iznenada svuda u zemlji osjećale tako udomaćene kao u svom rodnom selu, rodnom gradu, u poznatom okolišu. [...] Politička domovina je porijeklom ideja. Razvio ju je na početku uski sloj intelektualaca: političari, književnici, pisci povijesti, pravnici, filozofi, 'propagandisti' nacionalne svijesti; oblikovali su je u govorima, u javno-pravnim teorijama, u teorijama o prošlosti, u pjesmama su oblikovali mjesto i misiju nacije, takoder i u političkim pamfletima i nacionalnim himnama, dok naposljetku čitav taj način razmišljanja pomoću škola, masovnih medija, novina i knjiga nije stvarno postao zajednički masama. Jedanput kao parola plemenitih i opravdanih nastojanja, drugi puta u službi lažljivih i demagoških tendencija« (Szűcs 1981, 107).

Kad hrvatski akademici pišu kao da hrvatska nacija ima povijest od barem tisuću godina, pokazuju na vlastitom primjeru kako nacionalisti jugoistočne

Evrope »nisu željeli biti 'narodi bez povijesti' niti nove nacionalnosti, nego su željeli vidjeti sebe kao nastavljače starih i nekoć slavnih tradicija« (Fishman 1971, 8). Zbog toga je već desetljećima pomoću hrvatskih škola ugradivana fraza »ostaci ostataka nekada slavnog hrvatskog carstva«, iz koje se također vidi koliko »mitska prošlost ima ogromnu privlačnost za etnonacionalističku ideologiju« (Skrbiš 1999, 92). Ta »fascinacija slavnom prošlošću i proteklom veličinom nacije je osnovni element svakog nacionalističkog diskursa« (ibid., 93).

Hrvatski akademici prave mitsku prošlost jer hrvatska nacija kao i »većina nacija nema nikakvu zajedničku povijest ili ima vrlo kratku. Zato nema stvarnih polaznih točaka za pravljenje osjećaja zajedništva. To je razlog za stvaranje mitova ili, kako E. J. Hobsbawm kaže, za 'izmišljanje tradicije'. [...] Medutim, taj kontinuitet s prošlošću je u slučaju izmišljenih tradicija preuveličan i neistinit« (Esbach 2000, 73). »'Izmišljena tradicija' znači skup radnji [...] kojima se nastoje usaditi odredene vrijednosti i norme ponašanja pomoću ponavljanja koje automatski implicira kontinuitet s prošlošću. [...] Sve izmišljene tradicije koliko god je moguće koriste povijest za opravdavanje radnji i za cement grupne kohezije« (Hobsbawm 1984, 1, 12). A za povijest se ne uzima ono što pokazuju dokumenti iz povijesti, »nego ono što su iselekcionirali, napisali, naslikali, popularizirali i institucionalizirali oni čija funkcija je da to naprave« (ibid., 13).

Predstavljajući naciju kao prvotnu i nepromjenjivu društvenu jedinicu, hrvatski akademici pišu laički i neozbiljno jer takvo shvaćanje nacije je suprotno od znanstvenoga: »Kao većina ozbiljnih znanstvenika ne smatram 'naciju' pravotnom ili nepromjenjivom društvenom jedinicom« (Hobsbawm 1991, 20). Nacije su nove tvorevine, »to se u međuvremenu smatra činjenicom, a ipak se često zastupa suprotno shvaćanje prema kojem je nacionalna identifikacija nešto tako prirodno, pravotno i neprolazno da nekako prethodi povijesti« (ibid., 25).

Zato je »zadatak povjesničara da kategorije kao što su nacija i etnos razotkrije u njihovom povjesnom kontekstu i da, umjesto esencijalističke fikcije u stilu etnonacionalizma, pokaže njihovu političku i ideološku funkciju« (Altermatt 1996, 13). A »poseban zadatak povjesničara [...] mogao bi naposljetku biti da sasvim jasno pokažu da su nacije konstrukt. One ne postoje prirodno, nego se naprave« (Rürup 1993, 34)

Suprotno od sugestije hrvatskih akademika, »nacije nisu nešto vječno. Imale su svoje početke i imat će svoj završetak« (Renan 1993, 20). Odbijajući priznati da je hrvatska nacija poput drugih nacija nedavno napravljen promjenjivi konstrukt, akademici zastupaju stari socijalistički pristup naciji: »Dok većina zapadnih povjesničara naglašava povijesnost i time promjenjivost nacije, skloni su istočnoevropski sociolozi ontološkom promatranju te nazivaju naciju otvoreno ili prikriveno prirodnim fenomenom« (Altermatt 1996, 42).

Dok npr. engleska i francuska nacija ne prikazuju svoju povijest jednodimenzionalno, nego priznaju da su koktel naroda (Lemberg 1964 II, 46), dotle »nacije kod kojih se tek probudila nacionalna svijest strastveno se zanimaju za svoju povijest. Kod njih je slika povijesti predmet javne diskusije. Oni se jače

trude da nadu dokaz svog jedinstva i čistoće. Biti pranarod — kako je Fichte postulirao — biti oduvijek nastanjen na ovome današnjem tlu, to smatraju nužnom legitimacijom pred drugim narodima. Ne sustežu se ni da falsificiraju dokumente za to. Ispituju svoju povijest strašljivo prema razdobljima jače ili slabije nacionalne svijesti, skloni su da epohe slabije nacionalne svijesti ili epohe bez nje a s jačim kulturnim utjecajima izvana promatraju kao doba propasti, mračna vremena, iako su baš to za dotičnu zemlju bile epohe s bujnom, internacionalnom kulturom kojoj se svijet divio« (ibid.).

Iz citirane literature vidljivo je da je već barem pola stoljeća znanstvenica poznato da u povijesti nije postojao nekakav čisti narod i da je nacija nedavno napravljen umjetni oblik društvene organizacije, pa se s pravom postavlja pitanje zašto članovi Hrvatske akademije znanosti zaobilaze te činjenice i pišu na razini neukih laika. Kad se, međutim, ima u vidu da tekst akademika služi za propagandu aktualne nacionalističke ideologije, onda ne čudi što je i napravljen po uputama za takvu propagandu koje Hitler daje u svojoj knjizi *Mein Kampf*: »Svaka propaganda mora biti narodska, i njena duhovna razina treba biti prilagodena mogućnostima najograničenijih među onima kojima se obraća. Zato se duhovna razina propagande treba spustiti tim niže što je veća masa ljudi koje želi obuhvatiti. A kad se radi o tome da se obuhvati čitav narod, kao što je to slučaj kod propagande za istrajanje u ratu, onda nikad dovoljan ne može biti oprez da se spriječe previsoki duhovni zahtjevi« (iz Jung 1974, 61). U svojim knjigama i člancima hrvatski akademici i pozivaju u rat protiv nekakvih vanjskih i unutrašnjih neprijatelja, u rat za jezik, u rat za pravopis itd.

Pritom zastupaju »Hitlerov ideal jedne nacije, jednog teritorija, jednog jezika« (Ager 2001, 180). Njihova bajka o tisućljetnom postojanju hrvatske nacije, a s njom i jezika jer poistovjećuju naciju i jezik, treba legitimirati tvrdnju da se danas radi o različitom jeziku bez obzira na to što sadašnjost pokazuje da je riječ o jeziku kojim se govori i u Srbiji, BiH i Crnoj Gori. Pa čak i povijest, kojom su toliko zaokupljeni, pokazuje da je standardizacijom jezika u 19. stoljeću štokavica uzeta za nadregionalno sredstvo sporazumijevanja na prostoru današnje Hrvatske, Srbije, BiH i Crne Gore, što znači da južnoslavenske nacije koje su nastale na tim prostorima imaju zajednički standardni jezik. To nije ništa neobično jer jezik, nacija i država nisu podudarne jedinice, npr. »Švicarci i Belgijanci razvili su zajednički identitet iako su višejezične zemlje. I obrnuto, Jugoslavija se raspala iako su Srbi, Hrvati, Bošnjaci i druge narodne grupe govorili zajednički standardni jezik« (Altermatt 1996, 99). Općepoznato je da »sve latinskoameričke nacije govore španjolski ili portugalski. Nacije koje govore engleski kao i one koje govore španjolski su« usprkos zajedničkom jeziku »različite nacije s često suprotstavljenim ciljevima« (Kohn 1962, 20).

Sve što akademici pišu o prošlosti puno je kontradikcija. Npr. govoreći o 17. i 18. st. kažu da je »vrlo rano između književnih jezika na različitim dijalektnim osnovicama postojala redovita i snažna protočnost pa se može govoriti o književnom jeziku stiliziranome prema različitim modelima«, što bi značilo

da je već u ono doba postojao zajednički književni jezik. A nekoliko redova kasnije priznaju da tek u 19. st. »istom 1830-ih godina *ilirski pokret*, ili hrvatski nacionalni preporod, uspet će proširiti, za Hrvate na ukupnosti nacionalnoga prostora, jedan i manje ili više jedinstven (unificiran; književni) jezik, prilagođen jekavskoj štokavskoj osnovici«. Usput rečeno, i iz ove rečenice se vidi neznanstveni pristup povijesti jer pišu kao da je već u 19. st. postojala »ukupnost nacionalnoga prostora«. Štoviše, današnju »ukupnost nacionalnoga prostora« prenose ne samo u 19. st. nego i u 11. i 12. st., govoreći o »hrvatskom tlu«. Neznanstveno je i što koriste riječ »preporod« kao da se nešto već postojeće preporoda, a ustvari se tada prvi puta kreira (više o neosnovanosti upotrebe izraza »nacionalni preporod« vidi u *Književna republika* 7–8, 2005, 183–186). Nadalje, kad akademici u istoj rečenici kažu da je književni jezik »prilagođen jekavskoj štokavskoj osnovici«, time izokreću stanje stvari jer pišu kao da je postojao književni jezik pa se onda prilagodio štokavici, dok je ustvari štokavica postala književni jezik.

Budući da su se ilirci odlučili za štokavicu po uzoru na Vuka Karadžića, akademici iako su im u gore citiranoj rečenici pripisali te zasluge, par redova kasnije im te zasluge ipak relativiziraju tvrdeći da uzimanje štokavice za književni jezik »rezultat je dugotrajnih nastojanja u različitim hrvatskim zemljama u nekoliko prethodnih stoljeća«. Međutim, bez sumnje je rezultat rada iliraca jer oni su bili ti koji su usred Zagreba prešli s kajkavskog na štokavski. To su napravili i zato što su, kako se može pročitati i u tekstu akademika, »poznavali Karadžićev projekt [...] pa ga i cijenili«. Po uzoru na Karadžića prešli su i na ijekavicu iako je Zagreb bio ekavski. Potpunije su oni primjenili Karadžićev model nego što je to učinjeno na teritoriju današnje Srbije, gdje nije prihvaćena Karadžićeva ijekavica. Ali akademici to ne vole čuti, kao što ne vole čuti ni za Bečki dogovor iz 1850. pa taj izraz ne koriste kad govore o Beču 1850., nego uvode izraz »pismo namjere«. Ne vole čuti ni da su Bečki dogovor potpisali sa zagrebačke strane Ivan Mažuranić, Ivan Kukuljević Sakcinski, Dimitrija Demetar, pa zato ne navode njihova imena. Umjesto toga kažu »nekoliko hrvatskih i srpskih jezikoslovaca i ljudi od pera [...] potpisalo je 'pismo namjere' kaneći uzeti za osnovicu zajedničkoga književnog jezika ijekavski štokavski«. Po akademicima do uzimanja ijekavske štokavice u Hrvatskoj do danas nije došlo, nego je to ostalo na razini »namjere«. Oni naime tvrde da »kako za takav dogovor nije bilo službenih osnova, on medu ostalim ni u Hrvatskoj [...] nije zbog toga mogao biti primijenjen«. Znači, do primjene nije nikad došlo, nama se samo čini da za čitavu Hrvatsku postoji zajednički televizijski program na štokavskoj ijekavici, novine na štokavskoj ijekavici, udžbenici na štokavskoj ijekavici itd.

U nastavku akademici kažu »Hrvati su pri procesu standardizacije već znatno prije bili definitivno prihvatali jekavski oblik štokavskoga«. Ovo je ne samo u suprotnosti s onim što su prethodno napisali o »pismu namjere«, nego je u suprotnosti i s onim što su prije toga napisali o ilircima, naime da je »istom 1830-ih godina *ilirski pokret*« uspio širiti štokavicu i na neštokavsko po-

druče, u prvom redu na kajkavski Zagreb. Znači da štokavica nije bila »već znatno prije« »definitivno prihvaćena«. Ni proces standardizacije nije se odvijao »već znatno prije«, nego upravo sredinom 19. st. jer njegov osnovni dio se saštojao u odabiru štokavice za nadregionalni tj. za standardni jezik. Nije točno ni da »Hrvati su pri procesu standardizacije [...] jezične [...] obrasce i leksičku gradu obilno crpli iz svoje višestoljetne trodijalektne« tradicije, nego su i jezični obrasci i leksička grada štokavski. Ne može se govoriti ni o »višestoljetnoj hrvatskoj tradiciji« kad hrvatska nacija postoji tek nepunih sto godina. Netočan je i podatak da se dvodijelno ime jezika »godine 1866. –1867. pojavilo« kad već od 1836. Kopitar koristi dvodijelnu oznaku: »ilirski dijalekt, ispravnije *srpsko-hrvatski* ili *hrvatskosrpski*« (Lencek 1976, 47), Vjekoslav Babukić u svojoj gramatici objavljenoj u Zagrebu 1854. takoder (str. 2): »narije ilirsko iliti jugoslavjansko, inače slovinsko iliti *hrvatsko-serbsko* ili *serbsko-hrvatsko*«.

Kako bi čitateljima omrznuli Bečki dogovor i dvodijelni naziv jezika, akademici kažu da su i jedno i drugo nastojale nametnuti nekakve strane neprijateljske sile, »različiti madžarofilski ili austrofilski režimi«. Time kriminaliziraju potpisnike Bečkog dogovora sa zagrebačke strane, i sve lingviste koji su u 19. i 20. st. u Hrvatskoj koristili dvodijelni naziv i pisali da Hrvati i Srbi govorile istim jezikom. Tomu Maretića, Franju Ivezovića, Ivana Broza, Dragutina Boranića i druge kojima dugujemo povezivanje Dalmacije, Slavonije i Hrvatske nadregionalnim jezikom proglašavaju »madžaronskim 'vukovcima'«. Istovremeno i sami akademici priznaju da je u djelima tih lingvista jezik u Hrvatskoj dobio »onaj oblik kakav ima danas«.

Priču o nametanju primjenjuju i na 20. st. tvrdeći da je »unitaristička konцепција jezika [...] bila nametana u školama i u državnoj upravi«, da »unitarističkim političkim pritiskom nekolicina istaknutih hrvatskih jezikoslovaca bila je prisiljena [...] 1954., potpisati tzv. 'Novosadski dogovor o jeziku' (zapravo diktat)«. Kao dokaz da se radilo o diktatu ističu da 60-ih godina »digla se hajka, primjerice na stari hrvatski rusizam *točka*, koji je bio zamjenjivan ne samo kao pravopisni nazivak nego su, u ime 'jezične čistoće' (zato što je riječ o rusizmu), iz uporabe bile istjerivane i njegove izvedenice«. Ali zaboravili su spomenuti da je u ime jezične čistoće protiv rusizma *točka* pisao nitko drugi nego Ljudevit Jonke (1961/62, 58): »ako su riječi *točka* i *zapeta* rusizmi, više nam odgovaraju riječi *tačka* (prema *taknuti*) i *zarez* (prema *zarezati*)«. Zanimljivo je da se *točka* redovito pojavljuje kao glavni ili jedini dokaz navodnog srpskog unitarizma kod hrvatskih jezikoslovaca kad zadnjih desetak godina prave mit o »srpskom jezičnom nasilju«. A još zanimljivije je što nitko od njih ne spominje da je ustvari Jonke zastupao *tačku*, da je godinama u brojnim tekstovima pozitivno pisao o Novosadskom dogovoru, o Novosadskom pravopisu, i da je i u jednome i u drugome aktivno sudjelovao. Ne spominju to jer Jonkeov primjer, kao i tekst Novosadskog dogovora, Novosadski pravopis i Novosadski rječnik pokazuju da unitarizma i diktata nije bilo. To sam na primjeru Babićeve knjige *Hrvanja hrvatskoga* nedavno opširno opisala u recenziji *Filologija laži* (*Književna republika* 9–10, 2006, 154–163).

Akademici kažu da od 1971. »novosadski se pravopis u Hrvatskoj više nije provodio rigorozno«, čime impliciraju da je od izlaska Pravopisa 1960. do 1971. sproveno bilo »rigorozno«. Međutim, činjenica je da u tom razdoblju kao i za čitavo vrijeme bivše Jugoslavije nije postojala državna kontrola jezika, nije postojalo nekakvo državno tijelo za jezik ili vijeće za jezik. A danas postoji takvo vijeće i razna povjerenstva pri državnom ministarstvu. To znači da danas vlada rigorozan odnos prema jeziku i pravopisu, dok u prošlosti nije bilo tako.

Akademici tvrde i da nakon 1971. »u uporabu je vrlo brzo vraćen znatan dio netom potisnutoga hrvatskoga jezičnog blaga«. Ono »netom potisnutoga« odnosi se na godine »nakon 1960.« kada je po riječima akademika »došlo do zabranjivanja i sustavnoga potiskivanja tzv. kroatizama, odnosno svih hrvatskih razlikovnih značajki«. Međutim, čak i Babić (2004) priznaje da ni Novosadski pravopis iz 60-ih godina ni Novosadski rječnik iz istog razdoblja nisu potiskivali »hrvatske razlikovne značajke«, nego je Pravopis ostavio »dvostruktosti: *uvo-aho*, *hemija-kemija*, *tko-ko*, *pisanje futura I*, *pisanje stranih imena* i dr.« (39), i ništa nije unificirao, pa ni nazivlje (38). Ni u Novosadskom rječniku nisu potiskivane »hrvatske razlikovne značajke«, nego su navodene, kako i Babić priznaje: »riječi koje se razlikuju u hrvatskoj i srpskoj varijanti navodili su usporedno« (36), čak i u definicije riječi unošene su »riječi s istočnog i zapadnog jezičnog područja, jedne pored drugih, odvojene zarezom« (36) (više o tome v. *Književna republika* 9–10, 2006, 157–160). Znači da ni u razdoblju od 1960. do 1971. nije »došlo do zabranjivanja i sustavnoga potiskivanja tzv. kroatizama, odnosno svih hrvatskih razlikovnih značajki«. Naprotiv, za to razdoblje karakteristično je izmišljanje novih »razlikovnih značajki« od strane hrvatskih jezičnih nacionalista koje se nastavilo do današnjeg dana: Babić priznaje da je od 60-ih ciljano istjerivao riječi koje su uobičajene kod većine hrvatskoga naroda samo da bi umjetno pravio razlike prema jeziku u Srbiji (196) (opširnije v. *Književna republika* 9–10, 2006, 160, 174–175).

O standardnom jeziku u Hrvatskoj akademici tvrde da kad je »standardni jezik posudivao riječi, posudivao je najčešće iz češkoga«, a »izbjegavao je [...] posudivanje iz njemačkoga, talijanskoga, madžarskoga i turskoga«. Akademici, dakle, žele uvjeriti čitatelje da u Hrvatskoj ima najviše posudenica iz češkoga. Ali svaki rječnik stranih riječi objavljen u Hrvatskoj dokazuje suprotno. Osim toga, nije jezik taj koji je posudivao riječi, nego su to činili govornici. Akademici pišu kao da jezik postoji odvojeno od svojih govornika i kao da ima svoju volju nezavisnu od onih koji se njime služe. Međutim, jezik nije biće koje može imati svoju volju: jezik postoji samo kroz svoje govornike, i ulazak riječi iz njemačkog, turskog, talijanskog, engleskog itd. odvija se isključivo po volji mase govornika.

Akademici o jeziku u Hrvatskoj tvrde i da »radije se služi tvorbom s pomoću vlastitih tvorbenih sredstava [...] nego posudivanjem« i da je to »u skladu s pripadnošću srednjoeuropskomu civilizacijskom krugu«. Drugim riječima, kažu da je jezik kod nas puristički, i da je purizam znak pripadnosti srednjoj Evropi i civilizaciji. Međutim, nijedna od tih tvrdnji nije točna. Kao prvo, sred-

nja Evropa nije puristička jer svaki srednjoevropski jezik sadrži mnoštvo riječi iz drugih jezika. Dakle, purizam nije znak civilizacije, naprotiv, »purizam često funkcionira kao simbolizacija nacionalizma«, »nacionalistički sklone vlade podupiru ili čak inzistiraju na zamjenjivanju stranih riječi kao dio svog nacionaličkog programa« (Thomas 1989, 6, 7). Kao drugo, purizam kod nas nije svojstvo jezika nego akademika, koji to svoje svojstvo žele nametnuti drugim govornicima u Hrvatskoj. A kako bi im nametanje imalo uspjeha, lažno prikazuju purizam kao svojstvo srednje Evrope. Znaju da hrvatski govornici žele biti dio srednje Evrope, pa im kažu: budite puristi pa ćete biti dio srednje Evrope. Istu metodu koriste i kad se u nametanju purizma žele poslužiti i represivnim zakonom o jeziku: kako bi pobunu govornika protiv takvog zakona smanjili, daju izjave po novinama u kojima govore da je taj zakon potreban prije ulaska u EU, čime neistinito sugeriraju zajedno s ministrom znanosti, obrazovanja i sporta da je donošenje zakona o jeziku preduvjet za ulazak u EU.

Pomoću ministarstva i medija šire »mit o 'propadajućem standardu'« (Cameron 1995, 40) predstavljajući sebe i svoje represivne mjere kao spas. Metoda kojom se služe poznata je u znanosti kao pravljenje »moralne panike«: »Moralna panika nastaje kada se nekoj društvenoj pojavi ili problemu iznenada posvećuje velika pažnja u javnom diskursu i o tome se diskutira na opsjednuti, moralizirajući i alarmistički način, kao da nagovještava neku nadolazeću katastrofu« (ibid., 82). Uvijek »'moralna panika' opisuje 'slučajeve kada je javna reakcija potpuno nesrazmjerna sa stvarnim problemom'. U moralnoj panici se veličina problema preuveličava, njegovi uzroci se analiziraju na pojednostavljujući način, zabrinutost zbog njega raste do nepodnošljivih visina, a mjere koje se predlažu za njegovo ublažavanje su obično ekstremne i kaznene« (ibid.). Što više, »moralna panika ima potencijal da dovede do tako ekstremnih oblika represije kao što su lov na vještice i pogrom, a u nekim slučajevima se čak i napravi s tim ciljem« (ibid., 83).

Istraživanja moralne panike pokazuju kako »se za nju ne može reći da jednostavno 'izbjije', nego se *konstruira* na točno određeni način, prvenstveno pomoću medija« (ibid.). Akademici za svoje svrhe koriste razne medije — televiziju, novine, radio — lansirajući u njima o jeziku »apokaliptične vizije, izmičešane s paranojom, što je oduvijek svojstvo tradicije nezadovoljstva« jezikom (Milroy/Milroy 31999, 43). »Taj paranoidni scenario je takav da u njemu nekolicina grandioznih određuje razvoj čitavog jezika bez obzira na jezičnu upotrebu milijuna izvornih govornika, dok snažni neprijatelji vječno kuju zavjere da pokvare jezik« (ibid.).

Moralna panika u vezi s jezikom pravljena je u doba nacizma. Kad je Hitler došao na vlast 1933., jezični aktivisti zahtijevali su da »dopisi ureda i suda trebaju ubuduće biti na 'narodu bliskom' jeziku bez stranih riječi, osobe na radiju koje koriste previše stranih riječi potrebno je 'poučiti' ili 'u protivnom slučaju otpustiti', njemačka roba treba biti patentirana i nudena samo s njemačkim oznakama, nenjemački natpisi nad prodavaonicama i strani nazivi na jelovnicima moraju nestati, imena restorana i označke mjesta u kazalištima tre-

baju biti ponjemčeni, sportska udruženja 'koja ne žele govoriti njemački ne smiju dobivati novčanu potporu'. Za sve to i još mnogo više zahtijevalo je Društvo za njegovanje jezika donošenje propisa i nudilo za to besplatno svoje jezično upućene pomoćnike. Echo od strane oslovljenih mjesta došao je brzo i bio je isključivo pozitivan, što se redovito može vidjeti u godištima [časopisa Društva] 1933. i 1934. u izvještajima o službenim mjerama i novinskim člancima« (Polenz 1967, 124). Vrijeme jezičnog purizma u Njemačkoj od 30-ih do 40-ih godina nazvano je u lingvističkoj analizi »groteskno-tragičnom zadnjom fazom njemačkog jezičnog purizma« (ibid., 113). Nakon tog razdoblja se već 60-ih godina u Njemačkoj konstatira da »danас više nema javnog jezičnog purizma« (ibid.).

Purizam je u suprotnosti s temeljnim lingvističkim pravilom da »na početku svakog promatranja jezika okrenutog sadašnjosti stoji — kako je već i u staroj filologiji pri ophodenju s tekstovima bilo normalno — ne jezični osjećaj obrazovanog promatrača jezika, nego pažljivo prikupljanje i interpretacija izvornog materijala iz stvarne jezične upotrebe govornika danas i ovdje. Tko usprkos tome misli da uz riječi ipak treba u svakom slučaju, u svakom kontekstu, ići njihovo porijeklo i onda kad te dijakronijske činjenice govornici ni pri upotrebi jezika nisu svjesni, taj veliča jedan mit koji je pogotovo u Njemačkoj djelovao i — kao što smo vidjeli — napravio mnogo zla« (ibid., 160).

Kad hrvatske akademike u njihovim purističkim prijedlozima, u donošenjima jezičnih zakona i sl. podupire država, treba imati na umu da »vladavina je jedini cilj koji stoji iza državnih akcija, od purizma do fašizma« (Ager 2001, 180). Takve državne akcije, vođene pod parolom nacije, suprotne su od demokracije. Suprotstavljenost demokraciji ne iznenaduje ako se zna da »nacionalna misao i demokratska emancipacija nisu ni u kakvom neposrednom odnosu. Te dvije pojave pripadaju različitim 'svjetovima'. Mogu se, doduše, pravljene nacije (dakle 'izmišljanje' ili 'konstruiranje' nacija i s njima povezanih nacionalizama) i društvena odnosno demokratska emancipacija povijesno poklopiti (tj. odvijati se u istom razdoblju) i pojaviti se u međusobnom odnosu. No, to je iznimka, a ne pravilo. U najpogubnije zablude 19-og i 20-og stoljeća ubraja se shvaćanje da su širenje nacionalne misli i društvena emancipacija dvije strane jedne te iste medalje. Pozadinu tog krivog shvaćanja činio je zapadnoevropski odnosno iz revolucije rođeni francuski model nacije i nacionalne države. U francuskom slučaju su nacionalna misao i gradanska prava odnosno izgradnja civilnog društva išli ruku pod ruku (barem kao intencija) i bili međusobno vrlo povezani. Ali to je bio ako ne slučaj, a onda ipak specifična povijesna konstelacija, koja se samo u malobrojnim slučajevima ponovila. Što su udaljenije od tog originala vremenski, društvenoekonomski i kulturno bila sljedeća pravljena nacije, to veća je bila provalja između nacionalne misli i demokratske emancipacije, i tim manje su kopije (odnosno kopije kopija) ličile originalu« (Sundhaussen 1993, 45–46).

Na našim prostorima »u jugoistočnoj Evropi nema nijednog uvjerljivog primjera da je nacionalna emancipacija poticala društvenu i demokratsku emaci-

paciju. Naprotiv, ima mnoštvo primjera da je nacionalna emancipacija (ili kako god se to nazivalo) blokirala formiranje demokratskog i 'otvorenog' društva« (ibid., 47). Hrvatski akademici blokiraju nastanak demokratskog i otvorenog društva zastupajući etnojezični nacionalizam: »Etnojezični nacionalizam pogoduje nastanku zatvorenih društava. A nacija u takvim okolnostima postaje mit. Vjera u izbavljajuću snagu i istinitost tog mita pokreće mase, prizvodi spremnost za žrtvu, omalovažavanje smrti i prihvatanje nasilja. Za razliku od takvog shvaćanja nacije, počiva demokracija u složenom društvu na priznavanju razlika i suprotnosti u interesima; ona podrazumijeva funkcionirajući pluralizam i zahtijeva odstupanje mita nacije« (ibid., 46).

Nasuprot tome hrvatski akademici grade mit nacije, i zajedno s vladom koja ih podržava zatvaraju svojim purizmom Hrvatsku, nastojeći je jezično izolirati. U takvoj situaciji, kada »jezično planiranje doprinosi 'više' jačanju nacionalizma nego internacionalizaciji, nadamo se da će pozitivne vrijednosti premoštavanja komunikacijskih barijera nadvladati nad opasnostima nacionalističkih pokušaja da se izolira jezična zajednica« (Rubin/Jernudd 1971, xviii).

164 Tekst hrvatskih akademika potvrđuje da »osnovni principi, bolje rečeno osnovne oopsesije nacionalne ideologije su homogenost i kontinuitet krvi, prostora, kulture i pogotovo jezika« (Fritzsche 1992, 82). Te oopsesije akademici nastoje usaditi u čitavo društvo, pa je i na tom primjeru vidljivo koliko je opravdano što »u zaključku svoje povijesti ideje o rasi Hannarofd stavљa filologe na prvo mjesto na listi krivaca« (Hutton 1999, 3). Kad akademici pišu kao da Hrvati postoje od pravremena, kao da se kroz povijest radilo o homogenoj i rasno čistoj zajednici, time prave mitsku sliku prošlosti: »mitovi o rasnoj čistoći imaju svoje porijeklo u potrebi za snažnom osnovom pojačanom apeliranjem na ponos specijalnim precima i religijskom ispravnosću, a ne u nečemu genetski dokazljivom« (Le Page 1993, 144). Naime, »izjednačavanje 'rasa = kultura = jezik' sasvim očito je pogrešno, i što se tiče stvarnih bioloških kriterija i što se tiče proširenih stereotipova« (Le Page/Tabouret-Keller 1985, 234–235).

Bez obzira na pogrešnost izjednačavanja porijekla, kulture i jezika, hrvatski akademici zastupaju to shvaćanje, koje je karakteristično za nacionaliste: poznato je da nacionalizam zna biti »gotovo fašistički u svom inzistiranju na državi i na mitskoj snazi porijekla, pogotovo etničkog porijekla, i na simbolima zamišljene i mitske zajednice kakvi su religija, povijesna tradicija i zajednički jezik« (Ager 2001, 37). A kako bi se spriječilo razotkrivanje istine, »pritom se obilježja kao što su jezik, religija i etnos imuniziraju protiv svakog preispitivanja i mobiliziraju se politički za vlastite svrhe« (Altermatt 1996, 13).

Istraživanja pokazuju da »religija, jezik, običaji i kultura po sebi ne čine etnički identitet«, nego »društvene elite manipuliraju i instrumentaliziraju te simbole« (ibid., 48). Nacionalisti šire krivu sliku etničkog identiteta jer po njihovome »se taj identitet smatra nečim osnovnim, čvrstim, trajnim — nečim što je postojalo davno prije nacionalnih pokreta i što je dovelo do njih. Drevno porijeklo vlastite nacije i postojanost njenog identiteta kroz stoljeća zaista je stvar vjere među nacionalistima [...]. Ali izvještaji iz povijesti govore da etnički iden-

titet nije inertna i stabilna stvar. Kroz stoljeća se pokazalo da se lako oblikuje i da je podložan velikim promjenama i preokretima. On je u velikoj mjeri stvar toga kako pojedinac sam sebe gleda. [...] A u suvremenom svijetu, sa svim njegovim mogućnostima širenja ideja i indoktrinacije masa, najčešće je istinitije reći da je nacionalni identitet kreacija nacionalističke doktrine, nego da je nacionalistička doktrina proizvod ili izraz nacionalnog identiteta« (Kedourie 1993, 141).

Nacionaliste boli što »nije istina da je etnička pripadnost jednostavno ona usvojena rođenjem. Kao što ljudi mijenjaju religiju [...] tako mogu promijeniti i mijenjaju etničku pripadnost« (Bienen 1995, 168–169). To se ne uklapa u nacionalističku sliku svijeta, koja sugerira ovakvo shvaćanje nacije: »'nacija' bi trebala biti praiskonska, organska tvorevina povijesti i prirode, koja počiva na neizmijenjenim faktorima, postoji odavno i pod istim uvjetima će postojati i nadalje; ona odreduje pripadnost grupi kod svojih članova oduvijek na isti način, i mora je i danas i ubuduće takoder odrediti. Prema toj sugestiji nacionalizma, tako shvaćena 'nacija' čini hijerarhijski najvišju grupu društvene lojalnosti čovjeka; sve druge lojalnosti moraju joj biti podredene u emocionalnom, etičkom i političkom pogledu. Ovoj sugestiji služi nacionalističko pisanje povijesti sa svim svojim teorijama i primjerima« (Szücs 1981, 142).

Iz citata se vidi koliko nacionalizam pokušava stvoriti iluziju kontinuiteta. Nacionalizam »propovijeda i brani kontinuitet, ali sve duguje odlučnom i ekstremno dubokom lomu u povijesti čovječanstva« (Gellner 1990, 125). Nakon što su prirodne znanosti dokazale da nije postojao biološki nacionalni kontinuitet, onda je u nacionalističkom pisanju povijesti »na mjesto spomenutog bio-loškog nacionalnog kontinuiteta došao — i u drugim društvenim znanostima — kulturni identitet, pod kojim se slično iracionalno mogu subsumirati sva moguća navodna svojstva« (Fritzsche 1992, 83). No, i o navodnom kulturnom identitetu dokazano je već odavno da »predodžba o jedinstvu nacionalne kulture i o njenoj primjenjivosti kao kriterija za pojam nacije vodi u zabludu« (Lemberg 1964 II, 42–43).

Stoga bilo da se istražuje kultura, bilo jezik ili porijeklo, dobiva se rezultat suprotan od onoga koji bi nacionalisti htjeli jer on pokazuje da »nacionalizam i pojam nacionalnosti nisu primordijalni [...]. Naprotiv, nacionalizam je bio i jest društveno i politički konstruiran« (Kupchan 1995, 3). Zato »danas u znanstvenom istraživanju vlada jedinstvo oko toga da nacije nisu prvotne ili nepromjenjive društvene jedinice, nego da isključivo spadaju u odredenu i povjesno novu epohu« (Esbach 2000, 70).

Pred tim činjenicama domaći akademici zatvaraju oči zavaravajući sebe i svoje sunarodnjake, što je inače bilo tipično za socijalističku Evropu. Već početkom 80-ih pri usporedavanju istočne i zapadne Evrope uočeno je o nacionalizmu u istočnoj da »u prirodu tog nacionalizma ubraja se do danas sklonost samozavaravanju, iluzijama, hvalisanju i ispraznom zveckanju oružjem« (Szücs 1981, 93). Kako bi se spriječilo kritičko preispitivanje, »nacionalna povijest i kultura su etniziranjem postale neprikosnovenom svetinjom, one su 'narodnim

konsenzusom' proglašene činjenicom, koju narod više ne propituje, a izvana se može dovoditi u sumnju samo po cijenu neprijateljstva« (Kaschuba 1995, 60).

Ali čak i po cijenu da ga se proglaši neprijateljem, objektivan znanstvenik izvana osvrće se na prepravljanja povijesti koja su u Hrvatskoj dosegla takve razmjere da se krivotvore prijevodi i sadržaj povijesnih knjiga. U Hrvatskoj je došlo čak do toga da se citati falsificiraju, kako iz povijesnih izvora tako i iz suvremenih, npr. kad se navodno citiraju isječci iz aktualnih stranih tekstova na njemačkom jeziku. Vršioci toga nalaze se među profesorima s Filozofskog fakulteta, među novinarima iz *Večernjeg lista* i na brojnim drugim mjestima. Čitatelj članaka po novinama o povijesti, jeziku i filološkim temama, ili čitatelj knjiga o tim temama morao bi znati strane jezike i imati pristup povijesnim izvorima kako bi svaki puta mogao provjeravati da li u originalu zaista piše ono što hrvatski filolozi ili novinari tvrde da piše. Jedan od brojnih novijih primjera prepravljanja povijesnih izvora je prijevod knjige Bartula Kašića iz 17. stoljeća koji je napravio Zvonko Pandžić (Zagreb/Mostar 2005), a na koji je potrebno osvrnuti se pogotovo što akademici i njihovi sljedbenici ponavljaju poput Pandžića da je Kašić autor prve hrvatske gramatike.

166

O Pandžićevom prijevodu njemački filolog Helmut Keipert (2005/2006, 177–180), urednik časopisa *Zeitschrift für Slavische Philologie*, kritički zapaža u recenziji (koju ovdje podrobnije predstavljamo jer je slabo pristupačna domaćoj publici zato što je objavljena na njemačkom jeziku u Njemačkoj) da »kod terminologije doduše upada u oči i nekome tko nije Hrvat već u naslovu knjige da je Kašićeva oznaka jezika *ilirski* jednostavno prebačena u *hrvatski*. Zbog tog postupka koji usprkos rastegnutoj Prolegomeni nije obrazložen nastaje kod *studirajuće mladeži*, apostrofirane u predgovoru, netočan utisak kao da je Kašić 1604. htio napisati i napisao nekakvu hrvatsku gramatiku. Može se samo zazaliti što Pandžić čak ni u svom takoder obimnom popisu literature nije našao mjesta za navođenje novijih radova koji su se bavili opsegom pojma *ilirski* kod Kašića. Kao što se može pročitati kod Miroslava Kravara (i 1991. povodom obljetnice), latinski izraz *illyricus* i njegovi slavenizirani ekvivalenti *ilirički* ili *ilirski* imali su u povijesti pismenosti kod južnih Slavena vrlo širok spektar značenja, zbog čega je preporučljivo svaku upotrebu tih riječi vrlo pažljivo ispitati kako bi se vidjelo što ona znači u datom kontekstu (usp. M. Kravar [...] str. 85–86 pod upućivanjem na »Rječnik JAZU« o *lingua illyrica*: »To se ime, kojemu je hrvatski ekvivalent bio *slovinski*, pa se češće i pisalo *ilirički* ili *slovinski*, uz kasniji oblik *ilirski*, uzimalo kao naziv–harmonika u različitu semantičkom opsegu, počev od 'hrvatski' u današnjem smislu te riječi preko 'hrvatski ili srpski' sve do općenito 'slavenski'«). S pravom upućuje Kravar na to da Kašić 1640. u »Ritualu rimskom« izraz *naša besidenja slovinska*, koji odgovara izrazu *lingua illyrica*, koristi kao nadpojam za jezik »Hrvata, Dalmatinu, Bošnjaka, Dubrovčanina, Srbljina« [...]. Slično je pokazala Dorothea König na primjeru Kašićevog pisma iz 1633. da se tamo pod »tutte le provincie Illiriche« misli na znatno više od Hrvatske. U tom pismu se [...] nabrala: »tutte queste Prouincie dell Istria, della Croatia, della Dalmatia, della Bosna, del Stato di

Ragusa, della Hercegovina, della Seruia, della Slauonia, Sirmiense, [...]. Tko dakle želi spriječiti svoje čitatelje da anakronistički prenose današnje jezične pojmove u 17. stoljeće, taj treba kod prevodenja »Institutiones« izbjegavati riječ *hrvatski* i zadržati *ilirski* kao »naziv–harmoniku« s njegovom rastezljivošću, kao što je to srećom učinjeno i u naslovu »Osnove ilirskoga jezika« i u tekstu zagrebačkog izdanja iz 2002. godine. (Darija Gabrić–Bagarić ističe u svom govoru tom izdanju na str. 392 da je oznaka *ilirski* u ono doba bila ne samo uobičajena, nego je sigurno izgledala i najprikladnija Kašićevim poslodavcima s obzirom na daljnje ciljeve misije među južnim Slavenima: »Ime jezika — *ilirski* — uobičajeno u ono vrijeme, a preuzeto iz antičke tradicije, činilo se Kašićevim poglavarima preciznim kad je trebalo imenovati narode i njihov jezik na širokome južnoslavenskom prostoru, u nevjerničkim krajevima, kamo se upućuju isusovački misionari, za koje se osniva Ilirska akademija i piše gramatika jezika koji se isto tako mora zvati *ilirski*.«. Ova argumentacija podsjeća na Katičića, koji na str. 101 čak podmeće da su Kašiću drugi odredili upotrebu te oznake: »Za imenovanje tog jezika 'ilirski' nije se Kašić sam odlučio. Ime mu je bilo zadato zajedno s nalogom da napiše gramatiku«.) No Pandžić ne ostaje pri mehaničkom zamjenjivanju izraza *illyricus* pomoću *hrvatski* (odnosno *Hrvat*), nego mijenja u svojim prijevodima na karakterističan način čak i kontekst, kako njegovo »hrvatsko iščitavanje« dotičnog mjesta ne bi zbog rečeničnog konteksta dovelo do apsurda. Već na drugoj stranici nepaginiranog predgovora »Ad linguae illyricae studiosos« govori Kašić o materinskom jeziku nacije koji se pojavljuje kod mnogo naroda: [...]. U Pandžićevom prijevodu (str. 199) ne mogu se naći *plurimi populi*, koje Kašić ubraja u *natio Illyrica*, a da ne spominjemo predodžbu o jednoj *natio* i njenim brojnim *populi*, koju Kašić ima i u gore citiranom pismu iz 1633. godine. Umjesto toga kod Pandžića postoji samo jedan jedini narod, čiji jezik je najrasprostranjeniji: [...]. U tom netočnom prijevodu prevideno je uostalom da se ovdje spomenute obrazovne aktivnosti Družbe Isusove odnose sada samo na Hrvate jer dok se u latinskom tekstu *eos* jednoznačno odnosi na *plurimos populos*, u hrvatskom prijevodu se anaforičko *ih* može odnositi samo na prethodno spomenuto *Hrvati* kojim je zamijenjeno *Illyrici* (usp. »kod Hrvata«). Problematično je i čitavo to mjesto jer Kašić sigurno nije mislio na stanje kršćanstva (samo) kod Hrvata kad je pisao: [...]. Tko ovdje *apud Illyricos* mehanički prevodi pomoću *kod Hrvata* [...], taj misionarske planove za čitav Balkan papinskog Collegium Illyricum pretvara u regionalno ograničene mjere za poboljšavanje religijskog obrazovanja kod Hrvata! U prijevodu Sanje Perić–Gavrančić je to mjesto pomoću *kod Ilira* bez sumnje točno prevedeno, ali i u njenom prijevodu se nakon toga *plurimi populi* ne mogu naći, nego su nestali u jednoj »većini pučanstva«, koja se dalje ne obrazlaže: [...]. Ni u kojem slučaju se prema Kašićevim riječima nastojanja kurije ne odonose samo na Hrvate, nego na sve te »plurimi populi«. A pomoću *lingua Illyrica* Kašić smatra da može preporučiti najbolje sredstvo za privodenje što većeg broja ljudi pravoj vjeri«.

Za one koji krivotvore povijesne i suvremene izvore tipično je i da imaju manjkava gramatička znanja, što Keipert također pokazuje na Pandžićevom primjeru: »Trebalo bi ponešto reći i o gramatičkoj terminologiji koju Pandžić koristi jer njena nedosljedna upotreba po mom mišljenju izaziva nesporazume na nekim mjestima. [...] Zaprepašćuje što Pandžić umjesto zadnja četiri termina [imenica, pridjev, broj, zamjenica] daje prednost terminima koji se sastoje od više riječi *ime bića, pridjevno/pridjeveno ime, brojevno pridjevno ime, zamjeničko ime*, kako bi naglasio ovisnost tih vrsta riječi od imenskog pojma (str. 88). Izričito vezivanje za te termine (usp. obrazloženje na str. 225, 261) nije spriječilo da se u zaključnoj sintaktičkoj »Praecepta« (str. 518–525), gde je naravno važno precizno razlikovanje vrsta riječi, više puta korišteno (*nomen*) *substantivum* jednostavno prevede samo kao *ime* (pa bi, ako se doslovno uzme hrvatska verzija, sva tako formulirana pravila morala vrijediti za sve gore navedene razrede s riječju *ime*, uslijed čega nastaje novi smisao koji je besmislen!). [...] I zbog takvog ophodenja s terminologijom, koje odstupa od uobičajenog i koje je neujednačeno, bit će teško Pandžićevom izdanju *Institutiones* da se takmiči s raniye objavljenim prihvatljivim izdanjem Biblioteke Pretisci [koje je prevela Sanja Perić-Gavrančić, a pogovor napisala Darija Gabrić-Bagarić]« (Keipert 2005/2006, 177–180).

Kao što akademici zbog nedostatka dokaza za tvrdnju o posebnom hrvatskom jeziku bježe u povijest jer nju je lakše falsificirati, tako isto se zbog nedostatka dokaza hvataju za zakon, kao da zakon može nadomjestiti znanstvenu ispravnost. Pozivaju se na odredbu o službenom jeziku u hrvatskom Ustavu. Pritom zaboravljaju da ta odredba čak nema nikakav smisao. Poznato je, naime, da ustavne odredbe o jeziku imaju smisla samo ako se odnose na manjinske jezike u toj državi, tj. ako kažu da nitko ne smije biti diskriminiran s obzirom na svoj jezik. Nasuprot tome, ustavne odredbe koje se u praktično jednojezičnoj zemlji odnose na taj jezik potpuno su promašene. Jer što je uopće njihova funkcija? Svakako nije zaštita ili ravnopravnost tog jezika kad se ionako radi o jednojezičnoj zemlji. Čak i kad države nisu jednojezične, nelogično je i nepotrebno u ustav stavljati odredbe o većinskom jeziku. Naime, ustavno proglašavanje samo jednog jezika službenim je nedemokratski čin jer služi isključivanju iz javnog života ljudi koji govore drugim jezicima ili na koje se gleda kao da govore drukčije, to je »napad na demokratske osnove« (Giroux 2001, x). Zato niz država nema u ustavu odredbu o službenom jeziku (ni o njegovom imenovanju). Na primjer, za razliku od južnoslavenskih država naš sjeverni susjed, Madarska, nema u ustavu odredbu o službenom jeziku. Takoder i naš južni susjed, Italija, nema odredbu o jeziku u svom ustavu. Isto vrijedi i za mnoge druge države u svijetu: po broju stanovnika podudarne južnoslavenskim državama skandinavske zemlje Danska, Norveška i Švedska nemaju ustavno fiksiran i imenovan službeni jezik. Isti slučaj je i s većim državama, npr. s Njemačkom, Velikom Britanijom, SAD-om. Stoga se postavlja pitanje koliko dugo još Hrvatska planira slijediti tradiciju južnoslavenskih susjeda ili će se konačno

ugledati u gore nabrojane države i izbaciti iz Ustava odredbu o službenom jeziku.

Kad se pogleda što bi uopće moglo poručivati postojanje te odredbe u hrvatskom Ustavu, tada se vidi još niz dodatnih razloga za njeno izbacivanje. Na primjer, ako se postojanjem te odredbe želi uvjeravati i Hrvate i čitav svijet da Hrvati imaju jezik, potrebno ju je izbaciti jer pokazuje da se radi o jezično iskompleksiranoj državi, koja nije u stanju vidjeti da njeno stanovništvo nije nijemo. Taj kompleks se ne može liječiti pomoću ustava, nego pomoću iznošenja činjenica koje dokazuju da brojne nacije i države u svijetu postoje i onda kad govore isti jezik kao druge nacije i države.

Nadalje, ako se postojanje odredbe o jeziku ljudima u Hrvatskoj prikazuje kao nekakav uspjeh, to je još jedan razlog za njeno izbacivanje jer lažnim uspjehom skreće pažnju s istinskih neuspjeha. Naime, medijskom kampanjom se pomoću »moralne panike« napravilo uvjerenje da je za život važno imati u Ustavu odredbu o jeziku kako bi ljudi zaboravili da je za život važno imati dobar posao, živjeti u ekonomski solidnim uvjetima, moći se osloniti na zakonodavstvo i sudstvo itd. Država im sada može reći da je postigla uspjehe važne za opstanak stanovništva jer, eto, imamo odredbu o jeziku u Ustavu, pa stoga nije potrebno misliti na stvari koje su zaista važne za opstanak stanovništva, a kod kojih država nije postigla nikakav uspjeh.

Odredbu o jeziku potrebno je izbaciti i zato što ju zloupotrebljavaju hrvatski jezikoslovci za vršenje nasilja nad Hrvatima. Naime, hrvatski jezikoslovci kažu da je pravi jezik onaj koji oni upravo izmišljaju, i da je Ustav predvidio njihovo izmišljanje, te da on stoga propisuje svaku od njihovih novolansiranih riječi. Tako je ustavna odredba izokrenuta u svoju suprotnost: ona oduzima Hrvatima slobodu služenja vlastitim jezikom (više o tome vidi Kordić 2006a, 2006b).

Kako bi opravdali to oduzimanje slobode, akademici pokušavaju prikazati Hrvate kao poluretaridirane osobe koje ne znaju svoj vlastiti jezik, pa ih akademici uvjeravaju »da se standardni jezik treba sustavno učiti«. Međutim, odrasli izvorni govornici znaju svoj standardni jezik: »Najopcija gramatička pravila jezika ili nekog dijalekta naučili su izvorni govornici u djetinjstvu bez eksplicitnog podučavanja; to su pravila govorenja. Krivo je vjerovati da se glavnina jezika nauči u školi: djeca u školi uče *čitati* i *pisati*. Osnovna gramatika govorenog jezika već je usvojena prije nego što krenu u školu, tj. djeca 'znaju' glavne konvencije i sastavljuju govorene rečenice prema 'ispravnim' sintaktičkim pravilima« (Milroy/Milroy ³1999, 61).

Proizvoljno jezično nametanje akademika »dovodi do toga da se ne spozna autoritet jezika u svom njegovom opsegu i da se na njegovo mjesto stavљa ona autoritativna kontrola koja, ne znajući množinu i mnogostrukost jezičnih mogućnosti, proglašava samo vlastitu jezičnu upotrebu normom. A ta vlastita jezična upotreba je često samo ona naređena, ona koja odgovara propisanim odredbama koje su nekritički preuzete. Rezultat takvog ograničenog razmišljanja je učitelj kao programirani programer« (Jung 1974, 5). Uslijed toga danas u

hrvatskim školama »postoji pseudojezični autoritet učitelja jezika koji manje ovisi o njihovoj jezičnoj kompetenciji nego o nepromišljenoj upotrebi knjiga o jeziku koje često ne vode računa o autoritetu jezične upotrebe« (ibid., 9). Knjige hrvatskih akademika o jeziku pokazuju da oni ne vode računa o jezičnoj upotrebi, nego izmišljaju svoje subjektivne norme predstavljajući ih kao obavezne za sve. Takvo »zavaravanje sebe i drugih pomoću 'obmanjivanja lažnim činjenicama', pomoću stvrđnjavanja vlastitog stajališta i autorativnog prenošenja tog stajališta vodi u jezičnu ideologiju, kad se jezično neopravdana i kriva fiksiranja normi proglašavaju obaveznima za sve« (ibid.).

Time se jezičnoj upotrebi nameće uniformnost, što više »uniformnost se dovodi do ekstrema koji se može zvati 'hiperstandardizacija': manija nametanja pravila na svaku točku upotrebe, na način koji pokazuje nepoznavanje onoga što je potrebno da se osigura uspješna komunikacija« (Cameron 1995, 47). Budući da tako nametana pravila smanjuju uspješnost komunikacije i ne mogu se logično i lingvistički obrazložiti, akademicima ne preostaje ništa drugo nego zahtijevati slijepu poslušnost, čime nanose dodatnu štetu u Hrvatskoj jer sprovođe »dresiranje mozga autorativnim naredbama o jeziku« (Jung 1974, 5). Njihov navodni 'jezični odgoj' traži odbacivanje razmišljanja, pa je stoga otkazivanje poslušnosti akademicima jedini način »sprečavanja zaglupljivanja koje nastaje 'jezičnim odgojem'« (ibid.).

Akademici svojim tekstovima nanose višestruku štetu gradanima Hrvatske. Jedna je materijalna: tekstovi služe akademicima za izvlačenje što većih finansijskih sredstava od hrvatskih ministarstava za svoje iracionalne akcije. Npr. u prethodnoj Izjavi su akademici napisali da njihove misli o jeziku treba prenijeti u zapadnoevropske centre kao što je Berlin i da hrvatska ministarstva to trebaju omogućiti. Od onda Hrvatska ambasada u Berlinu svake godine poziva sve njemačke predavače južne slavistike da dodu u Berlin u amabasadi biti publika za nastupe akademika i njihovog pomoćnika Grčevića, a ministar Primošten čitavoj publici plaća troškove putovanja i hotelskog smještaja u Berlinu.

Druga šteta je na razini obrazovanja: u svojim tekstovima akademici iznose neznanstvene tvrdnje o jeziku, povijesti, naciji i kulturi. Iako je najmanje pola stoljeća dobro poznato da takve tvrdnje nisu točne, i njihova osporenost je oduvjetno ugrađena u visokoškolsko obrazovanje zapadnoevropskih zemalja, hrvatski akademici čine sve kako bi domaću sredinu izolirali od zapadnoevropskih znanstvenih standarda i kako bi joj uskratili pristup znanju. Sprečavaju dotok informacija, nastoje da se čuje samo njihova riječ, režu svaku mogućnost drugičjeg pristupa temi jezika, povijesti i nacije. Traže da njihovi tekstovi, koji služe ujednačavanju mišljenja, bespogovorno dobiju status pjesmice koju će napamet naučiti i ponavljati svi članovi nacije. Budući da hrvatski akademici inzistiraju na ujednačavanju mišljenja o jeziku, povijesti i naciji, potrebno je podsjetiti da se to radilo u Trećem Rajhu: »Za vrijeme Trećeg Rajha bilo je mnogo ujednačavanja u mišljenju i mnogo uklanjanja drugačijeg mišljenja; potpuno uklanjanje drugačijeg mišljenja usprkos mučenjima ili možda upravo zbog mučenja nije bilo moguće. Doduše, opća ispranost mozga teoretski se ne može isključiti.

Mi se moramo protiv toga braniti [...]. Uklanjanje drukčijeg mišljenja pomoću nasilja vjerojatno donosi manje uspjeha od podupiranja onog jednodimenzionalnog, nekritičkog razmišljanja [...]. Jednodimenzionalno razmišljanje je možda opasnije od nasilnog potiskivanja drukčijeg mišljenja jer manje potiče na otpor. Oni koji su tlačeni najčešće to i primijete, dok oni koji razmišljaju jednodimenzionalno to ni ne primijete, jer inače ne bi razmišljali jednodimenzionalno. Jednodimenzionalno razmišljanje [...] je uvjerenio da je spoznalo stvarnost, no upravo zbog toga samo površno crpi mogućnosti jezika naspram stvarnosti« (Jung 1974, 48). Akademici zahtijevaju od nas jednodimenzionalno, nekritičko razmišljanje. A u takvoj situaciji »pomaže samo preispitivanje stvari i povećano ne povjerenje u stalno ponavljane tvrdnje kod kojih se već sama kritika gleda kao izdaja« (ibid., 55).

Popis citiranih radova:

- Ammon, U. (1995), *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz: das Problem der nationalen Varietäten*, Berlin/New York.
- Ager, D. (2001), *Motivation in Language Planning and Language Policy*, Clevedon.
- Altermatt, U. (1996), *Das Fanal von Sarajevo*, Paderborn i dr.
- Anderson, B. (1988), *Die Erfindung der Nation*, Frankfurt am Main/New York.
- Babić, S. (2004), *Hrvanja hrvatskoga*, Zagreb.
- Behschnitt, W. D. (1980), *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914*, München.
- Bienen, H. (1995), »Ethnic Nationalism and Implications for U. S. Foreign Policy«, C. Kupchan (ur.), *Nationalism and nationalism in the New Europe*, Ithaca, str. 158–179.
- Blum, D. (2002), *Sprache und Politik*, Heidelberg.
- Brozović, D. (1965), »O problemima varijanata«, *Jezik* 13/2, str. 33–46.
- Bußmann, H. (ur.) (2002), *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart.
- Cameron, D. (1995), *Verbal Hygiene*, London/New York.
- Esbach, C. (2000), *Nationalismus und Rationalität*, Berlin.
- Fishman, J. (1971), »The Impact of Nationalism on Language Planning«, J. Rubin/B. Jernudd (ur.), *Can Language Be Planned?*, Hawaii, str. 3–20.
- Fritzsche, M. (1992), »Das Eigene und das Fremde«, U. Hinrichs (ur.), *Sprache in der Slavia und auf dem Balkan*, Wiesbaden, str. 79–90.
- Gellner, E. (1990), *Nations and nationalism*, Oxford.
- Giroux, H. (2001), »Foreword«, R. D. González/I. Melis (ur.), *Language ideologies*, Tucson, str. ix–xix.
- Glück, H. (ur.) (22000), *Metzler Lexikon Sprache*, Stuttgart.
- Haji Omar, A. (1992), »Malay as a pluricentric language«, M. Clyne (ur.), *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, Berlin/New York, str. 401–419.
- Hobsbawm, E. J. (1984), »Introduction: Inventing Traditions«, E. J. Hobsbawm/T. Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, str. 1–14.
- Hobsbawm, E. J. (1991), *Nationen und Nationalismus*, Frankfurt am Main/New York.
- Hösch, E. /Nehring, K. /Sundhaussen, H. (ur.) (2004), *Lexikon zur Geschichte Südsteuropas*, Wien/Köln/Weimar.
- Hutton, C. (1999), *Linguistics and the Third Reich*, London/New York.
- Jung, P. (1974), *Sprachgebrauch, Sprachautorität, Sprachideologie*, Heidelberg.

- Kaschuba, W. (1995), »Volk und Nation: Ethnozentrismus in Geschichte und Gegenwart«, H. A. Winkler/H. Kaelble (ur.), *Nationalismus — Nationalitäten — Supranationalität*, Stuttgart, str. 56–81.
- Kedourie, E. (1993), *Nationalism*, Oxford.
- Keipert, H. (2005/2006), »Rec: Cassius, Bartholomaeus / Kašić, Bartul: *Institutiones linguae illyricae* / Osnove hrvatskoga jezika. Editionem alteram curavit, vernacula interpretatione prolegomenisque instruxit / Drugo izdanje priredio, na hrvatski preveo i komentarima popratio Zvonko Pandžić. Zagreb, Mostar: Tusculanae editiones 2005. 569 str. (Vrela za hrvatsku kulturnu povijest 1 [11])«, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 64/1, str. 174–180.
- Kessler, W. (1981), *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München.
- Kessler, W. (1984), »Programme und Politik der nationalen Integration in den kroatischen Ländern in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts«, K. -D. Grothusen (ur.), *Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart*, Göttingen, str. 151–163.
- Kessler, W. (1997), »Jugoslawien — Der erste Versuch«, J. Elvert (ur.), *Der Balkan: eine europäische Krisenregion in Geschichte und Gegenwart*, Stuttgart, str. 91–118.
- Kohn, H. (1962), *Die Idee des Nationalismus*, Hamburg.
- Kordić, S. (2006a), »Sprache und Nationalismus in Kroatien«, B. Symanzik (ur.), *Studia Philologica Slavica: Festschrift für Gerhard Birkfellner zum 65. Geburtstag gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern: Teilband I*, Berlin, str. 337–348.
- Kordić, S. (2006b), »Forum«, *Studi Slavistici* 3, str. 323–331.
- Kupchan, C. (1995), »Introduction: Nationalism Resurgent«; »Conclusion«, C. Kupchan (ur.), *Nationalism and nationalism in the New Europe*, Ithaca, str. 1–14, str. 180–190.
- Laškova, L. (1999), »Medijnite opiti za sazdavane na bosnenski ezik«, K. Grünberg/W. Potthoff (ur.), *Ars Philologica. Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag*, Frankfurt am Main, str. 89–94.
- Le Page, R. (1993), »Conflicts of metaphors in the discussion of language and race«, E. H. Jahr (ur.), *Language conflict and language planning*, Berlin/New York, str. 143–164.
- Le Page, R. /Tabouret-Keller, A. (1985), *Acts of identity*, Cambridge.
- Lemberg, E. (1964), *Nationalismus*, I–II, Reinbek.
- Lencek, R. (1976), »A few remarks for the history of the term 'Serbocroatian' language«, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 19/1, str. 45–53.
- Mattusch, H. -J. (1999), *Vielsprachigkeit: Fluch oder Segen für die Menschheit?*, Frankfurt am Main.
- Milroy, J. /Milroy, L. (1999), *Authority in Language*, London/New York.
- Pfaff, W. (1994), *Die Furien des Nationalismus*, Frankfurt am Main.
- Polenz, P. (1967), »Sprachpurismus und Nationalsozialismus«, *Germanistik — eine deutsche Wissenschaft*, Frankfurt am Main, str. 111–165.
- Renan, E. (1993), »What is a nation?«, H. Bhabha (ur.), *Nation and Narration*, London/New York, str. 8–22.
- Rubin, J. /Jernudd, B. (1971), »Introduction«, J. Rubin/B. Jernudd (ur.), *Can Language Be Planned?*, Hawaii, str. xiii–xxi.
- Rürup, R. (1993), »Zur Einführung«, B. Faulenbach/H. Timmermann (ur.), *Nationalismus und Demokratie*, Essen, str. 32–34.
- Skrbić, Z. (1999), *Long-distance nationalism*, Aldershot.
- Sonderegger, S. (1985), »Die Entwicklung des Verhältnisses von Standardsprache und Mundarten in der deutschen Schweiz«, W. Besch/O. Reichmann/S. Sonde-

- regger (ur.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, Berlin/New York, str. 1873–1939.
- Sundhaussen, H. (1993), »Nationalismus in Südosteuropa«, »Plenumsdiskussion«, B. Faulenbach/H. Timmermann (ur.), *Nationalismus und Demokratie*, Essen, str. 44–48, 48–67.
- Szücs, J. (1981), *Nation und Geschichte*, Köln/Wien.
- Thomas, G. (1989), »The Relationship Between Slavic Nationalism and Linguistic Purism«, *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 16/1–2, str. 5–13.
- Wiesinger, P. (1985), »Die Entwicklung des Verhältnisses von Mundart und Standardsprache in Österreich«, W. Besch/O. Reichmann/S. Sonderegger (ur.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, Berlin/New York, str. 1939–1949.

Žrvanj povijesti

Branko Polić: *Imao sam sreće.*
Durieux, 2006. (autobiografski zapisi
1. 11. 1942. – 22. 12. 1945.)

Nastavljući svoju prvu knjigu zapisa (*Vjetrenjasta klepsidra*) koju sam nazvao »prokazivanjem povijesti«, Branko Polić dodaje joj i drugu s preko četiri stotine stranica koje nas sada vode kroz najteže godine Drugoga svjetskog rata. Najteže ne samo kroz opće prihvaćenu vizuru povijesti tog rata, nego i kroz onu optiku koju autor neprestano koristi kao središnju pripovjednu formu: nastojeći postići pripovjednu ravnotežu između vanjskih zbivanja tzv. »velike povijesti«, kako je naziva Fernand Braudel — i onih za autora važnih zapamćenja i zapisa koji čine naizgled »malu« povijest, povijest pojedinaca u olujama vremena (a te oluje nekako uvijek rade o glavi upravo tim naizgled »nevidljivim« akterima povijesti). Branko Polić, pišući kroniku vlastite obitelji i najbližih prijatelja i poznanika, zapravo je nastojao učiniti vidljivim i prepoznatljivim čitav jedan svijet u

koji je vjerovao i za koji je u jednom trenutku, s napunjenih devetnaest godina, morao ustvrditi kako »se srušio iz temelja«. Trenutak saznanja o smrti omame Ernestine u logoru zapravo je i svojevrsno odrastanje pripovjedača koji je krenuo od uvjerenja da će svijet u kome živi pomoći stvaranju onoga najljepšeg i najmoralnijeg u čovjeku, posebno uz pomoć umjetnosti i nadasve glazbe tako važne Poliću u izgradnji njegove osobnosti i vjere u dobrotu koja pobjeduje (doduše najčešće uz nebrojene žrtve!).

No, već u posveti prvoj knjizi *Vjetrenjasta klepsidra* Polić bilježi zahvalu roditeljima na htijenju da ga »izgrade kao ljudsko biće njima na radost i zadovoljstvo«, ukazujući na temelje te medusobne ljubavi i putokaze koji ga vode drugim istomišljenicima s kojima dijeli uvjerenja o zajedničkom svijetu ljudskih vrijednosti, o stvaranju svijeta za ljude. Kronicar zapravo u prvoj knjizi opisuje okruženje i svijet s kojim živi, s kojim vrijednostima nastoji obogatiti osobnost odrastajući okružen zbijljskim svijetom, ne njegovom idealnom projekcijom, ali nastojeći ostvariti ono najbolje što može dostići. Nastojeći opisati i neugodne i ugodne stvari, ne uljepšavajući vlastitu ulogu i ne nastojeći bezrazložno ocrniti one o kojima piše, Polić zapravo medusobnim vezama, pripovjednim tijekom radnje, pripovjedačevim asocijacijama

i bilješkama i pamćenjem koje ga očigledno služi, zapravo »obnavlja« mnoštvo skiciranih, naizgled usputno zabilježenih, uvijek upečatljivih i prepoznatljivih likova. Pisac neprestano prati sudbinu širokog kruga prisutnih likova, istovremeno i onih o kojima dobivaju obavijesti ili pretpostavljaju da su još živi ili već znaju što se s njima dogodilo. Kioničar zapravo pamćenjem i evokacijom ponovno obnavlja čitav jedan svijet sudbina, nastao naizgled u »sjeni« tzv. »velike povijesti«, neprestano ga oživljavajući i preko njega postavljajući pitanja: zašto nismo znali?, zašto smo krenuli upravo onim putem a ne drugim?

Što učiniti kada se preko noći čitav do tada poznati svijet s kojim si dijelio uvjerenje o pouzdanosti zbilje, o njezinoj pretežitoj racionalnosti i uravnoteženosti, toliko promjeni da tu zbilju tvori praksa likvidacije velikog, ogromnog broja ljudi s kojima se do jučer živjelo u »normalnom« suživotu!

Branko Polić svojom kronikom »obnavlja« taj svijet »otpisanih«, ali tako da ukazuje na njihovu sudbinu, na to tko su oni bili i takvim »pripovjednim prozivanjem« svakoga od svojih likova poziva da svjedoči o svom životu, ali i odgovori na pitanja razularene povijesti.

Pisac zanimljivo i naizgled smireno spaja paradokse koje mu nudi sjećanje: pišući kako se i u logorima u Kraljevcima i na Rabu organizirala školska nastava, a sve pod dvojbenom zaštitom talijanskog generala Roate koji izjavljuje kako želi »zaštititi« Židove okupljajući ih u »kakvoj ogromnoj podmornici«. Organizira se i glazbeni život, ne odustaje se od duhovne veze sa svjetom, i najmanji izboreni uvjeti života pomažu stvaranju novih životnih tokova! Upravo su novi gospodari svijeta Židove uvjerali kako je njihov život zapravo »bezvrijedan« i da stoga nema razloga žaliti za njim, pa i imovinu trebaju jednostavno ostaviti onima kojima će biti »dodijeljena« i jednostavno otići ili biti uništeni u logorima smrti kako ne bi probudili nečiju savjest koja se ugnijezdila u udobne kuće još tople od ljudi koji umiru po logorima.

Polićeva zapamćenja svojevrsni su snimak »pomaknutih vremena«, a u takvim »vremenima nevremena« unatoč svemu

nastojalo se živjeti i dalje najljudskije što se moglo! Njegovi zapisi zapravo gorko i često duhovito i izravno polemiziraju s tom strahotnom praksom holokausta koja ponegdje otvoreno primjenjuje rasne zakone i sankcionira ih sve do »konačnog rješenja«, a na drugoj strani ponegdje slučajnost udružena s kojekakvim obzirima »propušta« i spašava pojedince (od disperziranih obitelji koje se koncentriра u logoru Kraljevica, potom na Rabu), do onih noćnih zapovjedi koje iz već pokrenutih vlakova izvode pojedince, do potvrde bivšeg muža o braku, koja zapravo spašava život, pa do mnoštva onih koji su, kako navodi Polić spašavali i zasluzili naziv pravednika, ali su to radili iz moralnih razloga i nisu to razglasavali. Moralo se znati ako te kamioni noću odvoze za Plase, to je put u Jasenovac i jedini je spas bijeg u šumu.

Veliki dio knjige posvećen je Poličevom »gerilskom« kulturnom životu, poslije kapitulacije Italije 8. rujna 1943. i bijega s Raba. Ironično podsjećajući kako je navodna prednost logora to »što nitko nije mogao patiti od usamljenosti«, prebacivanje u Senj, potom Otočac, Topusko, organiziranje kulturnog života po glavnim partizanskim bolnicama, pružilo je Poliću obilje novih lica, sudbina i dogadaja, a sam osjeća, što višekratno ponavlja, ne samo oskudicu, nego pravi »dah slobode«, ali i neke duboke ljudske povezanosti u borbi protiv fašizma. Polić, kao »gradsko dijete«, dramatično otkriva da je obrazovanje, pa i kulturno obrazovanje jako zapuštenih ljudi prijeka potreba za ostvarenje onog cilja koji spominju Polićevi kodirani sugovornici: stvaranje novog čovjeka. Tako kioničar zapravo uspoređuje dva svijeta: svijet logora, svijet prisile, ljudskog poniženja i degradacije i uništenja — i suprotstavljeni svijet malih gradića, sela, prirode, ljudi koji su postali saveznici dijeleći i stvarajući tako, u oskudici koju stvara rat i siromaštvo, slobodne prostore na kojima se odvija jedan drugaćiji život, a on postaje višestruka ljudska, materijalna i kulturna baza nastajuće slobode. Netko će u knjizi spomenuti a Polić zabilježiti, kako nikada toliko vrhunskih liječnika, umjetnika, znanstvenika, vojnih stručnjaka, političara nije bilo razasuto ovim krajevinama, da bi se po oslo-

badanju velikih gradova ovaj prostor ponovno ispraznio i opustio!

Glazba, ta Polićeva svemoćna tješiteljica pomogla mu je da preživi i odrasta u blago rečeno teškim uvjetima, dapače, da njenu utjehu otkrije i pruži mnogim ranjenima, bolesnima, onima kojima su se otvarali novi prostori vrijednosti i znanja, a i onih kojima je rat dodijelio drugačije uloge a kroničar Polić ih je znao podsetiti na to kako su nekada uživali i u glazbi.

U autorovu naslovu za knjigu koja glasi *Imao sam sreće* nalazi se veliki dio prave Polićeve prirode: ne samo jednostavnost i prilagodljivost, nego i sposobnost komunikacije s ljudima, otvorenost i mladost s kojom je upijao sve što je dolazilo iz tog svijeta u kome je, prije svega, morao imati sreće. Kao što je završivši srednju školu i kandidirajući se za studij u Parizu na Sorboni mogao reći kako je i u Zagrebu opet stekao dom (majka je uspjela vratiti devastiranu kuću na Gvozdul!), pa mu je lakše bilo otići jer se imao kamo i vratiti. No, to je tema koju čeka treća knjiga kronika Branka Polića, njegov pariski studentski dan, povratak u Zagreb i Filozofski fakultet, zaposlenje na zagrebačkoj radiostanici sve do umirovljenja 1985. godine. Koliko novih lica i koliko novih umjetničkih, glazbenih i ljudskih susreta i spoznaja!

BRANIMIR BOŠNJAK

Ecova potraga za izgubljenim vremenom

Umberto Eco: *Tajanstveni plamen kraljice Loane*. Izvori, 2006.

»A kako se vi zovete?«

»Čekajte, navrh mi je jezika.«

Tim riječima započinje novi roman proslavljenoga talijanskog medievalista, semiotičara i književnika Umberta Eca, *Tajanstveni plamen kraljice Loane*. Glavni lik romana, nadimkom Yambo, a pravim imenom Giambattista Bodoni, šezdesetogodišnji je stručnjak za stare i rijetke knjige. Na početku djela zatjećemo ga u milanskoj bolnici 1991. godine u koju je dospio nakon nedavne nesreće zbog koje je izgubio pamćenje. Njegovo stanje može se opisati kao blaži oblik retrogradne amnezije jer nije izgubio cijelovito pamćenje, već kako to u jednom dijelu romana saznajemo, samo ono autobiografsko, dakle ono koje sadržava informacije o njegovu imenu, ženi i djeci, roditeljima itd. Autobiografsko pamćenje je, napomenimo, dio eksplicitnoga koje još sačinjava i semantičko ili tzv. javno pamćenje. U njemu su sadržane informacije općeg značaja za sve ljude koji pripadaju odredenom kulturnom krugu. Zahvaljujući tome pamćenju znamo da je lastavica ptica, labrador pas, ali i da su Napoleon i Julije Cezar već odavno mrtvi. Yambu je upravo ta memorija ostala savršeno dobro sačuvana, kao i implicitna koja nam omogućuje izvodenje niz naučenih radnji, npr. pranje zuba i ruku, vezivanje kravate i sl. Zahvaljujući Yambovoj goloj erudiciji, proizašloj iz prirode posla kojom se bavi, ali i širokim interesima, njome će nas doslovno zapljuškivati tijekom cijelog romana često i s izrazito kočničkim efektima.

Još je C. S. Peirce upozorio da »ne može biti mišljenja bez znakova«, a Yambo je osuden na misli nastale montažom zapamćenih citata. To su jedini preostali znakovi koji mu mogu pružiti donekle sigurno uporište u svijetu u kojem je zaboravio svoju funkciju. Ti preostali znakovi su oni baštinieni kulturom, a ne životnim iskustvom, i jasno, u pravome životu nisu ni od kakve pomoći. Čak je i njegovo vlastito ime dio zaboravljene prošlosti, a *Ismail i Arthur Gordon Pym* samo su neka od mogućih imena-citata koja mu mogu poslužiti u svrhu potpisivanja vlastitoga (izgubljenog) identiteta.

Od Yambova budenja u bolnici mi kao čitatelji pratimo njegov pokušaj oporavka, od ponovnog upoznavanja svoje obitelji,

doma i bliskih prijatelja, pa sve do odlaska u kuću u Solari gdje je odrastao. Tamo se vraća da bi se pokušao sjetiti vlastitog djetinjstva okružen stvarima i literaturom odrastanja. Iščitavajući knjige i stripove svoga dječaštva polako će mu se na tome mjestu početi pojavljivati fragmenti *izgubljena vremena*. To *izgubljeno vrijeme* će u sebi sadržavati lijepo uspomene na prva literarna iskustva, kako ona konzumenttska, tako i ona neuspješno-stvaralačka, glazbena, filmska, spoznajna... Na tome će mu mjestu neočekivano otkriće prouzročiti novu nesreću, novu komu i finale prožeto konačnom vizijom, nalik na onu iz *Otkrivenja*, ali prožetu junacima njegova djetinjstva kao što su: Flash Gordon, Ming, Sandokan, kraljica Loana i mnogi drugi.

Evo što je jednom prilikom sam Eco rekao o svome književnom bavljenju: »Sve što sam napisao moguće je svesti na sljedeću formulu: tvrdoglav pokušaj da se razumiju mehanizmi po kojima svijetu oko sebe dajemo značenje.« Upravo u tome ključu možemo iščitavati i ovo djelo. Glavni lik romana, Yambo, doživio je apokalipsu vlastitog identiteta. Njegova je želja ponovno osmisliti vlastiti život, dakle pronaći mjesto u sustavu i na taj način iskonstruirati svoje, ali i značenje okoline kojom je okružen. Na tome putu suočen je sa semantičkom zbrkom koju nastoji prevladati s jednim podacima koje posjeduje, golemim *knjiškim* znanjem. Gomilom citata na eklektičan način pokušava ostvariti jednu od mogućih interpretacija svijeta. Međutim, društvena zajednica i identitet proizvodi su vremena i slučajnosti. Za njihovu re-kreaciju potrebno bi bilo cijeli život proživjeti ispočetka na potpuno isti način, a ne se samo prisjetiti podrijetla beskrajnog mnoštva citata. Na Yambovu žalost život je rezultat kontingencije koju je nemoguće učiniti reverzibilnom.

Ostavši bez pamćenja, Yambo je izgubio čuvara prošlosti, ali i ključni element za kreiranje budućnosti. Bez poznavanja niza koji je prethodio sadašnjosti nemoguće je predvidjeti niz koji će nakon njega uslijediti. Nije riječ o tehnicu predviđanja budućnosti već o preduvjetu svake signifikacije, a bez koje nije moguće komunicirati s okolinom. Jedna Borgesova misao upravo

u tome ključu objašnjava (ne)uspjeh svake komunikacije: »Svaki jezik tvori popis simbola; a da bi se njima baratalo, sugovornici moraju imati zajedničku prošlost.«

Ono što ovaj roman već na formalnoj razini čini različitim od (pre)bogate književne produkcije su brojne slike umetnute u tkivo teksta. To su većinom slike iz stripova, filmova i filmskih plakata, glumaca, isječci iz novina koje čine svojevrsnu rekapitulaciju popularne kulture tridesetih i četrdesetih godina prošloga stoljeća. Inkorporiranjem slikovnih fragmenata u tkivo teksta Eco je uspio stvoriti djelo koje amalgamira znakove različitih obavijesnih vrijednosti. Razlika između slike i teksta je u načinu kako ih percipiramo i u količini informacija koje putem njih možemo primiti. Dok sliku percipiramo simultano i za to nam je potreban tek trenutak (ona je uvijek atemporalna), tekst percipiramo sukcesivno, linearno. Pojednostavljeno, slikom se u istom vremenskom odsječku može prenijeti neuporedivo više informacija nego tekstrom. U ovome romanu one nemaju dekorativnu ulogu, već zajedno s tekstem postaju dio veće, nadredene obavijesne strukture. Na isti način kako percipiramo slike i vlastita sjećanja, koja su uviјek slikovita, prizivamo u svijest. O slikama, sjećaju i njihovoj naknadnoj mistifikaciji iz fenomenološke perspektive G. Bachelard će: »Svaka velika slika ima nedokučivu oniričku pozadinu, i baš na tu oniričku pozadinu osobna prošlost dodaje svoje posebne boje. Pa stoga tek dosta kasnije tijekom života uistinu dolično cijenimo neku sliku kad joj pronademo korijene s onu stranu prošlosti prikovane u sjećanju.« Time možemo objasniti Yambovu fascinaciju sintagmom *Tajanstveni plamen kraljice Loane* kao i podrijetlo nadimka *Yambo*, upravo su to slike koje su s vremenom dobile mitsku dimenziju i prerasle vlastita denotativna značenja.

Tijekom cijelog djela slike imaju referencije na zbilju, a tekstovi ih komentiraju i smještaju u određeni kontekst. Tek na kraju romana one se u potpunosti oslobadaju zbilje i fluktuiraju u prostorima junakovih imaginacija i slobodnih konstrukcija. Riječ je o već spomenutoj konačnoj viziji koju Yambo doživljava u sta-

nju kome, a koja nalikuje na biblijsko *Otkrivenje*.

Kada glavni lik spozna da je u komi, dakle sam i lišen ograničavajućeg konteksta, on se usuduje postati demiurg vizije prožete ikonama po vlastitom izboru. Postaje kreacionist čije je orude stvaranja jezik. U tom novostvorenom svijetu položaji i vrijednosti figura poput vlastite majke ili kraljice Loane ovisni su o raspoloženju na šahovskoj ploči. S obzirom da je on taj koji vuče poteze one mogu biti i zamijenjene nekom drugom, njemu mitskom, slikom, jer Bog ne poznaje pravila doli ona koja sam stvara. Mogućnosti jezika u takvoj situaciji ne poznaju nikakve granice, ali i ne podliježu nikakvom vrednovanju, pa su i samim time bezvrijedne. Stanje u »kojem sve prolazi« donekle je slično i stanju današnje kulture u kojoj nema pravila, pa je sve prepušteno *homo ludensu* i njegovim kombinatornim sposobnostima.

Zaključimo, Eco je ovim romanom uspio napisati političko-kulturnu povijest Italije tridesetih i četrdesetih godina, ali i vrlo osobnu povijest vlastitoga odrastanja. Djelo je u velikoj mjeri izgradio na temelju kolažiranja tudihih djela (golem broj citata, parafraziranih misli, slike) što nas dovodi do pitanja intertekstualnosti koje pak sa sobom veže konotacije o hermetičnosti i elitizmu, ili najblaže rečeno, o *teškom* čitanju. Međutim, Eco slijedi postmodernističku premisu o djelu koje se može (i treba) čitati na više razina. Tako pasivni konzument s osrednjim ili slabim znanjem o književnosti, stripu, filmu itd. može *uživati u tekstu* prateći vrlo zanimljivu (često i humorističnu) fabulu, dok ga čitatelj zainteresiran za podrijetlo citata i brojnih aluzija može iščitavati cijeli život prateći brojne putove *razgranatih staza* i na taj način ostvariti njegovu ideju o *otvorenom djelu* spremnom na različita tumačenja. Naravno, Eco nas nije ni ovaj put zaboravio podsjetiti da je književnost najljepša kada je prožeta i odgovarajućom mjerom ludizma.

SAŠA STANIĆ

Egzistencijalističke flote

Radenko Vadanjel: *Dnevnik besposličara*. Profil, Zagreb, 2006.

Roman *Dnevnik besposličara* Radenka Vadanjela već prvom naslovnom riječju nudi videnje forme — da je riječ o romanodnevniku (premda bez nadnevaka, što i nije nužno), pa bi se i mogao tako shvatiti — kao svojevrstan fragmentarni dnevnik, napisan u malim, ali povezljivim cjelinama — novelama. Kako se i novele mogu vidjeti kao uokvirene, odnosno cjelovite, mogli bismo pomisliti i da je riječ o zbirci novela, ali stalna prisutnost istog lika povezuje ih u cjelinu, a niz drugih, unutrašnjih elemenata sijećne strukture teksta, te tumačenje idejnog i ontološkog sloja ove proze, opet govore u prilog romanu.

Da je riječ o romanu potvrđuje i dobra stara teorijska definicija romana kao *priče o privatnom čovjeku u privatnom svijetu u privatnom tonu*. Priču, u dnevničkom ispisu sadržanu, ispričao je *besposličar*, što je pomalo ironijski naziv za samog pripovjedača koji tako sebe imenuje. Dakle, lik je u središtu, oko njega stvaraju se koncentrične kružnice zbivanja, radnje, fabularnog tkiva, najviše prožetog stanjima koja podastire ja-poziciju pripovjedača, dakle vrlo subjektivnog. Roman napisan u prvom licu — pozicija je *ja-origo*, ona koja po teorijskom tumačenju Käte Hamburger pripada fikcionalno-mimetičkom rodu gdje je najočiglednije stapanje lik-pripovjedač-autor. Tako je sasvim otvorena i opcija moguće autobiografske proze. Možda je od toga važnija napomena teoretičara književnosti, Wolfganga Kaysera, koji kaže da pri fikcijama napisanim u prvom licu čitaoc mora najviše sudjelovati, jer perspektiva koju daje pripovjedač namjerno (misli se namjerno od strane pripovjedača) nije obuhvatna pa tako ni dovoljna. S druge strane, prvo je lice odabранo očigledno kao sred-

stvo koje izlazi u susret piščevim stilskim intencijama i pretenzijama. Već odabratи prvo lice je hrabrost, jer to drugim riječima znači da moraš znati pisati. Naš autor, Radenko Vadanjel, zna pisati, to prije svega pokazuje njegova rečenica. Kako piše Vadanjel, reći će za sada kratko — čistoćom sintakse koja izaziva začudnost svojom literarnošću. Ovu eliptičnu rečenicu kasnije će proširiti, a nadam se i natopiti cijelo svoje viđenje i tumačenje argumentacijom samoga romanesknog tkiva.

Dobili smo važno početno određenje: pred nama je autobiografski roman-dnevnik napisan u prvom licu (postoji tek jedno odstupanje u noveli, kada ona preuzima naraciju, tek toliko da naznači nešto što će kasnije postati vidljivo: ženski lik stopeć će se s pozicijom pripovjedača, odnosno opasno i nježno mu se približiti svojim razmijevanjem).

Budući da sam čitatelj koji sudjeluje, ne mogu preskočiti svoje tri asocijacija već u početnom određenju, *roman-dnevnik* odmah mi nudi Goethea, Sartrea i Kafku, nikako ne želim biti pretenciozna pa uzviti *Dnevnik besposličara* na takve visine, ali u svakom slučaju ovđe nalazim na trenutke Wertherov (čitaj Goetheov) *weltshmerz*, male sentimentalne skice koje se u romanu pojave na tren i brzo se povuku da ne bi postale dominanta, što i nisu. Evo primjera iz romana: »*Plavetnilo me tiho okružuje i skupina malih vilin-konjica i nas troje: otac, majka, dijete, držimo se rukama, tonući sve dublje, smijući se samo očima, kao neobična samosvojna bića okružena raznobojnim planetima, negdje duboko u svemiru... Dok plačam stanarinu, pričuvu, struju... ne vjerujem da se to meni događa. T. me onda previja kao dijete, okreće me po krevetu. Naše se dijete neobično umiri. Jer ja tada plaćem kao što ono često radi.*« Druga asocijacija odnosi se na onu poznatu (iz Sartreova romana), ali i stvarnosno prepoznatljivu *mučninu* egzistencije isprepletenu melankolijom potrage za esencijalnim, koja ovđe uistinu i jest dominantna, pa će je kasnije opet spomenuti: »*A izvjesna je i kronična melakolija koja nas oplahuje, nedovoljno zbumjene da o njoj pričamo i izlijecemo nezaštićeno iz svojih ljuštura. Radije šutimo i odsutnim po-*

gledima bazamo uokolo.« Treće prisjećanje je općeniti kafkijanski osjećaj krivnje, osjećaj besmislice jače od smislenosti, potreba da se nestane u vlastitoj nemoći iskazivanja topline, u svijetu bez ljubavi: »*Tada se jednostavno zaokružim poput dudova svilca zapletenog nevidljivim, krhkim nitima, ne uspijevajući pronaći pravi put k vlastitom otkrovenju, povlačeći se u sebe, svoju frustriranost i posvemašnju nesigurnost.*«

Niz asocijacija ide i uz Vadanjelova *besposličara*, naime u određenju ga potkrepljujem lutalicom, obješenjakom, *picarom*, a za neko neodredivo vrijeme čitanja ovog romana (jer nekim sam se novelama više puta vraćala), neprekidno mi se namećao pojam putovanja, pa bi ja izvan teorije (koja nekada može biti i mučna), najradije ovu prozu nazvala romanom putovanja, naravno, metaforičkog putovanja po obrisi-ma vlastita života.

Dakle, vodeća tematska nit je hod kroz svakodnevnicu života u kojem se opisuje kako se odvijaju velike ili male stvari, bilo da je riječ o odlasku iz braka (napomena: *braka kao stotinu drugih parova*), napuštanju posla, tulumarenju, ponovnom zaljubljivanju, o zajedničkom životu, bolesti prijatelja, povremenom zapošljavanju, strahu od bolesti, sjećanju na roditeljski dom, kupnji stana, susjedima, piscima, posjetima, odlascima, dolascima, čekanju. Iz te i takve tematske niti, naizgled uobičajene i već videne, usputno nabacane, iznjedri čvrsti sustav, idejna okosnica oko koje se zavrти niz ontoloških problema. Kao da odjednom krene nešto sasvim ozbiljno, uplete se društvena, u suštini sociološka komponenta: kako se i kada odvojiti od roditelja i generacijske besmislenosti, kako pokušati samostalno izgraditi nešto svoje i prepoznatljivo, kupiti stan, raditi, živjeti, voljeti se, biti to što jesu, *bivati* to što jesu (oboje su pisci koji od toga pokušavaju živjeti), pojmiti smisao vlastita postojanja — u dvostrukoj semantici egzistencijalnog: bivanja i prebivanja, postojanja i preživljavanja. Tako roman uspostavlja ontološke opozicije, ne samo postojanja — preživljavanja, nego i ljubavi — zajedništva, praznine — topline, apsurga — smislenosti, pa čak možemo dodati buke i tišine, vri-jednosti i kiča, istine i laži.

Vrlo jednostavne stvari, naizgled, postaju jako komplikirane. Samo putovanje, pomalo donkihotovsko (u smislu dobrohotnosti i *naivnosti*, premda u nekim drugim zemljama ne bi bilo naivno očekivati da se od pisanja može živjeti, pa mi se sve više čini da je ovaj besposličar iz naslova dobar pokrivač za pisca u nas općenito, gotovo simbol); dakle samo putovanje *dogada se u tišini, bez buke i suvišnih riječi*, da bi se na kraju romana pretvarilo u spoznaju o propuštanju. Ovako glasi kraj romana:

>Mnogo je lakše zamišljati sebe na putovanju. Preoblikovati vlastiti život u odmoriste, kratku stanku ili granični prijelaz. Utješiti sebe riječima — ovo ovdje je malo odmorište, privremeno rješenje, a onda iznova na put, u neke nove krajeve koji obiluju onim čega ovdje nema.«

180

Kompozicija *Dnevnika besposličara* je četverokutna, kvadratna, naime roman je izgrađen u četiri cjeline (*Razgolićen u raju; Izgubljeni u prijevodu; Krvava stolica; Na propuštanju*), a unutar njih je četrdesetak (41) naslovljениh priča. Sve to govori u prilog lančanoj strukturi sijejne gradnje romana, ali nije, jer na drugi, neophodan pogled, riječ je o kružnoj prsteno-stoj gradnji. Naime, osjeća se i nameće u sponama romana neprekidan pojam kruženja (odatle i putovanje), poput širenja kružnice oko spomenutog četverokuta (kvadrata), kao da je riječ o rastu malog, bezazlenog i preplašenog dječaka koji mora već jednom odrasti i ukoračati u svijet, svidač mu se on ili ne.

Bez obzira na temu, pa čak i ideju i ontološke smjernice romana, najvažnija i najosjetnija postaje atmosfera koju autor uspostavlja, ona koja počiva na sintaksi, na diskursu, na vrlo brižno izgrađenim rečenicama, izbjiga u slojevima koji očigledno u podlozi ima pjesnika (nije nevažno napomenuti da je Vadanjel i pjesnik, objavljena mu je zbirka *Lekcija o postojanosti*; Meandar 1999.), jer vrlo često poezija izbjiga ispod te prozne legure, u stilu, metaforici, gustoj rečenici. Takvim se rečenicama osztvaruju tonovi knjige u cjelini, naime rečenica u stilističkom smislu gradi sintetička energetska središta teksta. Nakon

čitanja *Dnevnika besposličara* kao cjeline, najviše odzvanja i urezuje se središnji ton — nazvat će ga *nezaštićeno iskrenim* tonom, onim koji vlada stilom samoanalitički produbljujući osjećaj postojanja — do patnje, do bola. Ta se *predana iskrenost* čitavo vrijeme poput plina provlači tekstrom, između stanjima melankolije, zburnjenosti, nesreće, depresije, samotnosti, dapače i sreće, povjerenja, blizine drugog bića. U romanu su prisutne, poslužit će se autori-vim riječima — *egzistencijalističke flote*, neka prožvakana sartreovska mučnina, koja ne samo da ukorjenjuje i tvrdne roman u temelju, nego i pluta iznad teksta, tu negdje na dohvati ruke, dakako u kontekstu, među redovima. Svijest i strujanja te svijesti šumore romanom, kontinuirani unutrašnji monolog prisutan je i u trenutnom dogadaju, opisu, situaciji, ona čudesna roquentinovska opsjednutost vremenom i bićem, postojanjem i smislom. Besposličar kaže: »*Zbunjuje me činjenica da nikada nisam postojao i da ponovno neću postojati.*«

Kad sam već spomenula kontekst, moram dodati da ova proza ne samo da zatičeva kontekstualno čitanje, već i zatvoreno čitanje (close reading), dakle čitača koji zna primati odjeke, jer nekome se može učiniti da je ovo vrlo jednostavno štivo, možda čak prerealistično, s elementima naturalizma, vrlo približeno prijepisu stvarnosnog. Ja ga čitam kao kompleksno štivo, s odrazima stvarnosti u pojedincu, ali pojedincu koji na sebe prima univerzalne težine, mnogima vrlo prepoznatljive, a ne radi se samo o težinama, nego i lakoćama. Ne mislim sada na nepodnošljive lakoće Kunderine, već na takozvana tiha sretna stanja koja čine čvrstu opozicijsku među svim melankolično-depresivnim to-novima romana.

Prisutnost drugog lika, zapravo i jedinog važnog u romanu kao osobnosti, dakle ženskog lika — nemametljiva je, a prisna. Kad malo bolje razmislim, ta je prisutnost duboko intimna. Slijedom promicanja priča i stanja ona, T., ženski lik, postaje sljubljeni dio priповjedača. T. je konstanta, ona čija se prisutnost osjeća i kad je nema u blizini — kako kaže priповjedač: »... sve se

odvija negdje unutra, daleko od vanjskih podražaja, u podvojenom svijetu u kojem smo nesmetano zajedno.«

Tako je i ljubavna priča gotovo neprimjetna od prisutnosti, preblizu je da bi se o njoj govorilo, a istodobno i pre-nenaglašena da bi roman mogli nazvati ljubavnim.

Kako ovaj dnevnik fragmenata, ovo putovanje bez jakih zapleta i intrigantne priče na fabularnoj razini nema neku specifičnu kulminaciju, premda se tijekom čitanja ona nekako stalno očekuje, kao rast, kao *uvis*, dakle klimaks, on se ipak dogada na sižejnoj razini, onoj iznutra, a opet, naravno, vidljivoj i u tekstu i u teksturi. Naime, dogodilo se da je jedna novela, prva u zadnjem dijelu, odjednom iskočila, izbila izvan vremena i prostora, premda u samom proticanju romana ima sasvim normalan slijed, kontinuitet i mjesto. To je priča *Van Goghove stolice*, kada junak-lik-pripovjedač odlazi u staretinarnicu i pronalazi dvije stolice za novokupljeni stan. Ništa neobično, jer mladi par nema novca za skupe nove stvari, osim toga oboje vole stare i rabljene, *dobronamjerne*. Tako se pojavljuju te dvije stolice, rustikalna oblika, poput onih iz Van Goghove sobe. Pripovjedač osjeća da te stolice, koje dakle strašno sliče Van Goghovoj stolici, imaju svoje nerazotkrivene priče, a čitatelj odjednom osjeća kako one egzistencijalističke flote odjednom pristaju, poput iznenadnog pronalaženja smisla i svrhe. U čitanju mi se dogodila, ukazala, izvizualizirala, jedinstvena slika koja je povukla granicu među poglavljima, ona je postala ta simetričnost protezanja, cilj putovanja. Dakle, slika je i inače jedna cjelina koja može prometnuti više oblika govora, njeno je obilježje kompaktnost, vremenska izdvojenost, statičnost i poseban sadržaj značenja. Ta je slika zadržala svaku naraciju, čak i deskripciju, u samom se čitanju ne ide više naprijed, nego u dubinu, premda se izvana čini da ima relativnu i neznatnu ulogu. Slika, a zapravo novela u cijelosti, za ovu je prozu motiv poetskog sjaja. Stojimo pred *stolicom*, stojimo pred umjetničkim djelom. Stolica prestaje biti važna sa svojom namjenom i sadržajem, važna postaje činjenica

da ona zrači tom neopisivom istinom, jer djelu je najvažnija njegova istina, a rekoše mnogi da je bit umjetnosti stavljanje istine bića u djelo. Naime, bit i težnja ovog romana je uspostavljanje istine — istine pripovjedača, one koja njemu pripada! Nema laži, nema glumatanja, nema *šmire*. Njegova ga je *nezaštićena iskrenost* dovela do toga da sam roman dovede do ruba spoznaje o umjetnosti u oskudnom vremenu. Oskudno je vrijeme čak i tematski pri-družen član ovoga romana. Sveprisutan.

Priča o stolicama sakuplja na jednom mjestu sve estetske silnice koju ova proza dubi u svojim slojevima: od spašavanja stvari do budenja u starinama novostečenog povjerenja, otvaranja samozatajnosti ostavljenih bića. Ona je pripovjedačevi tiho sretno stanje.

»A kada ponovno zabilježim u punom sjaju, odložiti ću ih, na trenutak, na neko usamljenije mjesto u stanu i promatrati ih poput antičkih kipova čija je ljepota još neoskrvnutu, zagonenu. Njihova se postojanost ne može usporediti s našom prolaznošću premda im svakog momenta možemo nauđuti, dok ih promatramo, sujesni smo te činjenice o njihovoj nepromjenjivosti i našoj krhkoj ustrajnosti u vremenu.«

Istina je da nas prihvaćanje oskudnog vremena dovodi u stanje melankolije, depresije i ravnodušnosti, kao što je istina da nas ljubav i umjetnost mijenjaju. Van Goghove stolice su žarište toga spoja — riječ je o DVJJE stolice, baš kao o dva ranjiva i osamljena bića. One će promijeniti izgled stana, baš kao što je stalna težnja umjetnosti da mijenja život. Ili, kako reče Van Gogh, svijet je nedovršena slika, zato postoji umjetnost, da je neprekidno dovršava. Dnevnik beskućnika na pravom je tragu, na tragu proze koja nedostaje, bez obzira na poplavu proze u novijoj hrvatskoj književnosti.

TEA BENČIĆ RIMAY

Dimenzije usamljenosti i šutnje

Lars Saabye Christensen: *Polubrat*. Fidipid, Zagreb, 2006. (Prijevod: Munib Delalić)

Norveški pjesnik, novelist i romanopisac Lars Saabye Christensen (1953.) spada u red vodećih skandinavskih pisaca. Roden je u Oslu i svoje književno stvaralaštvo temeljio je na »odrastanju« norveškoga glavnoga grada, opisujući u svojim djelima njegove pedesete i šezdesete godine. Ako bi se ukratko htio opisati njegov stil to bi, kako njegov prevodilac na hrvatski Munib Delalić kaže, bio stil »nove jednostavnosti.«

Kritika se slaže u ocjeni da su svi njegovi likovi podvedeni pod naslov njegova prvog romana *Amater*, htijući time reći da se u njegovim romanima ponavlja isti tip junaka koji nastupaju s autsajderske pozicije.

Vrhunac njegova stvaralaštva svakako je roman *Polubrat* (*Halvbroren*) za koji je dobio najveće skandinavsko književno priznanje nagradu Nordijskog savjeta za književnost, kao i nominaciju za prestižnu nagradu International Impac Dublin Literary Award.

Do sada je objavio je 37 knjiga, od čega četrnaest romana.

Roman *Polubrat* (*Halvbroren*, 2001.) preveden je na dvadesetak jezika, a sada je, zahvaljujući maloj i vrijednoj izdavačkoj kući *Fidipid*, potkraj 2006., ugledao svjetlo dana i na hrvatskom jeziku. Kod istog izdavača objavljene su i knjige *Da sujetlo bi vidljivim postalо* (poezija 12 norveških pjesnika), 2004., knjiga *Od Werglanda do Stuelanda* (pozija 13 norveških pjesnika)

2006. i izabrane novele *Ničije*, Lrsa Saabye Christensa, 2005., takoder u prijevodu književnika Muniba Delalića.

Roman *Polubrat* zapravo je kronika jedne norveške obitelji koja počinje završetkom Drugoga svjetskog rata, a glavni likovi su uglavnom žene i to nekoliko generacija žena, koje žive pod istim krovom.

Radnju romana koji je i koncipiran kao obiteljska kronika, priča u prvom licu glavni lik, dječak neobična imena, Barnum. Ovaj roman bismo mogli nazvati i romanom odrastanja. Ključni dogadjaj zbiva se 8. svibnja 1945. u Oslu, u ulici Kirkeveien, u kojoj žive tri generacije pomalo čudne zajednice žena; prabaka, koju nazivaju Stara, majka Boletta i kćerka Vera. Kada stanovnici, pretežito mladež, izlaze na ulice slaviti pobjedu i mir, na tavanu te zgrade se istovremeno odvija nemili dogadjaj, čin silovanja, koji isključuje ukućane iz radosnog slavlja.

Slikajući kroniku obitelji Nilsen, Lars Saabye Christensen slika kroniku norveškog društva pedesetih godina, slika svoj grad, atmosferu, odnose, oslikava udaljene otoke čija izoliranost i surovost pojačava osamljenost i šutnju.

Šutnja koja vlada u čitavom romanu je zaglušujuća, ona obilježava i prati ove ljude (žene) koje su i kao otoci, jedna od druge odvojene šutnjom. Nije to ona šutnja u kojoj se nešto namjerno prešućuje, to je šutnja koja sve *podrazumiјeva*, gdje se ni dobro ni zlo ne izgovara, a ako se i izgovori ono je bez cenzure, surovo i do bola ogoljeno.

Tom se šutnjom onome *od koga šutiš* daje potpuna sloboda.

Unatoč šutnji, između likova vlada duboko razumijevanje. Ako i progovore njihova komunikacija teče *pokraj*, dijalazi se mimoilaze. Na postavljena pitanje ne dobivaju se odgovori, nego se i oni *podrazumiјevaju*. Može se reći da je šutnja stanje duha Christensenovih junaka. Povremeno uzrokovana i dubokim stresovima šutnja je

katkad znala potrajati vrlo dug vremenski period.

Negdje dublja, negdje plića, šutnja se proteže kroz odnose u čitavom romanu, ali kroz nju prosijavaju svjetlosni otoci postupaka glavnih likova pomoću kojih se šutnja može protumačiti.

Likovi, to jest žene, u ovom su romanu medusobno, osim rodbinskim vezama, tjesno povezane čekanjem, koje nije eksplicitno čekanje isključivo muškarca svog života, nego čekanje nekog dogadaja ili raspleta, čekanje pisma, poruke ili naprosto sjećanje na čekanje koje je imalo svrhu.

Muškarci njihovih života dolazili su povremeno ili su došli samo jedanput, ali bi za žene možda bilo bolje da nikada nisu ni došli. Neki od njihovih odlazaka trajao je čitav jedan ljudski život.

Iako se neki ne slažu kako je *Polubrat* izrazito norveški roman, po riječima prevoditelja Muniba Delalića, Lars Saabye Christensen posjeduje magičnu moć pri-povjedačkog dara i zgrušnjavanja »hamsunske dimenzije«, koju kritičari još nazivaju *božanstvenom komedijom* ili *vražjom tragedijom*. Pisac poznaće svoj grad i izvana i iznutra, njegov mentalni i socijalni zemljopis.

Roman odlikuje velika snaga odanosti, ljubavi i privrženosti kao što je ona koju gaji silovana djevojka Vera prema prijateljici iz djetinjstva Rakel, koja je završila u koncentracijskom logoru. Te emocije stoje na dnu duše kao stanje, kako je obiteljski liječnik, dr. Schultz, imenovao razlog prve Verine šutnje, »... kao da je ta šutnja nasljedna i sad je došla do Vere s još većom snagom. Šutnja je vikala u njoj.«

Lars Saabye Christensen na jednom mjestu kaže »... ono što ne uspiješ ispričati u jasnom prezantu, u čvrstoj valuti, uglavnom je sranje i umjetnička ambicija...« Slijedeći njegovu nehotičnu uputu, prevoditelj Munib Delalić sav roman prevodi u aoristu koji je najблиži ali je ujedno rijetko korišten glagolski oblik u suvremenoj literaturi.

Iako ta činjenica na samome početku čitatelju može zasmetati i djelovati pomalo rogobatno, kasnije se uvida da to nije bio prevodilački hir, nego je tim postupkom prevoditelj želio da roman dobije na živosti i na dramatičnosti, budući da knjiga sadržava 628 stranica i bi bilo teško do kraja održati radoznu napetost kod današnjeg čitatelja.

Komunikacija koja teče između glavnog lika, dječaka Barnuma i njegova prijatelja Pedera (osobno ime) jedina je izravna i otvorena komunikacija u ovom romanu. Njihov odnos prati prijateljska odanost i potpuno povjerenje do zadnjeg trenutka.

Osim živih likova važnu ulogu u romanu ima i sjajno dugme koje je Verina baka (Barnumova prabaka) našla na tavaru, spomenutoga 8. svibnja 1945., a ono je jedini materijalni dokaz s mjesta zločina (silovanja) i očito je pripadalo počinitelju. Dugme se provlači kroz čitav roman, gubi se, nestaje, ide od ruke do ruke i pronalazi se kad se najmanje očekuje. Na njemu je bila kratka nit crnog konca koja se vremenom izgubila, ali se njezina crna sjena provlači kroz čitav roman kao vjesnik dozačih nesreća.

Pisac pred čitatelja, uz tok glavne radnje i glavnih likova, prostire nekoliko sudbina koje nisu osvijetljene »centralnim reflektorm«, nego se nalaze u takozvanoj polusjeni, ali nisu manje važne; sudbina već spomenute Verine prijateljice Rakel, sudbina roditelja Barnumova prijatelja Pedera, sudbina prvih susjeda iz čijeg se stana čuje uvijek jedna te ista melodija s klavira, sudbina roditelja Barnumove djevojke Vivijan. Sve te sudbine čitatelj prati kroz »mutno staklo«, ali ipak dovoljno vidljivo da sam stvori sliku.

Lars Saabye Christensen nemile događaje; čin silovanja, nehotično (?) ubojstvo ili nesretan slučaj, samoubojstvo, oslikava bez suvišnih detalja i mučne patetike, oštro i snažno, a ožiljcima tih zbivanja, koji se pojavljuju na vrlo vidnim mjestima, likovi bivaju trajno obilježeni.

Pisac vrlo vješto uspostavlja korelativ između dva lika; dječaka Barnuma koji priča priču u prvom licu i njegovog *polubrata* Freda. Koristeći daljinu i blizinu, fizičku, ali i metafizičku, između njih dvojice, Freda, po svemu problematičnog, pravog, punog neizrecivog bijesa, šutljivog i zatvorenog, budući da je na svijet došao kao *produkt silovanja* i osjeća se neželjenim, i tihog i na neki način podložnog, mladeg Barnuma, vlada stalna napetost, i na vrlo čudan način iskazivana ljubav kao što je vidljivo iz rečenice koju *polubrat* Fred izgovara na početku romana: *Hoćeš da ubijem tvoga oca za tebe, Barnume?*

Što je Fred dalje to je čežnja za njim veća. Njegova sveprisutnost određuje Barnumov odnos prema obitelji, prema djevojci, kasnije supruzi, prema prijatelju. Taj odsutni, a stalno prisutni stariji *polubrat*, ma gdje se nalazio čini da se njegovom mjerom mijere sve vrijednosti. Kuća je puna pitanja koja ostaju neizgovorena, puna šutnje o Fredu i puna Fredove šutnje. Još prije nego što se Fred rodio, prabaka je »proročki« izjavila: »Na ovo dijete moramo dobro paziti.«

Christensenova je obitelj zatvorena za vanjski svijet. U nju pisac jedva nekoga »pripusti«. Prisutni su povremeno samo poreznik, kućepazitelj, dječakov prijatelj, nezvan gost i alkohol, kojim kao škarama, iz neke opće slike pojednini članovi obitelji »isjecaju svoj život« i za koji Christensen u jednom poglavljvu kaže: »To je velika ljubav. Dobiješ malo i htio bi još. Kad si dobio još, htio bi još više. I sve tako.«

Onaj koji iskaže čežnju za daljinom oputuje bez objašnjenja na surovi otok na kojem je rođen Verin suprug, Barnumov otac, ili se osami u iznajmljenoj sobi broj 502 Cochovog hospica gdje je i otac takoder često tajno boravio. Aura daljine magično se širi u krugovima, poprima oblik otoka s kojega potječe otac, koji je katkad znao očarati i djecu i suprugu, unatoč tome što oni nikada do kraja nisu saznali njegovo, u najmanju ruku, sumnjivo zanimanje i

njegov izvor zarade. On je djecu više plaošio svojim postupcima i naglim promjenama raspoloženja nego sto ih je štitio. Možda je i zbog toga jedina »nekrunisana« glava obitelji *polubrat* koji i iz daljine i izbliza na svoj čudan način bdije nad mlađim i slabijim bratom Barnumom, nevezano za to koliko je njegovo fizičko biće odsutno ili prisutno.

Nikada do kraja dorečen, mali zatvoreni svijet braće u kojem je katkad prisutan i otac, doduše rijetko i uvijek dramatično, još je i vidljivo podijeljen između braće bijelom crtom, nekom vrstom krede, koju je povukao *polubrat* Fred po sredini sobe kako bi na neki način »zaštitio svoj teritorij«.

U *Polubratu* nema idiličnih predjela »zimske bajke« bijelog snijega ni polarnih noći. U društvenim i obiteljskim relacijama poslije rata nije uspostavljen čvrst sistem.

Iako je Christensenov svijet uvjerljiv, živ, skoro pa uobičajen, na jednoj strani, na drugoj se strani svim likovima život ruši i raspada po svim šavovima. Njegovi su junaci više ružni nego lijepi, neki čak na granici nakaznosti, kao likovi u cirkusu, u kojem je poslije bijega od kuće odrastao (ako se tako može reći, jer je opisan kao izrazito nizak čovjek) Verin suprug, Barnumov otac, koji je ukućanima iz tog cirkusa dovezao »u miraz« samo jedan žuti automobil i donio kovčeg s pljeskom.

Fred je također uglavnom odrastao izvan kuće, no njegovo prebivalište ostaje tajnom skoro za sve članove obitelji. On je dragovoljno odabrao izopćeništvo i izolaciju. Ponegdje su vidljivi tragovi njegovih dolazaka, negdje se samo slute, a negdje njegov, skoro za sve ukućane neprimjetan dolazak, iz korijena mijenja živote onih kojima je najdraži.

Christensenovi junaci su svi do jednoga na neki način gubitnici.

Radnja romana se razgranava uspinje i taman kad pomislimo kako je život glavnih likova konačno krenuo s mrtve točke na bolje, kako su stvoreni svи preduvjeti da se uspije (Barnum se ženi, postaje poznat pisac od koga se iz inozemstva naručuju scenariji, njegov najbolji prijatelj Peder mu je uvijek pri ruci, neka vrsta menadžera), sve se jednim dogadajem mijenja i Christensen na kraju svu radnju opet majstorski sažimlje, vraća na početak u jednu točku od koje je sve i počelo — u *polubrata*.

Njegovi su likovi tako umreženi da se čini kako je svakom njihovu postupku prethodio dogovor, međutim, njihovi uzajamni odnosi vodeni su nečime što je izvan svjesne odluke ili volje svakog pojedinog lika.

Christensen i sporedne likove vrlo uverljivo ocrtava i to samo u nekoliko poteza; majku Barnumova prijatelja Pedera koja je u invalidskim kolicima i samo slika, a slike ostavlja nedovršenima, majku Barnumove djevojke/žene, lica unakažena u automobilskoj nesreći koja sve vrijeme provodi u zamračenim prostorijama i nikada ne izlazi iz kuće. Upravo u tim »sličicama« leži Christensenova velika vještina gradijenja likova.

Jedini detaljno opisan lik je otac, ali s naglašenim fizičkim nedostacima i manama; invalidna ruka, nizak rast, u najmanju ruku neobična frizura, bizaran stil odjevanja i sl.

Lars Saabye Christensen ne podliježe dramatičnosti dogadaja, on ih velikom magijom pripovijedanja drži »pod kontrolom« i vodi mirnom rukom ne dopuštajući da oni bitno utječu na rasplet.

Nijedno od 45 poglavlja ovoga sjajnog romana nema slabih mjesta, »klonuća« i posrtanja. Roman je pisan skladno, vješto s čvrstom strukturu gdje ni razina emocija ne uspijeva ni na trenutak razoriti nijednu sliku pojavnog svijeta.

U maniri velikog majstora, klasičnom metodom, Lars Saabye Christensen ispričao nam je na najsuvremeniji mogući na-

čin, možda ne »pravi norveški«, ali zato **pravi veliki europski roman**.

Bez obzira što roman sadrži 628 stranica, roman upravo tamo gdje završava ostavlja mogućnost početka drugog romana u kojem bi mogla biti ispričana *saga* ili kronika »druge generacije« iste obitelji.

Bilo bi vrlo nepravedno ne spomenuti ogroman osobni ulog prevoditelja koji se u taj »pothvat« predao s velikim žarom te nam je prijevodom ovog romana kao i spomenutih antologija ponovno približio noviju norvešku književnost i u te prijevode unio, budući da je i sam književnik, poznašan dio vlastitoga književnog dara i energije.

Na kraju je potrebno spomenuti i jednostavno, ali lijepo dizajnersko rješenje omota knjige i kvalitetan uvez (što nije zanemarivo ako imamo na umu debeljinu knjige).

Naravno, posebnu pohvalu zasluguje i izdavač *Filipid* kojemu objavlivanje prijevoda knjiga norveške književnosti, ruku na srce, ne može priskrbiti materijalni dobitak, ali mu svakako može osigurati ugled.

JOZEFINA DAUTBEGOVIĆ

Mit se zalijepio kao čičak

Tihomir Ponoš: *Na rubu revolucije — studenti '71*. Profil, Zagreb, 2007.

Pisanje historiografskih monografija o pojedinim odsjećcima nacionalne povijesti — elementarno je — zahtijeva vremenski odmak i koliko-toliko pouzdane izvore. Dati opći pregled ili izvršiti presjek kroz osnovne karakteristike dogadaja u nekom vre-

menu, zahtijeva iscrpan rad, neutralno stajalište i iskusna istraživača. Sva ova, usputno spomenuta pravila, vrijede i za publicističke rade koji pretendiraju biti »povijesnim slikama« ili životopisnim svjedočanstvima o prošlim vremenima. Na žalost, publicistička knjiga *Na rubu revolucije — studenti '71.* Tihomira Ponoša nema ni jednu od pobrojenih karakteristika. Nije ni sudionik (rođen 1970.) pa da memoarski svjedoči o studentskim previranjima 1971. godine. Kao profesor filozofije i povijesti i novinar po zanimanju prikupio je dosta opširnu gradu o studentskoj '71., načinio kronološki pregled dogadaja, anketirao neke od sudionika te u duhu kroatocentričnog pogleda na stvari načinio dosadnu knjigu o napuhanim i precijenjenim zbivanjima iz 1971. Knjiga je plošna i monotona podjednako kao onodobni partijski izvještaji o devijacijama za vrijeme *maspoka*. Drugačije i ne može biti jer sama zbivanja nisu inspirativna, što se i sa stranica ove knjige jasno vidi, a što smo i mi, koji smo na izvestan način sudjelovali u opisanim zbivanjima, već tada jasno vidjeli i znali. Ono što ne znamo i što još dugo nećemo znati, ma s kojih stajališta pokušati interpretirati i studentski pokret i šira zbivanja tzv. liberalizacije i demokratizacije u ondašnjoj Jugoslaviji, jest to iz kojih se inozemnih i domaćih centara manipuliralo ljudima u ostvarivanju ciljeva koji sa stvarnim interesima tih istih ljudi i širokih slojeva društva nisu imali nikakva zajedničkog dodira. Naprotiv, bili su im suprostavljeni i izvodeni su na štetu svih naroda i narodnosti tadašnje Jugoslavije, a tu štetu trpe današnji gradani svih država stvorenih iza nasilne dekompozicije Jugoslavije. Ostvarile su se najcrnje slutnje svih kritičara *maspoka* (i ostalih jugoslawenskih pseudodemokratskih pokreta) a kotač povijesti, kako se to kaže, vraćen je unazad.

Ponoševa knjiga je dobro došla kao podsjetnik na generacije studenata iluzionista koji su se vrlo brzo »sabrali« i već u socijalizmu etablirali. Oni koji nisu uspjeli

pronaći svoje mjesto u ondašnjem stvarno gradanskom društvu, poslužili su se nasiljem tzv. nacionalne revolucije gurnuvši vlastiti narod u grotlo svojih iluzija, pokušivši vrhnje socijalističke društvene akumulacije, pretvorivši se u tajkune i tajkunčice, političare i politikante iz naših »malih mista«, iz »našeg sokaka«, u — sve u svemu — poslušnike dekristijaniziranih i dehumaniziranih turbokapitalističkih gospodara. Ali ono što nije dobro jest to što je knjiga opterećena mitskim i stereotipnim stajalištima, te oportunističkim i političkim pristupom problematice studentskoga pokreta 1971. godine. To je još jedan dokument koji slavi hrvatske iluzije i poraze, stvarajući jedan nejasan i otrovan amalgam u kolektivnoj podsvijesti iz kojega ne može iznici ništa pozitivno. Kao što 1971. i dalje nitko nije želio prijeći s riječi na djela, tako se 1991. nitko nije pri svojim djelima usudio držati poštene i dane riječi, riječi humanizma ili, za one koji vjeruju, Božje riječi. Iz hrvatske šutnje uletjelo se u hrvatsku halabuku, maglu i dim, a kad se sve razbistrilo — ostala je mučna spoznaja o vazalstvu i gorak okus zločina.

Najvrjedniji dio knjige jest uvodno slovo urednika knjige i povjesničara Tvrta Jakovine: *Idealističkoj, hrabroj (i ludoj) mladosti*. Od prve do posljednje riječi ovega majstorski složenoga teksta izbjiga skepsa i profesionalni otpor da se kaže i najmanja ocjena, vlastiti stav ili interpretacija zbivanja o kojima knjiga govori. Izkusnom i, koliko nam je do sada poznato, dosljednom znanstveniku Jakovini jasno je da se o tome vremenu, akterima i bitnom značenju i značaju dogadajā još ne može znanstveno meritorno i pošteno govoriti. Ne samo zato što su mnogi od sudionika još živi, više ili manje djelatni, već zato što ozbiljna analiza vrlo brzo zapada u golem kompleks historiografskih pitanja (još ni izbliza stvarno istraženih u hrvatskoj historiografiji), a koja se pitanja vuku od Prvoga rata, preko medurača, Drugoga rata, socijalističkog razdoblja, do tzv. nacio-

nalnih revolucionarnih zbivanja 1970-ih, te rata i raspada SFRJ 1990-ih. S druge strane, Jakovina kao povjesničar koji (među rijetkim u hrvatskoj povijesnoj znanosti) 1990. nije izgubio pamćenje i kojemu politikantska amnezija nije osakatila znanstveni habitus, dotakao je uzgred (ali ipak) sržno pitanje od kojega bi trebalo polaziti u tumačenju ovoga razdoblja, kao i onih prije i poslije 1971., kako je Hrvatska, odnosno Jugoslavija »zemlja seljaka i vrlo uskog sloja elite postala mjesto gdje se studirati moglo čak iako ste bili siromašni i iz obitelji koje su ranije svoje najbolje i najbistrije možda mogle dati jedino u svecenike.« Ali ta konstatacija zapravo najviše govori o naravi društva, a ne o ozbilnosti studentskoga bunta, jer studenti su, kaže Jakovina, »mogli zapaliti društvo, ali sami ga nikada nisu mogli dokraja ugroziti.« Već se u naslovu apostrofira marginalnost sudionika i zbivanja koja kao da su oni potakli. Bolji poznavatelji tih a i drugih zbivanja i prilika, vrlo dobro znaju da je riječ o margini marginine margine!

NIKICA MIHALJEVIĆ

Uloga pića u svjetskoj povijesti

Tom Standage: *Povijest svijeta u šest časa*. Jesenski&Turk, Zagreb, 2006. Prevela: Tamara Slišković

Koncept knjige prilično je jasan već iz samog naslova. Šest pića koja su odigrala značajnu ulogu u svjetskoj povijesti. Pivo, vino, žestoka pića (ponajprije rum i viski), kava, čaj i Coca-cola. Svi ih znamo. Svi smo ih probali. Svatko ima svoje favorite,

svoje preferencije i svoje predrasude. Gotovo svatko je razvio vlastitu filozofiju tih pića, a sigurno i teoriju i praksi pijenja. No, iako autor klasificira prevladavajuća pića po povijesnim razdobljima, u svrhu oslikavanja i potvrđivanja svojih teza o povezanosti i medusobnom utjecaju civilizacije, kulture i tekućina koje život znače, današnje eklektično razdoblje je razdoblje pluralizma pića i medusobnog miješanja. Anything goes. Pogotovo ako ste srednjoškolac ili student vrlo ograničenih finansijskih sredstava. Od *mussolinija* (vino i malinovac) mojih roditelja do vječnog *bambusa* (vino i Coca-cola) moje generacije devedesetih i nultih. Vino je konstanta, a ova druga sastavnica kao da najsazetiće i najsadržajnije izražava društvenu promjenu od socijalističke autarkije do globalizacijske uniformnosti.

Ako se malo promisli, lako je vidljivo kako od navedenih šest pića jedino pivo nije moguće kombinirati ni s kojim drugim pićem. Možda je upravo to razlog zašto se pivo često tretira kao prehrambeni proizvod. I zašto, prema mojoj skromnoj opažanju, izaziva intenzivnije emocionalne reakcije od drugih pića: ili ste vjerni sljedbenik kulta ili ga naprsto prezirete. Pivo nije piće kompromisa, ne možete ga degustirati kao vino, ili uživati u malim kolicinama kao kavu ili žestoka pića. Boca od 0.33l je uvreda svim ljubiteljima piva, ali je prava mjera za one koji pivo ne vole, već ga samo ponekad toleriraju.

Bilo kako bilo, preferencije su različite, ljudi se obično dijele prema opoziciji vino — pivo, kava — čaj, dok Coca-colu piju manje—više svi. Od žestokih pića, ipak je na ovim prostorima najomiljenija votka, barem među mladim generacijama. Slavenska solidarnost. *Eier-konjaci*, *cherry brandyji*, likeri, *vlahovi*, *biteri* roditelja tih mladih generacija nekako su nestali zajedno s plesnjacima, a među protagonistima brutalnih vikend-opijanja tranzicijske Hrvatske zacijelo izazivaju podsmijeh, koji

»radikalne« mlade generacije uvijek gaje prema »konzervativnim« starijima.

Na vrhu piramide hrvatskih svakodnevnih rituala, bez obzira na materijalno stanje, klasu, društveni status, dob ili obrazovanje, jest ispijanje kave. Ljudi koji ne piju kavu imaju ozbiljan razlog za osjećaj nelagode i nedefiniranog srama, a društvo prema njima osjeća svojevrstan otklon, kao i prema ljudima koji uopće ne piju alkohol. Nekako miriši na radikalizam i isključivost. Ili izrazito vježbanje samodiscipline do mazohizma u strahu od poroka ili neutrotična briga za zdravlje. Simbolom brige za zdravlje postala je polulitrena bočica negazirane vode, kao vjerni pratilac zaposlenim individuuma u krstarenju gradom ili kao umirujuća sigurnost gutljaja eliksira života tijekom napornog posla ili naporne tjelovježbe. Sjećam se vremena, ne tako davnih, prije nekoliko godina, kada gotovo nijedna normalna osoba ne bi naručila vodu u kafiću ili kupila bočicu vode u dućanu radi trenutnog utaženja žedi. Svi su pili gazirana pića ili sokove. Svi znamo da voda zaista jest najzdravije piće i da će, s druge strane, njen nedostatak, postati golemi ekološki, društveni i politički problem u budućnosti, no prijateljstvo, komunikacija, umjetnost, druženje, ljubav i sreća obično su praćene nekim drugim tekućinama. Gotovo da bi bilo moguće napisati alternativnu povijest čovječanstva, koja ne bi, kao ova knjiga razotkrivala utjecaj marginalnog faktora (pića) na oficijelnu povijest ratova, osvajanja, borbi za nezavisnost, revolucija itd. već socijalnu i emocionalnu, individualnu povijest u kojoj pića igraju puno značajniju ulogu, čak i ako ne slijedimo Baudelaireov kategorički imperativ Opijajte se! Jer, naslov ove knjige ipak zavarava. Ne radi se o povijesti svijeta. Pa čak i ako toleriramo europocentričnost, ni o povijesti Europe. Već o dosjetljivom pokušaju da se odabrani povjesni dogadaji prikažu iz čašocentrične perspektive. Ova

knjiga nije prinos povijesti svijeta već istraživanje koji društveni, kulturni i politički rituali i procesi su proizašli iz proizvodnje, rasprostranjenosti, trgovanja pićima ili navike pijenja odredenog pića, ali i istraživanje suprotnosti procesa — kako su već postojeće društvene okolnosti potakle rasprostranjenost i naviku pijenja toga pića. Za razliku od kave i čaja čija su svojstva otkrivena slučajno, neka su pića direktni rezultat razvitka civilizacije i novih tehnologija: pivo je slučajna posljedica prelaska na sjedilački način života i bavljenje poljoprivredom, rum je posljedica težnje za minimizacijom troškova u proizvodnji alkohola u doba razvoja prekomorske trgovine. No, iako su produkt društva, često povratno djeluju na društvo. Tom Sandage često zanemaruje tu dvostruku spregu. Točnije, uočava je tek povremeno, naročito u poglavljima o žestokim pićima, kavi i čaju dok su poglavљa o pivu i vinu koncipirana kao deskriptivno navodenje više-manje poznatih povijesnih, arheoloških i kulturoloških činjenica, upotpunjениh ponekom zanimljivošću i anegdotom. Djełomično je tome uzrok i udaljenost tih vremena od sadašnjeg trenutka te u skladu s time nedostatak potpunijih izvora, posebice vezanih za pojavu piva nakon neolitske revolucije. Zbog drugaćije koncepcije društva i politike u starome vijeku i radikalne podjele na moćnu elitu i nevažnu i zanemarenu masu te niske razine tehnologije i slabe prostorne i svake druge povezanosti, pića, načini i rituali pijenja te mjesta i okolnosti pijenja, nisu mogla utjecati na promjene ni unutar specifičnog društva ni na globalne tokove svjetske povijesti. Zanimljivo je da nakon starog vijeka, autor direktno prelazi na početak novoga vijeka i doba prekomorskih otkrića, preskačući punih tisuću godina, time afirmirajući prežvakano tezu o mračnom srednjem vijeku tijekom kojega se nije ništa značajno, a kamoli progresivno dogo-

dilo, no ujedno afirmirajući i već spomenuto europsentrično videnje povijesti prema kojemu Europa = svijet, vrlo efemerno spominjući arapsku i kinesku civilizaciju, a potpuno ignorirajući drevne indijske i indijanske civilizacije, koje su sve svoj najveći procvat doživljavale u doba »europskog mračnog srednjega vijeka«.

No, takva koncepcija povijesti ima smisla ukoliko promatramo kolonizaciju na početku novoga vijeka kao prvu zaista svjetsku globalizaciju, koja otada pa do danas nepogrešivo funkcioniра na osi centar — periferija. Proizvodnja ruma u tijesnoj je vezi s trgovinom robljem; odnos centar — periferija odnos je razmjene dobara nejednakе vrijednosti, a tek ponekad vodi do neočekivanih posljedica: korak prema rješenju »indijanskog pitanja« zbog neotpornosti istih prema žestokim pićima ili korak prema sukobu američkih kolonija s maticom zemljom zbog nepravednih trošarina. O ulozi bostonске čajanke u američkoj borbi za nezavisnost ne treba ni govoriti. Standage jasno, jednostavno i pregledno iznosi povezanost društveno-povijesnih procesa novoga doba (16–18. st.), razumljivo čak i potpunim laicima, no zbog koncepta knjige kao povjesnog pregleda ne može se upustiti u dublju razradu i problematiziranje najzanimljivijih momenata — ulozi kavana kao prosvjetiteljskog interneta u razmjeni informacija i utjecaju na gospodarsko-političke procese; povezanosti trgovine čajem, uspona industrijskog društva i pojave novoga društvenog sloja, proletarijata, u Velikoj Britaniji ili pak utjecaj Istočnoindijske kompanije na trgovачke tokove čaja i opijuma što je imalo ozbiljne posljedice po razvoju indijske industrije i sveopćeg nazadovanja Kine. Autorov odabir jest nepretenciozan i neutralan stil koji se suzdržava od eksplicitnih kritika, kontroverznih uvida, revidiranja općeprihvaćenih koncepata, no već samo uzmanjanje zdravo za gotovo spomenutih polaz-

nih postavki u poimanju povijesti, bez refleksije o vlastitoj metodološkoj poziciji govori mnogo iako se ne bih upuštalа u ideološke teorije zavjere već tu činjenicu jednostavno pripisala namjeri autora za pojednostavljenjem i pitkošću teksta. Doduše, taj stil svoje slabe strane najočitije odaje u poglavljу o Coca-coli koje složenu i izrazito poticajnu temu svodi na opća mjesta i nebitne anegdote. Saznajemo koji američki predsjednici i vojni časnici su voljeli Coca-colu, a koji nisu, o statusu Coca-cole za vrijeme hladnog rata i za željezne zavjese ili na Bliskom istoku, no ne saznamo ništa o ulozi Coca-cole u složenoj mreži odnosa američke politike, kapitalizma, domoljublja i društvenih i ideoških vrijednosti koje utjelovljuje. Autor reproducira ubičajene fraze o Coca-coli kao simbolu demokracije, američke slobode, potrošačkog društva i individualizma, nikada ne dovodeći u pitanje tu simboličko-ideološku reprezentaciju, što ipak pomalo čudi u vremenu kada se davno prestalo vjerovati u Ameriku kao obećanu zemљu slobode i demokracije. Takvo plošno, politički korektno i čitateljski neintrigantno tumačenje ipak odudara od sažete i jednostavne, ali smislene i sadržajne interpretacije društveno-povijesnih procesa u prethodnim poglavljima.

Razmaženijim čitateljima iz struke, naviklim na hermetičan teorijski diskurs, ova knjiga može biti razočaravajuće banalna. S druge strane, nudi putokaze i daje ideje za daljnje, inovativno razmatranje, ne povijesti svijeta, već povijesti pića, koja, istina, nekad zna (ne)zgodno intervenirati u tijek velebne, oficijelne povijesti, no ipak je, češće, samo njezina ugodnija polovica.

LANA MOLVAREC

O odnosu vjere i razuma

Josip Oslić: *Vjera i um.*

Neoskolastički i suvremenih pristupi.
Biblioteka Filozofska istraživanja,
knjiga 126. Hrvatsko filozofsko
društvo, Zagreb, 2004.

Gоворити о односу вјере и разума одувијек је значило бавити се осјетљивим, а често и опасним послом. Довољно је присјетити се рујна прошле године, Regensburga и предавања које је носило *riskantan* назив: *Vjera, (raz)um i sveučilište. Sjećanja i razmišljanja*. Автор и протагонист био је папа Бенедикт XVI., а реакције су биле trenutne, конкретне и, најчешће, трагичне. Овдје треба имати на уму да је несрећно и непотребно цитирање близанског cara Manuela II. Paleologa (1391. — 1425.) у односу на тему читавог предавања било споредно или barem небитно. Средња мисао била је уредоћена углавном на однос вјере и (раз)ума, а не на зимско логоровање близанског cara u Ankari, где је овај дијалогизирао с неким ученим Perzijancem. Темељна је, dakle, Papina теza у томе да је дијалог међу религијама и цивилизацијама — то онда значи и дијалог између свјета религија и свјета зnanosti i umjetnosti, али и политike i ekonomije — nemoguć ako сама религија занјеће Λογος, i то u svoj punini njegova značenja. Занјекати рационални елемент религиозности не значи, naime, ništa drugo nego шиrom отворити vrata vjerskom насиљу i fanatizmu, ali i zatvoriti se за дијалог s природним znanostima, koji je već sam po sebi nužan. Штета је што ова порука nije bila izrečena na mudriji način. Sa držajno potpuno isti (ali spretniji) poziv na *dijalog i suradnju* između vjere i razuma uputio је папа Ivan Pavao II. u svojoj enciklici *Fides et ratio* (1998.).

Već i ово kratко prisjećanje otklanja svaku сумњу ne само u aktualnost говора о односу вјере i razuma, nego i u njegovu nužnost, a то је сасвим довољан razlog da svaki прinos на том подручју засluži našu pozornost. Ovoga nezahvalног posla prihvatio se i profesor filozofije na Katoličkom bogoslovnom fakultetu (KBF) Sveučilišta u Zagrebu dr. Josip Oslić u svom djelu *Vjera i um. Neoskolastički i suvremenih pristupi*. Ako на brzinu prelistamo Oslićevu djelo, mogli бismo lako zaključiti kako pred собом имамо povjesno-kritički prikaz Katedre za filozofiju zagrebačkoga KBF-a, ili još bolje, prikaz znanstvenih prinosa које су дали тројица glasovitih profesora s ове Katedre: Stjepan Zimmermann, Vilim (Wilhelm) Keilbach i Vjekoslav Bajšić. Меđutim, cilj Oslićeva писања nije u prvom redu povijesne naravi, nego u tome да se открију »one filozofsko-teološke поставке које ће i danas omogućiti jedno плодно водење razgovora, било s tradicijom било s другим sugovornicima који не zastupaju ista ili slična uvjerenja, било sa svijetom znanosti«. Zato ni odabir trojice profesora nije slučajan.

S методолошке тоčke гледиšta vrlo je korisno što na почетку knjige nalazimo uvodno poglavље, jer nas u njemu autor suočava s duhovnim ozračjem sredine i vremena u kojima су djelovali Zimmermann, Keilbach i Bajšić. Овде је, уствари, riječ о нешто širem vremenskom razdoblju, na čijem почетku стоји enciklika пape Lava XIII. *Aeterni Patris* (1879.), dok на другој strani стоји малоčas споменута enciklika пape Ivana Pavla II. *Fides et ratio* (1998.). Prva enciklika била је одговор Crkve на modernističke i liberalističke идеје 19. stoljeća, a one су се, filozofски гледано, прије svega temeljile на subjektivizmu Immanuela Kanta (1724. — 1804.), koji је — glasno као нико прије njega — уstvrdio да metafizika не може proširiti naše znanje o svijetu, niti pružiti sigurno znanje o egzi-

stenciji i naravi Boga. *Aeterni Patris* potvrdila je mogućnost racionalne spoznaje osobnog Apsoluta, postavljajući u isto vrijeme Tomu Akvinskog za glavnog učitelja na filozofskim i teološkim učilištima Crkve. Međutim, Oslić jasno primjećuje kako je takvo promicanje tomizma završilo u zapostavljanju ostalih filozofa kršćanske provenijencije, a u isto vrijeme nije dovelo do istinskog suočavanja s aporijama suvremenog svijeta. Točku prekretnicu, kao što je opéepoznato, označio je Drugi vatikanski sabor, dok svojevrsni vrhunac u korist *dijalogu* predstavlja baš Wojtylina enciklike *Fides et ratio*. Ona je relativizirala svako filozofsko polazište koje je sebi pripisivalo ekskluzivitet, a sama je postavljena bitno dijaloški. Očito je, dakle, da su kršćanski mislioci, dok su vodili dijalog s različitim filozofskim pravcima, ali i sa svjetom prirodnih znanosti (kojem su toliki i sami pripadali), u isto vrijeme stvarati ozračje dijaloga u svojoj najužoj sredini. Tim više je vrijedan Oslićev pothvat, jer pokazuje da se takvim ljudima može pohvaliti i naša sredina.

Među njih se ubraja ovdje već spomenuti Stjepan Zimmermann (1884. — 1963.), kojem Oslić posvećuje prvo poglavje knjige *Vjera i um*. Iz bogate Zimmermannove ostavštine naš je autor izabrao Jaspersov egzistencijalizam — djelo dosad neobjavljeno. Sama koncepcija Oslićeve studije pokazuje kako je njen prvi cilj potraga za »mogućim točkama plodnoga susreta između egzistencijalizma i neoskolaštike«. Tako se kao prva moguća točka susreta izdvaja Jaspersov govor o odnosu *egzistencije i transcendencije*. Kao što je poznato, s ovim se filozofom se na put prema transcendenci može poći samo iz one egzistencije koja je pogodena iskuštvom *graničnih situacija*. Međutim, kod Jaspersa transcendencija znači da je *samstveni samobitak (Selbst)* kadar samoga sebe *proizvesti* kao transcendenciju, odnosno

kao *causa sui* kojoj više nije potreban nikakav dokaz ili izvodenje iz nekog višeg bića. I ono što je ključno: iskustvo transcendentnosti nije ni u kakvom predmetnom odnosu, pa prema tome ne može biti ni temom *predmetnog* i *popredmećujućeg* znanja. Tako je Jaspers zanijekao mogućnost racionalne metafizike i objektivne spoznaje Boga. Jasno, Zimmerman je iz svoje neoskolaštice pozicije zaključio da takva filozofija ne može biti »religijska samo zato što nije ateistička«. Sreća je u tome što on nakon ovog zaključka nije stavio točku i završio svaku raspravu s Jaspersom. Posve suprotno, došlo je do svojevrsnoga obrata, kada je shvatio — kako izvrsno primjećuje Oslić — da ustrajavanje na okvirima vlastite metodologije na koncu završava u neplodnom monologu, koji vodi do »jedne slijepje ulice u kojoj se sužava pogled i za vlastitu poziciju«. Ovdje moramo poslušati zaključak samog Zimmermanna: »Čini se po tome, da ipak nije medu nama sve tako tude, i da u Jaspersovoj koncepciji egzistencije nije baš 'praznina'.« Može se slobodno reći kako je najveća vrijednost ove Oslićeve studije u tome što na *primjeru iz prakse* pokazuje da je za kvalitetan dijalog nužno priznati autonomiju raznih spoznajnih pristupa — u ovome slučaju raznih načina spoznaje Boga.

Zimmermannov nasljednik na Katedri za filozofiju zagrebačkoga KBF-a bio je Vilim (Wilhelm) Keilbach (1908. — 1982.). Njegova filozofija religije tema je drugog poglavљa Oslićeve knjige, pri čemu ključno mjesto zauzima pokušaj opravdanja religijskog pluralizma. Kao što je već naznačeno, o stajalištu s obzirom na odnos vjere i razuma ovisi čitav niz drugih, konkretnih i svakodnevnih odnosa, a jedan od najsjetljivijih — i jučer i danas — jest odnos medu samim religijama, ali i od njega neodvojiv odnos medu velikim civilizacijama. Ne treba niti spominjati da je sama filozo-

fija religije nemoguća, ili barem beskorisna, ako se *a priori* zanječe racionalni element religioznosti. Pitanje religijskog pluralizma u tom slučaju teško može dobiti odgovor koji neće biti krvav. U tome se iščitava i aktualnost glavne Keilbachove teze — koju Oslić jasno ističe — da pluralizam religioznih i etičkih vrednota ne treba shvaćati u negativnom, već u pozitivnom kontekstu, kao čovjekov povijesni hod prema konačnoj Svrsi i konačnom Smislu života. »Tajna mnoštva religija« za Keilbacha leži u »tajanstvenoj različitosti i *nemjerljivosti individualnog ljudskog*«, baš u onoj *nemjerljivosti* koja teži susretu s Bogom. To je, zapravo, zajednički izvor religioznosti svih ljudi, koji — prema autoru ove knjige — »treba omogućiti susret među prividno najrazličitijim i prividno najoprečnijim religijama«. Bez tog susreta sigurno ni onaj prvi — s Bogom — ne može biti autentičan. Na ovakvoj studiji autoru treba čestitati!

Ako bismo Zimmermannovu filozofiju mogli nazvati paradigmom promišljanja o odnosu vjere i razuma pod vidikom ljudske spoznaje, a Keilbachovu pod vidikom mude religijskog dijaloga, onda možemo reći da s prikazom filozofije Vjekoslava Bajšića (1924. — 1994.) Oslić otvara veliko pitanje odnosa između religije i prirodnih znanosti. U središte istraživanja postavio je Bajšićevu shvaćanje *duha sinteze*, odnosno *integralne skolastike*; najprije kroz prikaz njegove studije o spoju fenomenološke i skolastičke metode u filozofskom opusu Edith Stein, a potom kroz prikaz analize *triju mogućih pristupa duhu sinteze*, iza kojih stoje Federik Grisogon, Marko Antođije de Dominis i Ruder Bošković. Na njihovim primjerima Bajšić razmatra *tri crte* koje je postavio kao uvjete sinteze uopće — vjeru u jedinstvo intelekta i bitka, *iskrenu širinu misli te hrabrost konstruktivne afirmacije* — te pokazuje da oni ne stoje »kao neki razdvajajući medaši, već kao bitne

poveznice skolastike i novoga vijeka« (Oslić). Najveća vrijednost ove posljednje studije jest u tome što otvara pitanje dijaloga između religije, filozofije i prirodnih znanosti. Baš kao što se čitanjem svetih knjiga ili filozofskim umovanjem ne može doći do egzaktnih prirodoznanstvenih spoznaja, tako se ni matematičkom metodom i(lj) eksperimentom ne mogu pronaći odgovori na *posljednja pitanja* koja prirodne znanosti u isto vrijeme utemeljuju i nadilaze, kao ni rješenja za etičke nedoumice. Dijalog je stoga nužan, a njegov izostanak po svemu sudeći koban. Završno poglavje Osličeva djeła vrijedan je poticaj u tom pravcu.

Na koncu valja reći kako se autor poslužio opsežnom i solidnom literaturom. Ono što bi ovakvo djelo učinilo još vrednijim jest svojevrsno zaključno poglavje koje bi podrobniјe ukazalo na *izlazne perspektive*. One su, doduše, naznačene u uvodnom poglavju, no valjalo bi ih konkretizirati i proširiti. Budući da će za ovakvom knjigom sigurno posegnuti i ljudi koji nisu filozofi *po struci*, bilo bi dobro da se pitanje o mogućnosti metafizičkih spoznaja (rasprava s Kantom) pojasni u najvažnijem: metafizika nikada ne pruža *prinudnu evidenciju* (*evidentiam constringentem*), nego samo *dostatnu evidenciju* (*evidentiam sufficientem*). Zbog toga je (ne)prihvaćanje metafizičkih iskaza uvijek slobodan i odgovoran ljudski čin. Osim toga, kada se jasno istakne da nikada nitko nije niti tvrdio da su metafizički iskazi empirijski provjerljivi, rasprava o njima može se povesti hladnije glave. Takva rasprava potrebna je u svim dijalozima koji se radaju iz odnosa vjere i razuma — danas vjerojatno najviše u dijalogu među religijama i civilizacijama, ali i u dijalogu biomedicine i ekologije s etikom. Stoga Osličeve djelo *Vjera i um* zasluzuje pohvalu, ostajući ujedno poziv da se ovaka razmatranja pretoče u *dijalošku praksu*.

VEDRAN ŠMITRAN

Bosanski, crnogorski, hrvatski, srpski — jedan ili više jezika?

Ranko Bugarski, Celia Hawkesworth (ur.): *Language in the Former Yugoslav Lands.*
Slavica, Bloomington, Indiana, 2004.

Zbornik se bavi lingvističkim aspektima raspada Jugoslavije i razvojem jezične politike koji je uslijedio nakon toga. Obraća se u prvom redu međunarodnoj znanstvenoj javnosti, jer je uloga jezika u dezintegraciji Jugoslavije, kako izdavači Bugarski i Hawkesworth s pravom ističu, izvan regije ostala mahom nepoznata. Publikacija je proistekla iz znanstvenog skupa održanog u rujnu 2000. godine na Sveučilištu u Londonu, na kojem su sudjelovali znanstvenici iz država sljednica bivše Jugoslavije, Velike Britanije, Francuske, Austrije, Švedske, Norveške i SAD-a — uglavnom predstavnici slavističkih filologija koji su se afirmirali naročito sociolingvističkim istraživanjima. Zbornik je tematski samostalna cjelina, ali ga se može smatrati i nastavkom zbornika *Language Planning in Yugoslavia* iz 1992. godine, koji se bazira na skupu održanom u rujnu 1989. na istom mjestu i s djelomice istim sudionicima.

Zbornik se sastoji od šest dijelova. Nakon uvoda (I) slijede poglavlja o Jugoslaviji (Srbija i Crna Gora) (II), Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (III), Sloveniji, Makedoniji i Kosovu (IV), te o srpskohrvatskom odnosno srpskom / hrvatskom / bosanskom u inozemstvu (V). Posljednje poglavje (VI) istražuje »Language Abuse and Yugoslav Disintegration«.

Bugarski se u uvodnom prikazu posvećuje prije svega srpskohrvatskom. Objav-

šnjava kako su jezične diskusije o srpsko-hrvatskom — koji on do početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća tretira kao »essentially a single entity« (3) — anticipirale političke događaje i najavile konačni raspad države četvrt stoljeća ranije. Polemika o jeziku pri tome je služila kao »a cover for deep-seated conflicts and aspirations of a historical, economic and political nature« (4). Bugarski se pita što se dogodilo s jezikom nakon što su se države osamostalile, kad su jezični varijeteti, za vrijeme komunizma priznati kao »varijante«, proglašeni samostalnim standardnim jezicima — hrvatskim, srpskim i bosanskim. Dok u srpskom, kaže autor, nije bilo znatnijeg utjecaja izvana na unutarnji razvoj jezika, hrvatski je postao objektom »of linguistic engineering with the aim of making it as different as possible from both Serbian and their common Serbo-Croatian framework« (8). Kod nacionalnih jezika radi se o »both one language and several languages, depending on the perspective one takes« (6). Na lingvističko-komunikacijskoj razini i dalje je legitimno vidjeti u srpskohrvatskom »a single standard language incorporating several variant norms« (6), dok na političko-simboličkoj razini imamo posla s tri jezika. Bugarski ustvrđuje da uzrok raspada Jugoslavije nije ležao u velikom broju njenih jezika, već u kulturnim i političkim konfliktima koje su jezici odnosno jezični varijeteti simbolizirali. Razlikovanje više razina pri definiranju jezika s jedne i isticanje izvanjezičnih faktora koji utječu na razvoj jezika s druge strane karakterizira većinu priloga ovog zbornika.

Ljubomir Popović opisuje razvoj srpskog od početka 19. stoljeća do današnjih dana. Naglašava razlike u jezičnom uzusu između Hrvatske i Srbije, zbog kojih je srpskohrvatski konstantno zadržavao »a dual structure« (32). To je vrijedilo i za Titovu Jugoslaviju, unatoč nekim zajedničkim srpsko-hrvatskim pokušajima normaliranja u tom razdoblju koji su prešućivali

nacionalnu ili regionalnu odredivost pojedinih jezičnih obilježja. Srpskohrvatski tada ipak nije bio samo mentalni konstrukt, jer su gradanke i gradani recipirali tekstove iz svih dijelova zemlje i jer razlike među jezičnim varijetetima nisu predstavljale stvarnu komunikacijsku prepreku. Odvajanje srpskog od srpskohrvatskog Popović naziva nametnutim procesom, izazvanim hrvatskim napuštanjem jezične unije.

Robert Greenberg istražuje jezičnu problematiku u Crnoj Gori. Tamo se »prosrpski« krug filologa, koji zajedno s beogradskim lingvistima aktivno sudjeluje u standardizaciji srpskog, suočava »procnogorskog« grupi, koja uvodenjem novih glasova, odnosno slova, i nekih morfoloških osobina koje se ne poklapaju sa srpskim pokušava konstruirati samostalni crnogorski jezik. Greenberg pokazuje kako se prosrpski tabor u neku ruku protiv svoje volje približio procrnogorskom kad se — u ime ostvarivanja nacionalnog jedinstva — devedesetih godina u srpskoj filologiji diskutiralo o napuštanju ijekavskog izgovora, da kje izgovora bosanskih Srba i Bosanaca općenito te Crnogoraca, i preuzimanju ekavskog kod svih. U Crnoj Gori su oba tabora bez zadrške zagovarala očuvanje ijekavice. Koji će tabor steći prevlast, ovisi o političkom razvoju, predviđa Greenberg.

Damir Kalogjera i Dubravko Škiljan razmatraju razvoj jezične politike u Hrvatskoj. Kalogjera opisuje politiziranje jezičnih rasprava od sredine šezdesetih godina prošlog stoljeća, koje je u devedesetim godinama dovelo na primjer do toga da su poneki hrvatski izgnanici iz Vukovara u Zagrebu bivali optuživani da govore srpski. Mnoge su hrvatske riječi, bez službenih odredbi, ali uz znatan pritisak medija, proglašene nepoželjnim stranim riječima, među ostalima i rašireni pozdrav »zdravo«, stoljećima postojan u hrvatskim molitvama. Kalogjera ipak zaključuje da su promjene u svakodnevnoj komunikaciji, izuzev nekih termina administrativnog jezika, minimalne, tako da će se južni Sla-

veni i dalje razumijeti, »with perhaps a little more channel noise« (99). I Škiljan konstatira da je do preinaka došlo u prvom redu u leksiku, a da se u bitne jezične razine — fonološku i morfološku — gotovo uopće nije zadiralo, što s obzirom na cilj hrvatske jezične politike, ekskludiranje Srba, začduje. Tu relativnu suzdržanost pri planiranju jezičnog korpusa Škiljan objašnjava strahom od visokih troškova koje sa sobom nosi svako radikalno preustrojavanje standardnog jezika. Istovremeno se Škiljan suprotstavlja tvrdnji nekolicine prominentnih hrvatskih jezikoslovaca kako se u Hrvatskoj devedesetih godina što se tiče jezika nije dogodilo ništa ili ništa značajnog, jer se hrvatski, kako kažu, oduvijek razlikovalo od srpskog i jer su Hrvati te razlike uvijek i bili svjesni. Škiljan upućuje ovdje na svoje istraživanje stavova stanovnika Zagreba prema jeziku iz 1988. godine, po kojem je više od polovice ispitanika tvrdnju da su hrvatski i srpski dva različita jezika smatralo pogrešnom. Da bi odgovorio na pitanje kako je moglo doći do toga da bi se danas pak gotovo svi Hrvati s tom tvrdnjom složili, Škiljan uvodi razliku između simboličkog i komunikacijskog prostora jezične zajednice i pokazuje kako je hrvatska jezična politika u prvom redu intervencijama na simboličkoj razini bitno promjenila svijest odnosno stav hrvatskih govornika prema vlastitom jeziku. Škiljan polemizira s hrvatskim lingvistima koji autonomiju hrvatskog jezika žele dokazati tvrdnjom da za Hrvate njihov jezik obavlja istu funkciju kao i drugi jezici za svoje nacije, odnosno svijeću Hrvata da je hrvatski njihov jezik. Po tom modelu, prema kojem je jezična zajednica ona instanca koja određuje identitet jezika, primjećuje Škiljan, bilo koja jezična zajednica, pa i ona čija je osnova dijalekt ili sociolekta, može utemeljiti novi jezik. Ako nacija sama po sebi garantira identitet jezika, intervencije u jezik i svijest o jeziku morale bi postati izlišnjima, što u Hrvatskoj nedvojbeno nije slučaj.

Josip Baotić i Svein Mønnesland bave se komplikiranom jezičnom situacijom u Bosni i Hercegovini. Obojica polaze, kao i Bugarski, od toga da je moguće govoriti i o jednom i o više jezika, ovisno o tome promatra(ju) li se bosanski / hrvatski / srpski kao — u Baotićevoj terminologiji — »organski« (u smislu genetsko–tipološke kategorije) ili »anorganski« idiom odnosno idiomi (u smislu standardnih jezika) (118). Nakon što su bosanski Hrvati odlučili da će se ravnati prema zagrebačkoj normi, a bosanski Srbi prema onoj u Srbiji, te nakon što su se Bošnjaci prihvatali standardizacije bosanskog oslanjajući se na islamsku tradiciju, nema izgleda za zajednički standardni jezik u Bosni i Hercegovini, konstatiraju oba autora. Obojica u standardizaciji bosanskoga pronalaze i prednosti. Baotić vjeruje da opis bosanskog, nužan za standardizaciju, neće pokazati ništa drugo nego da bosanski s dva druga standarda dijeli istu osnovicu i da su dakle sva tri vrlo slična, što će po njegovu mišljenju stvoriti zdraviju klimu za jezične debate. Mønnesland se nada da će nastojanja oko bosanskoga pobuditi kod slavista veće zanimanje za muslimansku književnost, koja je i u Jugoslaviji i u inozemstvu bila zanemarena. Srpskohrvatsko govorno područje usporeduje sa skandinavskim, oba »with several literary standards within a linguistic area with mutually comprehensible dialects« (156). Mønnesland problematizira nadalje naziv »bosanski« za jezik koji nije koncipiran kao jezik svih stanovnika zemlje, već samo Bošnjaka.

Albina Nećak Lük razmatra slovenski slučaj. Neposredno nakon proglašenja nezavisnosti u Sloveniji dogodila se »a paradoxical thing« (170), naime gubljenje prestiža slovenskog i slabljenje respektiranja norme. Dok su se Slovenci prije rata 1991. koncentriranim akcijama branili od stranih jezičnih, prvenstveno srpskohrvatskih, utjecaja, devedesetih se godina u nekim područjima, čini se, proširila »a kind of Slovene–English diglossia« (170). Na to je

krajem devedestih godina uslijedila reakcija u vidu osnivanja tijela pri parlamentu i vlasti koja bi se trebala baviti jezičnim pitanjima, čime je nastavljena slovenska tradicija njegovanja jezika iz jugoslavenskih vremena.

U Makedoniji je državna neovisnost donijela na dnevni red pitanje srpskog utjecaja na makedonski jezik. Žestina debate, koncentrirane u prvom redu na »srbizaciju« ortografije, potakla je Olgu Mišesku Tomić da svoju tezu o uspješnoj standardizaciji makedonskog, izrečenu 1989. godine, u ovom zborniku opovrgne. Uzme li se u obzir opći jezični razvoj makedonskog, samokritika Mišeske Tomić pokazuje se pretjeranom. Realnija je procjena Victora A. Friedman-a, koji normu uspostavljenu u socijalističko doba — unatoč nekim pokušajima ponovnog stvaranja dijelova makedonskog standarda — drži otpornom i postojanom. Friedman uspoređuje planiranje i status jezika u Makedoniji i na Kosovu na primjeru makedonskog, albanskog, turskog, srpskog, arumunjskog i romskog jezika. Albanski se, kao i makedonski, oduapro pokušajima rekonstrukcije. Dok neki lingvisti iz Albanije oštro kritiziraju standardizaciju albanskog iz vremena Envera Hoxhe, jer je sprovedena gotovo isključivo na osnovi južnog, toskijskog dijalekta, te zahtijevaju ili uvodenje još jednog standarda baziranog na sjevernom, gegijskom dijalektu, ili pak više gegijskih elemenata u postojećoj normi, kosovski su se Albanci, govornici gegijskog, pokazali najžešćim protivnicima tih zahtjeva. Neki od njih pokušaje dizanja vrijednosti gegijskog drže »Slav–inspired attempts to divide the Albanian people« (204). Od 1991. naovamo do znatno većih pomaka došlo je u manjim jezicima, romskom i arumunjskom, i to posebno u Makedoniji. U oba slučaja ostvareni su prvi koraci kodifikacije. Zanimljiv i vrijedan istraživanja je Friedmanov podatak da na Kosovu mnogi ljudi koji se deklariraju kao Albanci govore turski kao prvi jezik.

U petom poglavlju zbornika Paul-Louis Thomas, Gerhard Neweklowsky, Sven Gustavsson, Wayles Browne i Celia Hawkesworth opisuju sudbinu srpskohrvatskog i njegovih nasljednika u Francuskoj, Austriji, skandinavskim zemljama, SAD-u i Velikoj Britaniji. Autori diskutiraju u svojim prilozima ponajprije o problemima do kojih uslijed egzistencije više standardnih jezika dolazi u sveučilišnoj nastavi. Pokazuje se da je srpskohrvatski, unatoč tome što je nova situacija priznata, na sveučilištima u svim spomenutim zemljama ostao »a single study area« (245).

U posljednjem poglavlju Ivo Žanić tematizira »hate speech« u Hrvatskoj, Ivan Čolović dekonstruira mit o jeziku kao najvažnijoj svetinji nacije, a Bugarski navodi prijedloge kako bi se mogao oblikovati jezik mira.

O mnogim bi se detaljima s autorima ovog zbornika dalo raspravljati. Kad Bugarski spominje »a semi official Language Tribunal« (4) u Sloveniji osamdesetih godina, nastaje pogrešna slika slovenske jezične politike, jer je taj gremij osnovao slovenski Socijalistički savez radnog naroda, organizacija koju se jedva može odijeliti od Saveza komunista. Drugi primjer: ne smetne li se s uma činjenica da su bosanski / crnogorski / hrvatski / srpski standardizirani na osnovi istog dijalekta, onda se Mønneslandova usporedba sa skandinavskim jezicima, koji se temelje na različitim dijalektima, pokazuje upitnom. Primjerena bi ovdje bila usporedba s pluricentričnim jezicima poput njemačkog, engleskog ili španjolskog, iz koje bi se mogla razviti i plodonosnija diskusija o tome

treba li lingvistika u srpskohrvatskom slučaju — kako ga je medunarodna slavistika zvala i dijelom još zove, a koji se, naravno, može nazvati i nekim drugim imenom, što je posebna tema — priznati više standardnih jezika i zašto. Šteta je što zbornik nije razmotrio konkretne posljedice politički uvjetovanog razdvajanja jezika u Bosni i Hercegovini, naime skupo prevodenje gotovo identičnih tekstova i — što je daleko ozbiljnije — razvrstavanje učenika u školama prema »materinjem jeziku«.

U publikaciju sociolingvističke orijentacije bilo bi poželjno uvrstiti i empirijska istraživanja o jeziku — posebice o pitanju u kojоj se mjeri zahtjevi i predodžbe jezično-političkih elita odražavaju u jezičnom uzusu i stavovima prema jeziku u »normalnih« govornika. No takva su istraživanja općenito rijetka, svega nekoliko ih je objavljeno zadnjih godina. Zborniku zasigurno nije od koristi činjenica da je između znanstvenog skupa i publikacije prošlo više od četiri godine te tako s obzirom na druge, u međuvremenu objavljene tekstove dijelom istih autora, poneki tekst ne nudi ništa bitno novog. Unatoč ovim primjedbama valja, međutim, priznati da su autori dali dobar prikaz jezičnih situacija na bivšem jugoslavenskom prostoru. Osim toga im je najvećim dijelom uspjelo obraditi pitanja jezične politike, a da ne zapadnu u ulogu jezičnih političara — dostignuće koje se u dotičnoj znanstvenoj produkciji zadnjih godina i desetljeća nije podrazumijevalo.

KSENIJA CVETKOVIĆ-SANDER